

6

FOLIA HISTORICA

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

FOLIA HISTORICA 6

Budapest, 1978.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő:

Fülep Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Bánkuti Imre

Lovas Márta

Rózsa György

Tamás István

Szerkesztő:

Haider Edit

Fényképek:

Karáth József

Erdőkürti Zsuzsanna

Rajzok:

F. Dózsa Katalin

ISSN 01 33–6622

© a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

TARTALOMJEGYZÉK

<i>GERELYES Ibolya</i> : Török viseletek Evlia Cselebi útleírásában	7
<i>PATAY Pál</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteménye II.	39
<i>CENNERNÉ WILHELMB Gizella</i> : Théodore Valério Magyarországon	53
<i>F. DÓZSA Katalin</i> : A női divat változásai 1850–1895 között	79
<i>TEMESVÁRY Ferenc</i> : Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéhez II.	161
<i>VIGH Károly</i> : Portrévázlat Juhász Nagy Sándorról (1883–1946)	191
<i>B. NÁNÁSI Éva</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum 175. éves évfordulójára készült emlékpénzről	227
<i>TAMÁS István</i> : Beszámoló a Magyar Nemzeti Múzeum 1977. évi munkájáról	241

I N H A L T

<i>Ibolya GERELYES</i> : Türkische Trachten in der Reisebeschreibung des Evlia Tschelebi	7
<i>Pál PATAY</i> : Glockensammlung des Ungarischen Nationalmuseums II. . .	39
<i>Gizella CENNER WILHELMB</i> : Théodore Valério in Ungarn	53
<i>Katalin F. DÓZSA</i> : Veränderungen in der Damenmode zwischen 1850–1895	79
<i>Ferenc TEMESVÁRY</i> : Ein Kapitel zur Geschichte der ungarischen Waffenfabrik II	161
<i>Károly VIGH</i> : Lebensskizze von Sándor Juhász Nagy (1883–1946) . . .	191
<i>Éva B. NÁNASI</i> : Über die zum 175. Jahrestag des Ungarischen Nationalmuseums verfertigte Denkmünze	227
<i>István TAMÁS</i> : Über die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1977	241

CONTENS

<i>Ibolya GERELYES</i> : Turkish customs in the account of journeys of Evliya Chelebi	7
<i>Pál PATAY</i> : The collection of bells in the Hungarian National Museum II.	39
<i>Gizella CENNER WILHELMB</i> : Théodore Valério in Hungary	53
<i>Katalin F. DÓZSA</i> : Changes of woman's fashion between the years 1850 and 1895	79
<i>Ferenc TEMESVÁRY</i> : Chapters toward a history of the Hungarian Munition Factory II.	161
<i>Károly VIGH</i> : Portrait scheme of Sándor Juhász Nagy (1883–1946) ..	191
<i>Éva B. NÁNÁSI</i> : The commemorative coin on the 175 years anniversary of the Hungarian National Museum	227
<i>István TAMÁS</i> : The Hungarian National Museum's activities in 1977 ..	241

СОДЕРЖАНИЕ

<i>И. Герсши:</i> Турецкие костюмы в путевых записках Эвлия Челеби 7
<i>П. Патаи:</i> Колоколы в Венгерском Национальном музее 39
<i>Г. Ценнер—Вилгелмб:</i> Теодоре Валерио в Венгрии 53
<i>К. Ф. Дожи:</i> Изменения женской моды в 1850—1895 гг. 79
<i>Ф. Темешвари:</i> Очерки истории Венгерского Оружейного завода 161
<i>К. Виг:</i> Эскиз биографии Шандора Юхас-Надь (1883—1946) 191
<i>Е. Б. Нанаши:</i> Медаль, выпущенная в честь 175-ой годовщины основания Венгерского Национального музея 227
<i>И. Тамаш:</i> О деятельности Венгерского Национального музея в 1977-ом году 241

Gerelyes Ibolya

Török viseletek

Evlia Cselebi útleírásában

Evlia Cselebi sokat vitatott alakja Törökország 17. századi történetének. Eseményekben gazdag életéről, és főként utazásainak tíz kötetben kiadott történetéről ma már bőséges irodalom áll rendelkezésünkre.¹ Életrajzát illetően kizárólag azokra az adatokra vagyunk kénytelenek támaszkodni, melyeket maga Evlia tárt fel előttünk. Eszerint eredeti neve Mehmed Zilli Ibn Dervis volt. Családja apai ágon Kütahyából, anyai ágon pedig a Kaukázus vidékéről származott. Az előbbieket 1453-ban költözték Isztambulba, anyja pedig csak valamikor 1603–1611 között, I. Ahmed uralkodása idején. Apja, Dervis Mehmed Zilli a szultáni udvar főékszerése volt.

Evlia Cselebi 1611-ben született Isztambulban. A Korán olvasásán keresztül elsajátított ismereteit éveken át magasabb iskolákban fejlesztette tovább, s mint müezzin kezdte meg pályafutását. Közben apja is tanította őt saját mesterségére. Hamar kitűnt társai közül különösen szép Korán-éneklésével. Így történhetett, hogy 1636-ban² Melek Ahmed pasa, – aki egyébként rokona volt – bemutatatta őt IV. Murádnak. A tehetséges ifjú az uralkodó parancsára került a szultáni szeráj iskolájába, ahol kalligráfiát, zenét és arab nyelvtant tanult. A szerájban töltött évek során a szultán egyik kedvelt emberévé vált. 1638-ban, röviddel IV. Murád bagdadi útja előtt, szpáhivá nevezték ki. Ettől kezdve, csaknem negyven évig állandóan úton volt. Részint hivatalosan, mint valamelyik hadvezér, vagy államférfi kísérője, részint, mint magánember utazgatott. Útleírásának tanúsága szerint, a maga korában szinte hihetetlenül nagy távolságokat járt be – Afrikától–Közép-Európáig. Tíz kötetes munkáját részben utazásai alatt, részben azok befejeztével, 1678 után írta. Valószínű, hogy 8–9 évet Egyiptomban töltött, itt fejezte be a X. kötetet. Az utolsó dátum, amit művében említ 1676, de leírt olyan eseményeket is, melyek csak 1682-ben történtek meg. Életének

utolsó esztendejét Isztambulban töltötte, itt is halt meg – ismereteink szerint 1684-ben. Evlia Cselebi útleírásainak teljes kéziratát 1896-ban találták meg Isztambulban, Pertev pasa könyvtárában.³ Ettől kezdve folyamatosan adták ki a köteteket, az utolsó kettőt 1935-ben, illetve 1938-ban, az 1928-as írásreformnak megfelelően, latin betűs átírásban.

Az első kötetben Evlia Isztambul történetét beszéli el, 1453-tól, a város török elfoglalásától a 17. század második feléig. Leírja magát a várost és annak környékét, valamint említést tesz családi eseményekről is. A második kötetben Evlia Burszából kiindulva Törökország északi részén, a Fekete-tenger partvidékén halad kelet felé, eljut egészen Grúziáig. Közben a kötet elején, elmeséli az 1453. előtt uralkotó szultánok élettörténetét. A kötet főbb városai: Bursa, Izmid, Trabzon, Batum, Erzerum stb. (Az utazás időpontja: 1640–1647.) A harmadik kötet az Üszküdartól Damaszkuszig tartó utat írta le, valamint Szíriát, Palesztinát. Ugyancsak szerepel a kötetben Rumélia, Nikápoly, Drinápoly, Szófia (1648–49). A negyedik kötet az Isztambultól Van városáig tartó utat és a perzsiai követség leírását tartalmazza. A főbb városok: Van, Tebriz, Bagdad, Basra stb. (1655). Az ötödik, hatodik, hetedik kötetek különösen érdekesek számunkra, mert ezek Evlia Cselebi magyarországi utazásait is magukba foglalják.⁴ Az ötödik kötet Oroszország, Anatólia, Bursa, Dardanellák, Drinápoly, Moldva, Erdély, Bosznia és Dalmácia útirajza. Ebben a kötetben Evlia belgrádi és temesvári látogatása, valamint Nagyvárad 1660-as török ostromának és elfoglalásának elbeszélése is megtalálható (1658–1661). A hatodik kötetben Evlia leírta erdélyi és felsőmagyarországi utazását, a törökök 1661–1664. közötti magyarországi hadjáratait, Budát, Újvárt, Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Szlavóniát. A hetedik kötetben beszélte el 1665-ös bécsi látogatását, melyet a vasvári békét követően Kara Mehmed Pasa nagyvezér kíséretében tett. Itt olvasható Új-Zrinyivár leírása, a szentgotthárdi csata elbeszélése, valamint Temesvár, Erdély, Moldávia, Krim, D-Oroszország, Kaukázus, Dagesztán. A nyolcadik kötet a Krim, Kréta, Makedónia, Görögország, Albánia stb. leírását tartalmazza. A kilencedik kötetben Evlia mekkai zarándokútját beszéli el. Ekkor utazónk egy teljesen új útvonalat választott, nyugat-délnyugat-dél Anatólián keresztül jutott el Aleppóba, és onnan tovább Damaszkuszba, Mekkába és Medinába (1670–71). Végül, a tizedik kötetben Egyiptomról, történetéről, lakosairól olvashatunk.⁵

Jelen munkám forrásanyagának kiválasztásakor az volt a célom, hogy azokat a köteteket dolgozzam fel, melyek törökök lakta vidékek leírását tartalmazzák. Ilyen szempontok alapján választottam ki a második,

harmadik, negyedik és a kilencedik kötetet. Az első három esetben elsősorban a nagyobb városok leírásait használtam fel. A kilencedik kötetel valamivel behatóbban foglalkoztam, ebben az esetben a kisebb helységeken előforduló leírásokat is közöltem. Evlia Cselebi útját követve általában nem léptem át a mai Törökország határait. Kivétel volt ezalól néhány Égei-tengeri sziget, melyen vegyesen éltek törökök és görögök, s melyek akkor a török birodalomhoz tartoztak. A felsorolt köteteken kívül feldolgoztam Karácson Imre Evlia Cselebi fordítását is. Ebben a munkában a két magyarországi vonatkozású adaton kívül (Buda és Fehérvár leírása), elsősorban a mai Jugoszlávia és Bulgária, akkor török uralom alatt levő területein találtam történeti szempontból érdekes leírásokat.

Bevezető mondatomban Evlia Cselebit sokat-vitatott személyiségnek neveztem. E viták során útleírónk egész munkásságának hitelét, forrásértékét kérdőjelezték meg. Az egyik, talán a legszélsőségesebb véleményt Szekfű Gyula képviselte, aki a hódoltságkorabeli török történetírókról írt kútfőkritikai tanulmányában a következőképp foglalta össze Evlia Cselebiről alkotott véleményét: „Lehetetlen nem megcsodálnunk – írja – azt a következetességet, mellyel Evlia a valóság képétől tudatosan elfordul és egy ilyen, részleteiben pontosan a valósággal ellenkezően kieszelt mesét állít össze. Színes díszítésekkel, czirádákkal túlterhelt előadása olyan, mint egy arabeszkés mór kapu, amely a prózai valóságból a költemény országába vezet. De minden fordulata, minden faragványa tudatosan, kiszámítva készült úgy, hogy a valósággal ellenkező képet nyújtson. És ez a jellemző, a súlyos beszámítást kívánó momentum Evliánál, a történetírónál.”⁶ Figyeljünk fel itt arra a megjegyzésre, hogy Szekfű történetírónak nevezi Evliát, és ennek megfelelően kéri számon tőle az előadott események hitelét. Az igazság azonban az, hogy Evlia Cselebi semmiképpen nem nevezhető történetírónak. Ő, mint útleíró, utazásai alatt megélt élményeit, tapasztalatait írta le, sokszor talán ténylegesen szóvirágos, „cirádás” formában.⁷ A fent idézett gondolatsort Szekfű az 1665-ös bécsi török követség leírásának elemzésekor fejti ki, mindenféle szempontból használhatatlannak ítélve meg Evlia munkáját. Összegzően pedig így nyilatkozik róla: „Az egész mesemondásban tehát két tendenciát ismerhetünk fel: az egyik a padisah és vele a muzulmánosság illő tekintélyének, a hitetlenek viszonyai közt is sértetlen mindenhatóságának feltüntetése, a másik a mesemondó személyének tudatos előtérbetolása. Ez a két leghatalmasabb erő, amely Evliát a valóságnak oly alapos felforgatására vezette.”⁸ Evlia Cselebi szavahihetőségét más is megkérdőjelezte, de közöttük akadtak, akik

tárgyilagos szemmel bíraltak. A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint Evlia számadatait nem szabad egy az egyben elfogadnunk. Germanus Gyula aki a Seyahatnamenak a törökországi céhekről szóló leírását adta közre⁹, elemzésében megjegyzi, hogy a szám adatok Evliánál keleties túlzásokat tükröznek; egy-egy szám nem a megfelelő számértéket jelöli, hanem a sokaságot, nagyságot van hivatva kifejezni. Káldi-Nagy Gyula Evlia Cselebi hitelességét vizsgálva a számok kérdésében igen érdekes megállapítást tesz. Megfigyelése szerint pl. igen gyakori az útleírásban az 1060-as szám, mellyel a szerző a legkülönbébb dolgok mennyiségét jelölte meg. Káldy-Nagy Gyula véleménye szerint az 1060-as szám ezekben az esetekben egyszerűen csak annyit jelent, hogy elég sok, meglehetősen sok.¹⁰ A másik ellenvetés, amely a Seyahatname hitelességével kapcsolatban felmerül, hogy vajon ténylegesen járt-e Evlia mindazokban a helységekből, melyeket útleírásában leír. Vizsgáljuk meg példaképpen a mekkai zarándoklat anatóliai útvonalát.¹¹ A kiindulópont Üszküdar volt. Innen DK-, D-i irányban haladva a következő főbb városokat érintette Evlia: Iznik-Yenişehir-Bursa. Itt délné fordulva eljutott Kütahyába majd továbbhaladva Afyon-Karahisarba. Ennél a pontnál Izmir felé indult. Afyon-Karahisartól a következő főbb városok leírásával találkozhatunk: Uşak-Gediz-Simav-Demirci-Kula-Alaşehir-Gördes-Akhusar-Turgutlu-Bergama-Menemen-Izmir. Itt hajóra szállt és átkelt Chiosz szigetére. Visszatérve a szárazföldre K-DK-i irányban haladt tovább: Kuşadası-Söke-Aydın-Tire-Bozdoğan-Nazilli-Sarayköy-Denizli-Tavas-Muğla-Ula-Milâs-Bodrum. Itt újra tengerre szállt, leírt több szigetet, köztük Rodoszt. Megri városában kötött ki újból a szárazföldön. Innen K-i irányban haladt végig Anatólia déli partszegélyén: Megri-Finike-Elmalı-Antalya-Manavgat-Ermenek-Tarsus-Adana-Maraş-Besni-Kilis-Aleppo. (Innen ment délnek Damaszkusz irányában.) A városok sorrendjéből láthatjuk, hogy Evlia egy fő irányban jól megrajzolható úton haladt célja felé, s közben leírt olyan fontosnak, vagy érdekesnek tartott helységeket is, melyek felkeresése mindenképpen letérést jelentett a célszerű, legrövidebb útról. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy szerzőnk célja nem a rövideg volt, hanem éppen ellenkezőleg arra törekedett, hogy útleírását használható földrajzi kézikönyvvé tegye. Ennek érdekében minden bizonnyal megtett jó néhány kitérőt is, de egészen bizonyos, hogy felhasznált több, mások által írt, földrajzi, történeti és irodalmi munkát.¹² Összefoglalóan el kell ismernünk, hogy Evlia Cselebi stílusa számunkra sokszor túlságosan is szín pompás, szövirágos, szerzőnk gyakran ragadtatja el magát, a szám adatok tekintetében pedig teljesen pontatlan. Leírásaiban nemcsak saját tapasztalataira támaszkodik, hanem

felhasznál idegen forrásokat és legendákat, mende-mondákat is. Mindezek ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy útleírása gazdag kultúrtörténeti, néprajzi, földrajzi forrásunk, nemcsak Törökországra, Perzsiára, É-Afrikára stb. vonatkozóan, hanem a balkáni országokat, sőt a 17. sz-i Magyarországot illetően is. Ez utóbbi tény számunkra különösen fontos, hiszen Evlia három kötetében is hosszasan foglalkozik Magyarországgal, illetve magyarországi eseményekkel. Ha tudomásul vesszük, hogy keleties, tekervényes mondataiból nekünk kell a ténylegesen ott levő igazságot kibontanunk, akkor nagyon sok értékes, hasznos, sokszor sehol másutt fel nem lelhető adatot fogunk találni munkáiban. Ilyen jellegű adatok például az egyes városok iparára, iparosaira vonatkozó megjegyzései. Káldy-Nagy Gyula hívta fel a figyelmet pl. Evliának a posztóiparra vonatkozó megjegyzéseire.¹³ Hasonló adatokat találtam magam is Bursza város híres selyemiparára vonatkozóan.¹⁴ Evliának ezek a leírásai pontosak és hiteltérdemlőek. Egy-egy város, helység leírása gazdag anyagot kínál a kutatónak, aki az ott-lakók életmódját kívánja tanulmányozni. Megismerkedhetünk a lakóházakkal, azok építőanyagával, felépítésével, jellegével. Képet kapunk a bazárban árusító kereskedők árujáról, a városban fogyasztott ételekről, italokról stb. E sokszínű elbeszélésből most a viseletleírásokat választottam ki. Evlia viselettörténeti jellegű leírásai igen egységesek és a legtöbb esetben nagyon konkrétak. Pontosan megtudjuk belőlük, hogy az adott ruhadarabot kik viselték, milyen anyagból készítették. A leírások elolvasása után határozott kép alakul ki bennünk a török férfiak és nők viseletét illetően. Ennek az anyagnak a kiválasztására indított az is, hogy a török viselettörténet, mint alább látni fogjuk, igen sok szálon kapcsolódik a 15–17. századi magyar viselettörténethez. Utazása során Evlia leírja, hogy az egyes helységekből lakók miben járnak, ruházatuk milyen anyagból készül. Ha az anyagot az adott városban készítik, Evlia ezt is megemlíti. A nagyobb városokban külön tárgyalja a férfiak, és külön a nők öltözetét. Több helyen megpróbál – igen kezdetlegesen ugyan – bizonyos társadalmi differenciálásokat tenni. Ennek értelmében különválasztja az előkelőket, az írástudókat, a középrétegeket, és a szegények ruházatát. Máskor – pl. Trabzon városában¹⁵ – mesterségek szerint különíti el a lakosságot és öltözködésüket is e szerint különbözteti meg.

Evlia elbeszélése alapján bizonyos, hogy a törökök legjellegzetesebb és legkedveltebb ruhadarabja a férfiak és nők által egyaránt viselt feradzse¹⁶ volt (1. kép). Az elnevezés hosszú, bőűjjű, gyakran prémmel diszített felsőruhát takar. A férfiak számára készített darabokat ún. csuha posztóból varrták¹⁷ (Pl. Szinop, Trabzon, Amasia városai.) Ez az anyagfajta az egész

birodalomban, így Magyarországon is elterjedt volt, azzal a különbséggel, hogy nálunk a csuha szó egy sajátos papi öltözet neve lett. Viszonylag korai magyarországi előfordulása (1494–95-ből ismerjük első említését) nem zárja ki, hogy ne közvetlenül – kereskedelmi kapcsolatok révén – az oszmán törököktől került volna hozzánk.¹⁸ A női feradzséket, a csuha posztón kívül, többnyire szof nevű gyapjúanyagból, vagy mohairnek nevezett, tulajdonképpen kecskeszőrből készült szövetből varrták¹⁹ (pl.: Malatya, Denizli városok). Ez utóbbi anyagféle ismert volt nálunk is, 1549-ből van rá magyar adatunk.²⁰ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy elkészítésének 16. századi módját is ismerjük egy korabeli utazó, O. G. Busbecq leírásából. Eszerint csak egy bizonyos fajta kecske szőre használható fel ehhez az anyaghoz. Ez a szőr finom, fényes és hosszúszájú, a pásztorok nem is nyírják, csak kifésülik. A fonalat, amit ebből a gyapjúból fonnak Ankarában szövik és festik. Víz rálocsolásával ún. hullámmintát készítenek a szöveten. Ezeknek a mintáknak a szélességétől függ, hogy milyen minőségűre értékeli az anyagot. Ugyanitt azt is hozzáfűzi Busbecq, hogy a magasabb rangú, idősebb török körében ennek az anyagnak a viselete bizonyos rangbeli megkülönböztetést jelentett.²¹ Evlia elbeszélése alapján úgy tűnik, hogy csuha posztóból készült feradzsét magasabb és alacsonyabb rangban levő emberek egyaránt viseltek (pl. Trabzon, Amasia). Evlia Cselebi leírásából a férfiak öltözetéről lényegesen többet tudunk meg, mint a nőkéről. A férfi viselethez a feradzsén kívül többféle felsőkabát, illetve ruha tartozott. Így a kapanicse, a köntös, a dolama, a kaftán, a hirka, a harvani, a kerake, az aba és a kaba nevű ruhadarabok.

A kapanicse a szultánok, nagyvezérek, janicsáragák viselete volt. Evlia leírásában is magasrangú személyek öltözeteként olvashatunk róla. Pl. a török és a német követség 1665-ös magyarországi találkozásakor a követséget vezető török pasa viselt ilyen ruhát.) Tulajdonképpen egyfajta, posztóból készült, bőszabású kabát volt, hosszú, hátrafelé lógó gallérral, cobolyprémmel díszítve.²² Magyarországon is ismerték a 17. században: Báthori István 1603-as végrendeletében olvashatunk nyusztal bélelt újjas, galléros „kabaniczáról”²³ (2. kép). Egyes források szerint a kapanicse egyik fajtáját nevezték magyarul köntösnek.²⁴ Legtöbbször csuha posztóból készült, díszíthették és bélelhették is coboly, vagy mókuszprémmel. Egy alkalommal találkoztam atlasz anyagból varrt köntös említésével (Chiosz szigetén). Eredetileg valószínűleg szűk ujjú, derékig érő kiskabát volt.²⁵ Evlia utazása során majd minden városban megemlíti a köntöst, amely szerinte általánosan elterjedt viselet volt, s mint ilyen nem köthető egyik társadalmi réteghez sem

(pl. Kütahya, Iznik, Manisa városok). Magyar forrásokban először 1372-ben említik. A ruhadarab és a szó elterjedésében az oszmán törökök, a magyarok és a lengyelek egyaránt fontos szerepet játszottak.²⁶ Magyar szempontból hasonlóan érdekes a dolama²⁷ nevű ruhadarab. Eredetileg a janicsárok piros posztóruháját nevezték így. Evlia szerint azonban nemcsak katonák, hanem pl. kereskedők is viselték (Trabzonban). Igen szoros kapcsolatban áll a magyar dolmánnyal. Első magyar említése a 15. század elejéről származik, ez azonban nem zárja ki – katonai ruhadarab lévén –, hogy ne közvetlenül az oszmán törököktől származtassuk.²⁸ A kaftánt általában úgy tartjuk számon, hogy annak valamiféle ünnepi, vagy rangot jelző szerepe volt. Ezzel ellentétben Evlia teljesen általános, mindennapi viseletként írja le, amely csuha posztóból, vagy bogaszi²⁹ nevű vászonból készült, különféle színekben (pl. Erzerum, Elmali, Sinop stb. városok). A bogaszi nevű vászonanyag általában szegényebb emberek viseletként fordul elő az útleírásban. Magyarországon is ismert volt a 16–17. században. A szó maga 1544-ben fordul elő először magyar forrásban, bagazia alakban.³⁰ A kaftánt 1571-ben említik először magyar források, s bár ismerték, nálunk sohasem vált általános és mindennapos ruhadarabbá³¹ (3., 4. kép). Ugyancsak a kabátok közé tartozik a harvani, a hirka, a kerake, az aba és a kaba. Ezeket azonban ritkábban viselheték és nem is öltötte magára mindenki. A harvanit³² két városban (Maraş, Ayıntab), a többit csak egy-egy helyen említi Evlia. A harvani a leírás alapján vörös színű, báránybőrből varrt, kör alakú köpönyeg lehetett. A hirka³³ nevű kabátot, amely a szótárak tanúsága szerint mekkai zarándokok és papok öltözete volt, Yerkesik városában említi Evlia, megjegyezve, hogy a lakosok a külah nevű sapkával együtt otthon készítik kecsé³⁴ nevű filcanyagból. A kecsét, amely egyfajta vastag, rostos anyag, az oklevelek tanúsága szerint a 16. század második felében már ismerték Magyarországon is.³⁵ A kerake elnevezésű hosszú, vastag, durva anyagból varrt kabátról Kilis városában olvashatunk (4. kép). Aba és Kaba³⁶ kabátokkal, melyek feltehetően a kaftán egy változatát képviselheték, Erzerumban találkozhatunk. Az előbbi posztóból, az utóbbi bogaszi vászonból készült. Az aba mint anyag és mint ruhadarab a 16. századi Magyarországon is ismert volt.³⁷ Evlia Cselebi leírásában négyféle nadrágról olvashatunk. Így a dizlik nevű térdnadrágról, amelyet a fiatal férfiak, elsősorban a flottánál szolgáló katonák ruhájaként ír le (pl. Güzelhisar-Aydin), a csaksir³⁸ nevű hosszú, szélesszárú, bokában megkötött nadrágról (Chiosz szigetén) (6. kép), a trabzoni tengeri hajósok bugyogószzerű bő gatyájáról; a salvárról,³⁹ és a Van városában viselt hosszú csekmanról.⁴⁰ A

férfiak fejfedői közül többen is megismerkedhetünk. A legáltalánosabban elterjedt viseletek a külah⁴¹ nevű (6. kép) kúp alakú, végén elhegyesedő, filcből készült, fehér színű, illetve a piros bársonyból varrt, szélesebb, nagyméretű kavuk⁴² nevű sapkák voltak. Ezek köré csavarták a fehér színű, selyemből készült desztár-kendőt.⁴³ Ez alkotta a tulajdonképpeni turbánt. Szinte nincs is olyan város, ahol ezt a ruhadarabot Evlia meg ne említené. Előfordul még, elsősorban a katonai viseletek leírásakor az üszküf⁴⁴ (7. kép) és a müdsevveze⁴⁵ (1. kép) említése. Mindkettő igen magas, hengeres alakú sapka volt, a külahhoz hasonlóan filcből készült. Ünnepeles alkalmakkor viselték, kizárólag csak magasrangú személyek. A fejfedők között meg kell említenünk még a fezt⁴⁶, ez kis, piros színű, fejhez simuló sapka, amelyet elsősorban É-afrikai származású, algirinek nevezett katonák viseltek. A török női viselet darabjairól lényegesen kevesebbet tudunk meg az útleírásból, mint a férfiakéről. Ennek nyilvánvaló oka, hogy Evlia elsősorban az utcai viseleteket írta le. A már említett hosszú, bő ujjú felsőruhájukon, a feradzsen kívül, amely a csuha posztó mellett bogaszi, vagy bez⁴⁷ nevű vászonból is készülhetett, ismerjük takje⁴⁸ nevű, hegyes, arannyal-ezüsttel átszőtt kis sapkájukat, amelyet a fejüket, arcukat, vállukat beburkoló fehér színű dzsar, csarsai⁴⁹, vagy izar⁵⁰ elnevezésű kendő alatt viseltek (pl. Diyarbekir, Bitlis stb. városok). A takje mellett lehetett egyfajta széles, lapos sapkájuk is, ezt nem nevezi meg külön Evlia.⁵¹ Míg a férfiak lábbelijéről semmit nem tudunk meg, addig a nőknél csaknem mindig azt olvashatjuk, hogy vörös vagy sárga színű csizmát viselnek. Kivéve Budán, ahol a leírás szerint a török asszonyok papucsban jártak.⁵² A következőkben az egyes kötetek sorrendjében, a köteteken belül pedig az utazó útvonalát követve fogom bemutatni Evlia Cselebi török viseletekről szóló leírását.

Brussza⁵³ Számos, cobolyprémbundás, csodálatraméltó és gazdag kereskedő lakik a városban, valamint sok mohamedán jogtudós.⁵⁴ Ennek megfelelően tarka, szép ruhákba öltöznek. Sokan selyemszövessel keresik kenyerüket. Bársonyt, és színes brusszai, selyemmel hímzett párnákat készítenek.⁵⁵ Rubinszínű bársonyt szőnek, mely szebb a genovai bársonynál, valamint tarka színű brusszai kartont (alaca)⁵⁶ olajzöld és kék vásznat (bez), a brusszai selyemerszényeket, selyemfonalat és selyemmel hímzett bársonypárnákat.⁵⁷

Izmid⁵⁸ A lakosok többsége fakereskedő, akik tarka selyemszövetekben⁵⁹ járnak.

Sinop⁶⁰ A nép többsége csuha posztóból készült hosszú, bőújju kabátot, ún. feredzsét és kaftan nevű hosszú felsőruhát visel.

Samsun⁶¹ Sok mohamedán jogtudós van a városban. Mindegyikük rangjának megfelelően fehér és kék színű tiszta ruhában jár.

Trabzon⁶² A város lakosságát Evlia hét csoportba osztja. Az előkelőek, magasrangúak, bégek és bégfiak tartoznak az első csoportba, a másodikba a jogtudósok és egyéb írástudók, a harmadikba a kereskedők, a negyedikbe a kézművesek, az ötödikbe a tengeri hajósok, a hatodikba a kertészek, a hetedikbe a halászok. Az előkelőek és a magasrangúak cobolyprémmel díszített, szép ruhákban járnak. A kereskedők csuha posztóból készült feredzsét, köntösnek nevezett szűk ujjú kiskabátot, dolma nevű kabátkát és mellényt hordanak. A kézművesek közül mindenki csuha posztó feredzsét és bogaszi vászonból varrt kaftánt visel. A tengeri hajósok bő gatyát, ún. salvárt hordanak, fejük köré desztár nevű turbánkendőt csavarnak.⁶³

Amasia⁶⁴ Az előkelőek cobolyprémes, csuha posztó feredzsében járnak, a többiek bogaszi vászonból készült ruhákban.

Erzerum⁶⁵ Az előkelőek csuha posztóból készült cobolyprémes és szép szövetekből varrt ruhákat hordanak. A jogtudósok és az írástudók csuha posztó feredzsében és bogaszi vászonból varrt kaftánban járnak, tetejére aba nevű, posztó, illetve bogaszi vászonból készült kaba nevű kabátot vesznek.

Iznik⁶⁶ A nép többsége csuha posztó feredzsében és a határszéliek viseletéhez hasonlóan köntösben jár.⁶⁷

Eskişehir⁶⁸ Csuha posztóból és finom, drága szövetekből varrt ruhákat hordanak.

Akşehir⁶⁹ A jogtudósok, az írástudók, az előkelőek és a szpáhek finom ruhákban járnak.

Konya⁷⁰ A katonák közül mindenki cobolyprémmel díszített, és finom szövetekből varrt ruhákban jár. A jogtudósok tarka gyapjú (szof) és vászon (bez) ruhát viselnek. Az írástudók és más férfiak, akik a mevlevi

dervisekhez⁷¹ tartoznak, külah nevű, fehér filcből készített, magas, kúp alakú sapkájuk köré desztárkendőt csavarnak turbánként.

Sivas⁷² Az előkelőek finom, drága ruhákat öltenek magukra. A többiek durva, vastag posztóban (londra csokaszi)⁷³ és tarka bogaszi vászonból varrt ruhákban járnak.

Inebol⁷⁴ Az előkelőek és a magasrangúak az atlasz és damaszt (kemha)⁷⁵ anyagokból készült és a csuha posztóból varrt ruhákat kedvelik. A többiek tarka bogaszi vászonban járnak, az alacsonyrangúak fejükön kalpagot hordanak.⁷⁶

Edirne⁷⁷ Az előkelőek és a magasrangúak tarkaszínű, finom szövetekbe öltöznek. A többiek csuha posztó kaftánban járnak. Az asszonyok csuha feredzsét és tarka gyapjú anyagokból varrt ruhákat hordanak, széles, lapos főkötőt viselnek, az isztambulihoz hasonló takje nevű, kúp alakú, végén elhegyesedő sapkát nem láttam rajtuk.

Malatya⁷⁸ Az előkelőek és a magasrangúak cobolyprémes, tarka gyapjú ruhában járnak. Az alacsonyrangúak sálat és sapkát⁷⁹ hordanak. A többiek csuha posztóba, és tarka malatyai vásznakba (bez) öltöznek. A gazdag asszonyok mohair feredzsét és széles, lapos főkötőt viselnek. A legtöbb szegény asszony fehér színű, fejét és vállát egyaránt beburkoló dzsar-kendőt hord, a kendő alatt hegyes takje sapkát visel, arcát fátyol fedi. Lábukra sárga vagy vörös színű csizmát húznak.

Diyarbakır⁸⁰ A férfiak öltö:ete: cobolyprémes hosszú kabátban, vagy nyest és cobolyprémes bundákban járnak. Ezekon kívül az előkelőek atlasz és damaszt szövetekből varrt ruhákat viselnek. A többiek durva gyapjúban (szaja)⁸¹ és köntösben járnak. Az alacsonyrangúak durva, vastag posztó ruhákat (londra csokaszi) viselnek. Az asszonyok ölt zete: mindegyikük fehér színű, fejét és vállát beburkoló csarsaf kendőt hord, arcuk előtt fátyol, fejükön arannyal-ezüsttel átszőtt takje sapka. Lábukra csizmát húznak.

Sencar⁸² Minden ruhájuk tarka gyapjúból készül, sálat és sapkát is viselnek. Övük selyem. Desztar kendőjük szintén selyem, színe tarka.

Bitlis⁸³ Cobolyprémbundás előkelő több is van a városban. A többiek tarka színű, csuha posztóból készült, a határszéliek ruházatához hasonló köntöst viselnek. A szegények bogaszi vászomból varrt ruhákat hordanak. Néhány barátomtól úgy hallottam, hogy az összes asszony fehér dzsar kendőbe burkolózik, arcuk előtt fátyol, fejükön arannyal-ezüsttel átszőtt takje sapka. Az összes ruhájuk selyem.

Van⁸⁴ A férfiak ruházata: A többség öltözete csuha posztóból készült. A határszéliekhez hasonlóan köntöst, valamint csekman nevű hosszú nadrágot és cobolyprémes bundát viselnek, derekukon tarka selyemből készült öv, fejükön nagyméretű, piros színű kavuk sapka. Az asszonyok ruházata: Minden asszony sárga csizmát visel. Fejükön arannyal és ezüsttel átszőtt brokát (diba)⁸⁵ fejkendővel, lefátyolozva járnak.

Kütahya⁸⁶ A lakosok csuha posztóból készült hosszú, bőjű ruhában, ún. feredzsében és köntösnek nevezett szűkujjú kiskabátban járnak. Az asszonyok közül sokan arannyal-ezüsttel átszőtt könnyű kis takje sapkát tesznek a fejükre, erre csuhából való, fehér színű kendőt terítenek. Lábukat lágy kelmébe burkolják, erre sárga csizmát húznak.

Afyon-Karahisar⁸⁷ Az egész nép csuha posztó feredzsében és köntösben jár. A jogtudósok és a magasrangúak cobolyprémmel díszített gyapjú feredzsét viselnek. Minden asszonynak fehér kendője van.

Uşak⁸⁸ Az egész nép csuha posztó feredzsében és a határszéliekhez hasonlóan köntösben jár. A mevlevi dervisek közé tartozók külah sapkájuk köré turbánkendőt tekernek. Az asszonyok fekete feredzsét viselnek.

Demirci⁸⁹ A nép többsége csuha posztóból készült feredzsében jár. Külah, illetve kavuk nevű sapkájuk köré turbánkendőt tekernek. Az asszonyok fekete, mohair feredzsében járnak, lábukra sárga csizmát húznak.

Akhisar⁹⁰ Az egész lakosság kereskedéssel foglalkozik. Földig érő, csuha posztóból és szép, drága szövetekből készült ruhát viselnek. Az egészen fiatal ifjak az algiri katonák ruhájának mintájára⁹¹ szűk mellényt hordanak, övükben handzsár, villa, kés, fejükön biborszínű fez.

Turgutlu⁹² A férfiak és a nők csuha posztóból készült, különböző

színű feredzsét hordanak. Az ifjak az algiri katonákhoz hasonlóan feszes mellényt viselnek. Fejükön fez, övükben handzsár és kés.

Manisa⁹³ A nép többsége csuha posztóból készült feredzsében, a határszéliek viseletéhez hasonló köntösben, és tarka bogaszi vászon ruhában jár. A mevlevi dervisrend tagjai a mevlevi külah köré turbánkendőt tekernek. Az asszonyok fekete, kék és piros színű, csuha posztó feredzsébe öltöznek.

Menemen⁹⁴ Mindenki az algiri katonákéhoz hasonló ruhában jár.

Izmir⁹⁵ Mindenki tarka színű, durva anyagból (szaja) és csuha posztóból varrt, szép és drága ruhát visel. Az asszonyok csuha posztóból készült feredzsét hordanak, fejükön arannyal átszőtt könnyű kis sapka, és muszlim izar kendő.

Urla⁹⁶ Mindenki olyan ruhában jár, mint az algiri katonáké.

Nero (falu Chiosz szigetén)⁹⁷ Leírja Evlia, hogy miként öltöztek fel: Köntöseink már készen vártak, de hoztak még egy inget és egy nadrágot is.⁹⁸ A selyemből varrt díszes ingek tetejére atlasz köntöst és vörös színű, hosszúszerű bő nadrágot; csaksirt vettünk, derekunkra széles, kasmir övet kötöttünk... Bársolyból készült kavuk sapkánk köré turbánkendőt tekertünk, és cobolyprémmel díszített, csuha posztó feredzsét öltöttünk magunkra. Ezt a sok szép ruhát mind magunkra vettük, így járultunk a pasa színe elé.

Sakız (Chiosz)⁹⁹ Egyes hitetlenek a muzulmánokhoz hasonlóan fehér turbánt hordanak, más hitetlenek fekete európai sapkában járnak.

Sivrihisar¹⁰⁰ Az összes férfi és nő csuha posztóból készült feredzsében jár, a fiatal emberek viiselete olyan, mint az algiri katonáké.

Kuşadası¹⁰¹ Az egészen fiatal emberek algiri ruhát hordanak. Az asszonyok csuha posztó feredzsét viselnek, fejükre fehér színű csarsaf kendőt terítenek.

Güzelhisar-Aydın¹⁰² Az egész lakosság csuha posztóból varrt és a határszéliek viseletéhez hasonló köntösben jár. A szegények rózsaszínű

pamutvászson kaftánt hordanak.¹⁰³ Az egészen fiatal ifjak algiri ruhát viselnek, fejükön vörös fez, övükben handzsár és kés, kezükben balta. Lárukon kékre festett térdnadrág. Az asszonyok földigérő mohair feredzsében járnak, fejükre és vállukra fehér színű csarsaf kendőt borítanak.

Tire¹⁰⁴ Az egész lakosság csuha posztó feredzsét hord. A nép egy része tarka színű, Tireben szövött anyagokból varrt ruhákat visel. Az asszonyokon feredzse és csarsaf kendő van.

Denizli¹⁰⁵ A többség kék és fehér vászon feredzsében jár. Az asszonyok hosszú, fehér izar kendőt és mohair feredzsét hordanak. A város iparosainak termékei közül a pamut, és a fehér finom vászon a perzsa vászonnál is szebb.

Muğla¹⁰⁶ Az egész lakosság a küläh sapka köré fehér turbánkendőt teker.

Ula¹⁰⁷ Az egész lakosság algiri ruhákban jár.

Yerkesik¹⁰⁸ A lakosság otthon filcből (kecse) küläh sapkát és ugyancsak filcből hirka nevű rövid kabátot és esőkabátot készít.

Istanköy¹⁰⁹ A hitetlen asszonyok fedetlen arccal, szoknyában járnak, fejükre kendőt terítenek. A muzulmán asszonyok csuha posztó feredzsét viselnek. A férfiak algiri ruhában járnak.

Andımahı¹¹⁰ Mindenki algiri ruhát visel.

Elmalı¹¹¹ A többség a küläh sapka köré turbánt csavar. Csuha posztóból készült feredzsében és zöldesbarna, illetve kék színű bogaszi vászon kaftánban járnak. Fehér vászon anyaguk a Denizli városában készített vászonnál kedveltebb.

Adalya¹¹² Mindenki csuhából varrt ruhát visel. Az egészen fiatal ifjak ruhája olyan, mint az algiri katonáké. Az asszonyok csupa posztó feredzsét hordanak, kúp alakú, végén hegyes takje sapkájuk köré fehér kendőt tekernek.

Alaiyye¹¹³ Az egész lakosság fehér színű kendőt csavar külah sapkája köré.

Káfirabad¹¹⁴ A többség a külah köré turbánkendőt teker. Mindenki feredzsében és bogaszi vászonból varrt ruhában jár. Az asszonyok sárga csizmát visel, fejére csarsaf kendőt borít.

Larende¹¹⁵ Az egész lakosság vörös színű, bárányprémes ruhában jár. A mevlevi külah köré fehér turbánkendőt tekernek.

Adana¹¹⁶ A külah köré turbánkendőt tekernek. Csuha posztóból készült feredzsében, és tarka bogaszi vászon kaftánban járnak. Az asszonyok sárga csizmát viselnek, csúcsos takje sapkájukra fehér kendőt borítanak.

Maras¹¹⁷ Nyelvük török és a nép többsége török. Tiszta csuha posztóból készült ruhákat viselnek. Bársony kavuk és külah sapkájuk köré fehér turbánkendőt tekernek. Mivel a tél hideg szokott lenni, vörös színű, báránybőrből készített, kör alakú, harvani nevű köpönyeget hordanak. Az asszonyok sárga csizmát viselnek, fejükön ezüsttel átszőtt könnyű sapka, melyre testüket is eltakaró fehér kendőt borítanak.

Ayintab¹¹⁸ A nép többsége prémes, harvani nevű köpenyt, csuhából készült feredzsét és tarka bogaszi vászon ruhát visel, kavuk, illetve külah sapkájuk köré turbánkendőt tekernek. Az asszonyok sárga csizmát viselnek, fejükön ezüsttel átszőtt könnyű takje sapka, erre kendőt borítanak.

Kilis¹¹⁹ Az egész lakosság kerake nevű kabátot visel. A kavuk sapka köré turbánkendőt tekernek. Minden asszony ezüsttel átszőtt takje sapkát visel, erre fehér kendőt borít. Lábukra sárga csizmát húznak.

Az anatóliai képet tanulságos kiegészítenünk azokkal a leírásokkal, melyek a 17. század második felében török uralom alatt levő európai területeken készültek. Magyarországon két helyen találtam török viselet-történeti szempontból figyelemre méltó adatokat. Az egyik Buda 1663-as, a másik Fehérvár 1664-ben készült leírása volt. Mindkettőnek érdekessége, hogy az előkelők és az asszonyok öltözetét Evlia törökösnek írta le, míg a férfi-lakosság többségének ruházatát magyarosnak.

Buda (1663)^{1 20} „A nép ruházata vörös-barna színű, fejükön zöld és vörös prémes kalpag van. Kapcsos nadrágot és bőrdolmányt viselnek. Az előkelők prémet és atlasz szövetet hordanak és muszelin selymet csavarnak turbánjukra. Az asszonyok posztó feredzsét öltenek magukra. Bő fejkötőt viselnek, a följe abroncsolt jasmak [fátyol] fedi el arcukat. Papucsai és lábtakaróik sárgák.”

Fehérvár (1664)^{1 21} „Az asszonyok fekete feredzsét viselnek és széles, alacsony fezt tesznek fejükre . . . A férfilakosság rövid posztódolmányt visel, kapcsos nadrágjuk és színes posztókalpagjuk van. Az öregek fehér turbánt viselnek. Sarkantyús csizmában járnak”. A törökös és a helyi viselet ilyen fajta keveredését más országokban is megfigyelhetjük.

Užice^{1 22} „Az előkelők színes posztóból készült czoboly-, mokus- és nyestprémes felsőruhát viselnek, fejükre mohamedán turbánt tesznek. Az alsóbbrendűek posztóruhát, kapcsos nadrágot és kalpagot viselnek. Bosnyákul beszélnek, az idegeneket nagyon szeretik, mind kereskedő emberek. Az asszonyok fekete feredset viselnek. Piros, zöld, posztó feredset nem hordanak.”

Čajnice^{1 23} „Lakosai mind bosnyákul beszélnek és a határszéliek ruházata szerint öltözködnek. Az asszonyok széles fejtakaróval, fekete vászon feredsében járnak . . .”

Foča^{1 24} „A férfiak színes posztóruhát hordanak, az előkelőknek fehér turbánjuk van, a középsorsúak rövid ruhát, kapcsos nadrágot, bocskort és színes posztóból készült aranyújtásos kalpagot viselnek, bosnyákul beszélnek . . . Az asszonyok széles fejtakarójú, fehér abroncsos vászon vagy fekete posztóból készült feredset viselnek és egészen eltakarva járnak.”

Mostar^{1 25} „Az öreg, tekintélyes emberek turbánt tesznek a fejükre, a fiatalok pedig kalpagot, kapcsos nadrágot és posztóruhát viselnek. Az asszonyok széles fejkötőjükre fehér gyolcsot takarnak és valamennyien feredsében járnak. A lakosság tulajdonképpen nyelve igen szép török nyelv, de bosnyákul és latinul is tudnak.”

Vidin^{1 26} „Népe a kék sapka fölé fehér desztárt csavar fel, némelyik tatár kalpagot, némelyik határszéliek kalpagot, vagy a rumili nép módjára

különleges saját kalpagot visel, s posztó feredsében és dolmanban járnak. Bosnyákul, borgáruul, szerbül és oláhul beszélnek.”

Érdekes módon a DNY-Anatóliában leírt algéri katonai viselettel teljesen megegyező öltözetekről olvashatunk Nova, illetve Gabla városában.

Nova Varoš¹²⁷ „Népe többnyire arnota [albán], bosnyák és horvát vitézekből áll, kik valamennyien a dsezáiri [cezairi=algéri] ruhához hasonló szűk ruhát viselnek s meztelen térddel járnak; . . . Övükben villa, kés, rövid kard, fejükön vörös fez, hátukon mente és színes posztóból készült pesli [mente-féle] ruha van.”

Gabla¹²⁸ „Lakossága a többi határszéli népek módjára fehér és alul szűk nadrágot, mellényt és bő felsőruhát visel, fejükön pedig a dsezáiriek módjára vörös fezt hordanak, frengi [európai] cipőkben és felfegyverkezve járnak.”

Nemcsak az ún. algéri katonák – akik a szó eredeti jelentése szerint a török flottában szolgáló észak-afrikai ifjak – ruházatáról olvashatunk Evliánál. Magyarországi útja során többször megemlékezik az itt szolgáló török katonák öltözkééről. A török és a német követtség 1665-ös magyarországi találkozásának leírásakor a következőket olvashatjuk: „A mi pasánk egészen aransújtásos selyembe volt öltözve, s ruháját értékes drágakövek borították: övében handzsár, kés, kard, kezében drágaköves buzogány, vállán prémes kapanicsa, mely fekete prémából és kékes színű posztóból készült s minden gombja lúdtojás nagyságú volt . . . A pasa fején müdseveze felett drágaköves padisahi tollforgó. Két oldalról a mataradzsik [vízfordók] és a tüfenkdzszik [puskások] is aranyos üszküfjüket feltevéen a padisah mellé mentek.”¹²⁹ „A mi pasánk körül szilihdar [fegyverhordozó] és csokadar [a szerájban belső szolgálatot tevő szolgál] süveggel és tegezzel és övvel ellátott belső agák állottak.”¹³⁰ A török követtség 1665-ös bécsi bevonulásáról Evlia színpompás képet fest, külön gondot fordítva az öltözetek részletes és gondos leírására: „Ezek között a katonák között hat pár alajcsaus tűnt fel aranszövésű ujjas kaftánjával: aranyfényű tiszta ezüst csevkiant [görbe bot] hordtak, bő nadrágjuk bársonyból volt, s a fejükön levő aranyos kerek sapkát különféle darutollak és sólyomtollak díszítették . . . Azután jöttek a kapudzsisasik fegyveresen, prémes kaftánban . . . Azután e katonák között negyven-ötven piros bugyogós katona a lovon felállva.”¹³¹ „Mindegyik ló fején megfelelő színű tollbokréta volt s mindegyik mellett két-két fehér külahos lovász lovagolt . . . Ezek után jött tíz satir [lakáj, inas], kik aransisakot viseltek fejükön fehér tollakkal,

ruhájuk arannyal átszőtt selyem volt gyöngy gombokkal, derekukon drágakövekkel kirakott övet hordtak és drágaköves hüvelyű kardot . . . Ezután a pasáktól jobb és bal oldalra mataradzsik és tüfenkdzsjik vörös posztódolmányban és fejükön fehér tollas aranyos üszküföt viselve jöttek . . . A méltóságteljes pasa pedig aranyos szövettel beterített kuhejlán lovon Rusztem gyanánt ült, fején drágaköves tollforgójú szelimi turbán [magas turbán], vállán prémes kapanicsa köpönyeg, derekán drágaköves kard . . . Azután jöttek a szakák [vízhordó szolgák] mind fekete dolmányban.”¹³² Az Egerben állomásozó török katonák viseletéről szintén megemlékezik Evlia: Kapukuljai [zsoldos csapatok] kecskeszörből készült üszküföt és fezt viselnek, csorbadsijai [janicsár főtiszt] pedig aranyozott kuka [tollbokrétás sapka] üszküföt hordanak.”¹³³

Láthattuk tehát, hogy viselettörténeti szempontból igen gazdag Evlia Cselebi útleírása. Nemcsak az egyes ruhadarabokról kapunk képet, hanem a különböző Törökországban készített, illetve külföldről behozott, de törökösen megvarrt textiliákról is. Külön érdekessége a török viselettörténetnek, hogy a Magyarországon is elterjedt és kedvelté vált nem csekély számú török ruhadarab révén szoros kapcsolatban áll a 15–17. századi magyar viselettörténettel. Remélem ezzel a munkámmal sikerült meggyőzően bizonyítanom, hogy érdemes Evlia Cselebi útleírását részleteiben is tanulmányoznunk, s a színes, keleties történetekből kibontanunk a minket érdeklő, kultúrtörténeti szempontból értékes adatokat.

JEGYZETEK

1. *Evlia Çelebi*, Seyahatnamesi I–IX (Konstantinápoly 1896–1938). A legfontosabb irodalmak jegyzékét lásd: The Encyclopaedia of Islam New Edition I (Leiden-London 1965.) 719–720 *Duda*, H.W., *Evlia Celebi* címszó
2. Az életrajzi adatokat vö. *Duda*, H.W., im. 717–720. Az itt közölt adatok nem mindig egyeztek meg a Karácson Imre által megadott adatokkal: *Karácson Imre*, *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai I.* (Bp. 1904) 5–8.
3. *Karácson I.*, i. m. 9; *Evlia Cselebi* útleírásának egyes részei korábban is ismertek voltak. Az első *Evlia Cselebi* fordító *Hammer* volt. *Hammer-Purgstall*, Narrative of Travells in Europe, Asia and Africa, in the 17th century by *Evliya Efendi* (London 1846–1850)
4. *Karácson I.*, i. m. I–II.
5. Az egyes kötetek tartalmáról vö. *Taeschner, Franz*, Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen I. Türkische Bibliothek 22. (Leipzig 1924–1926) 37.
6. *Szekfű Gyula*, Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság-korabeli történetírókról. In. *Karácson Imre*, *Török történetírók III.* (Bp. 1916.) 18.
7. *Erre Káldy-Nagy Gyula* hívja fel a figyelmet, megjegyezve, hogy a nemzetközi szakirodalom *Evlia*t nem mint történetírót, hanem mint útleírót tartja számon. Üő. A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről. Századok 106 (1972) 648.
8. *Szekfű Gy.*, i. m. 20.
9. *Germanus Gyula*, *Evlia Cselebi* a XVII. századbéli törökországi czéhekről I–II. Keleti Szemle 8–9 (1907–1908) 303–323; 95–126.
10. *Káldy-Nagy Gy.*, i. m. 648.
11. *Evlia Çelebi*, i. m. IX. (Istanbul 1935)
12. *Taeschner, Fr.*, i. m. I. 42., *Duda*, H. W., i. m. 718.
13. *Káldy-Nagy Gy.*, i. m. 649.
14. *Evlia Çelebi*, i. m. II. 34–36. Ilyen jellegűek az izniki kerámia-iparra vonatkozó leírások is; *Evlia Çelebi*, i. m. III. 8.
15. *Evlia Çelebi*, i. m. II. 90–91.

16. ferace: Oberkleid oder Mantel mit weiten Armen . . . elsősorban női viselet. Vö. *Zenker, J. Th.*, Dictionnaire turc-arabe-persan I–II. (Leipzig 1866–1876) 659.; Çarşaftan evvel kadınların tesettür için giydikleri üstlüğüdür adidir. Fereceler çuhadan, softan . . . yapıldı. Vö. *Pakalin, M. Z.*, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü I (Istanbul 1946) 601.; Bó ujjú, prémes köntös. Vö. *Velics Antal*, Magyarországi török kincstári defterek II. (Bp. 1890) 764.
17. Çoha, çoka: Tuch. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 373.: köylü dokumasından yapılmış ceket. Vö. *Pakalin, M.Z.*, i. m. 384.
18. *Kakuk, Suzanne*, Recherches sur L'Histoire de la Language Osmanlie des XVIIe siecles (Bp. 1973) 111.;
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. (1967. Bp.) 569–570.
19. sof ferace: ein wollenes Oberkleid. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 659.; muhayyer (mohair): eine Art grobes Tuch. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 829.
20. *Kakuk, S.*, i. m. 284.
21. *Busbecq, Ogier Ghiselim De*, The Turkish Letters of O.G.B. Imperial Ambassador at Constantinople 1554–1562. Translated from the Latin of the Elzevir edition of 1633. by Edward Seymour Forster (Oxford 1927–1968) 46–50.
22. kabanıçe: ein Übergewand mit langen rückwärts abhängenden Kragen, mit Pelz verziert, ehemed das Staatsgewand des Grossvezirs, des Kaimakam und des Aga's der Janitscharen. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 690; Padişahların giydikleri serasere kaplı kürkün adidir. Vö. *Uzunçarşılı, İsmail, Hakkı*, Osmanli Devletinin Saray teşkilâtı (Ankara 1945) 221–222.
23. *Radvánszky Béla*, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I. (Bp. 1896) 135.
24. kabanıçenin bir nevine de Macarca kontuş denilirdi. Vö. *Pakalin, M.Z.*, i. m. I. 165.; *Uzunçarşılı, I.*, i. m. 222.
25. kontuş, kontuş (köntös): Kontusche, Jacke mit engen Aermeln. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 723.
26. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. (Bp. 1967–1970) 610–611.
27. dolma, dolman: ein Kleidungsstück aus Tuch, welches früher die Janitscharen trugen. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 611.
28. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. (Bp. 1967) 656–657.: 1504-ben doloman, 1520-ban dolama alakban fordul elő magyar forrásban. Vö. Szamota

István–Zolnai Gyula, Magyar oklevél-szótár Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz (Bp. 1902–1906) 157.; *Pakalin, M.*, i. m. I. 470–471.

29. boğasi: dünner, baumwollener Stoff, Kattun. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 221.; Tezgâhlarda pamuk ipliğinden dokunurdu. Vö. *Pakalin, M.*, i. m. I. 137.
30. *Szamota I.*–*Zolnai Gy.*, i. m. 40.
31. kaftan: Kleid, Ehrengewand, Staatskleid, als Geschenk oder zur Investitur eines Amtes dienendes Kleid. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 705.; *Pakalin, M.*, i. m. II. 134. *Kakuk, S.*, i. m. 206.
32. harvant: eine Art Mantel. Vö. *Zenker, J. Th.* i. m. 386. a half, three-quarter or circle cloak. Vö. *Redhouse-Zenker* után.
33. hirka: Fetzen, Stück Zeug, zerrisenes oder geflicktes Kleid, Kleid oder Kutte der Mönche Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 406.
34. keçe: ein grober, faseriger Wollenstoff, Friess, gewöhl. Filz. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 739.; Yünden dövme suretiyle yapılan kumaş. Vö.: *Pakalin, M.*, II. i. m. 236.
35. *Kakuk, S.*, i. m. 233.
36. Aba: ein Mantel von grobem Wollentuch. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. I.; kaba: Oberkleid, Kaftan, Mantel. Vö. *Zenker, J.*, i. m. 689.: Üste giyilen kaftan nevinden elbisenin adidir. Vö. *Pakalin, M.*, i. m. I. 112.
37. első magyar említése 1526. Vö. *Kakuk, S.*, i. m. 22.
38. çakşir: lange und Weite Hose, die an Knöcheln anschliesst. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 342.
39. şalvar: Pluderhosen, weite Überhosen. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 549.
40. çekman: eine Art Oberkleid, langes Beinkleid. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 361.
41. Külâh: jede Kopfbedeckung (besonders anliegende, um die der Turban gewunden wird), Mütze, Haube. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 756.; muhtelif şekilleri olmakla beraber en tanınmış beyaz keçeden ucu sivri olanıdır. Vö. *Pakalin, M.*, i. m. II. 338.
42. kavuk: grosse, gewöhl. rothe Mütze (um welche der Kopfbund gewunden wird) Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 687.: első magyar említése: 1604. Vö. *Kakuk, S.*, i. m. 228.

43. destar: Turbanbinde. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 723.: Başa giyilen takke, fes, ve emsali şeyler üzerine sarılan sarik manasına gelen bir tâbirdir. Vö. *Pakalin, M.*, i. m. I. 431.
44. üsküf: Mütze. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 49., Szultáni viselet volt. Vö. *Uzunçarşılı, I.*, i. m. 218.; *Karácson, I.*, i. m. II. 163.
45. mücavezet: der hohe Walzenförmige Turban (der früher bei festlichen Gelegenheiten von gewissen hohen Würdenträgern getragen wurde. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 819.; Szultáni viselet volt. Vö. *Uzunçarşılı, I.*, i. m. 218; első magyar említése 1632. Vö. *Kakuk, S.*, i. m. 293.
46. fez: die rothe, ursprünglich in Fez (Marokkó) einheimische Mütze. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 666.
47. bez: gewebter Stoff, Leinwand. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 195.
48. takye: Haube, Mütze. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 247.; fejrecsavart finom és könnyű fejrevaló. Vö. *Pakalin, M.*, i. m. III. 383.
49. car, çarşaf: Tuch, Shawl. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 339.; Müslüman kadınların eskiden tesettür (erkeklerden saklama) maksadiyle giydikleri üstlüğün adı. Vö. *Pakalin, M.*, i. m. I. 327.
50. izar: eine Art Überwurf, welchen die Frauen über den übrigen Kleidern tragen, gewöhnlich vom Baumwollenzeuge: es wird am Kopfe durch ein Band befestigt und fällt zu beiden bis zu den Füßen herab, so das nur ein Stück des Gesichtsschleiers sichtbar ist. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 146. ill. 33.
51. yassi baj ile: szószertint széles, lapos fejjel, nyilvánvalóan a takje sapka formájának ellentéte. Vö. *Karácson, I.*, i. m.
52. A török női viseletről más útleírók is igen szükszavúan írnak: *Busbecq, O. G.*, szerint elzárva tartják őket otthon, ha mégis utcára mennek tetőtől talpig be vannak burkolva i. m. 117.
Az összefoglaló leírás végére kívánczik, hogy említést tegyünk azokról az anyagokról is, melyeket nem mindig tudunk valamely meghatározott ruhadarabhoz kötni. Ilyen pl. a londoni posztó elnevezésű durva, vastag fekete gyapjuszövet, amelyet kizárólag alacsonyrangú emberek visceleteként ír le Evlia. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 797.; Egy 17. századi angol utazó, *Moryson, Fynes*, érdekes adatokat közöl a törökök által viselt anyagokról. Eszerint a velencei kereskedők gyapjút vittek Törökországba, mégpedig olyan jó minőségben, hogy a törökök jobban kedvelték azokat az angol gyapjúnál is. Emellett damaszt és szatén anyagokkal is kereskedtek a velenceiek. A nyers selyem alapanyagát kivitték Törökországból és feldolgozva, megszőve szállították vissza. Az

angoloktól pedig durva gyapjúsövetet vásároltak. *Moryson, Fynes* An Itinerary Containing His Ten Yeeres Travell IV. (Glasgow 1908) 123–24.

53. *Evlia Çelebi*, i. m. II. 34–36.
54. az ulema szót következetesen mohamedán jogtudósnak fordítottam.
55. çatma: egyfajta selyemhímzés. Vö. *Redhouse, James, W.*, A Turkish and English Lexicon. New Impression (Constantinople 1921) 701.
56. alaca: gestreifter Stoff, insbesondere ein bunt gestreitter Zitz. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 84.
57. A brusszai selyemiparról részletesen: *Dalsar, Fahri*, Türk sanayi ve ticaret tarihinden Bursa'da ipekçilik (Istanbul 1960).
58. *Evlia Çelebi*, i. m. II. 64.
59. harir: Seidenstoff Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 386.
60. *Evlia Çelebi*, i. m. II. 73.
61. Uo. 77.
62. Uo. 90–91.
63. A többi három csoport ruházatát nem írta le Evlia.
64. Uo. 190.
65. Uo. 213.
66. *Evlia Çelebi*, i. m. III. 8.
67. serhaddi kontos, Karácson Imre magyarázata után.
68. *Evlia Çelebi*, i. m. III. 12.
69. Uo. 16.
70. Uo. 22.
71. mevlevi dervisek: Európában táncoló dervisek néven ismertek. A leírások alapján a továbbiakban úgy tűnik, hogy külah nevű sapkát nemcsak ők hordtak, hanem pl. katonák is.

72. Uo. 203.
73. londra çokasi: Vö. 52. jegyzet
74. *Evlia Çelebi*, i. m. III. 319.
75. atlas: glatter Seidenstoff. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 61.; Ince ipekten ve daha ziyade kırmızı renkte dokunmuş, bir nevi kumaş. Vö. *Pakalin, M.*, i. m. I. 111. kemha: geblumtes Seidenzeug, Damast. Vö. *Zenker, J.*, i. m. 761.
76. kalpak: Mütze, ins. die hohe mit Pelz verbrämte. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 706.; első magyar említése 1656. Vö. *Kakuk, S.*, i. m. 211.
77. *Evlia Çelebi*, i. m. III. 466.
78. *Evlia Çelebi*, i. m. IV. 12.
79. sal: grober Wollenstoff, Schal. Vö. *Zenker, J. Th.* i. m. 536.; sapka: Hut (der europaische) Uo. 534.
80. *Evlia Çelebi*, i. m. IV. 39.
81. saya: Sarsche, ein Stoff aus Wolle und Seide. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 564.; a kind of coarse wollen twilled cloth. Vö. *Redhouse, J.*, i. m. 1164.; első magyar említése 1559. Vö. *Kakuk, S.*, i. m. 354.
82. *Evlia Çelebi*, i. m. IV. 68.
83. Uo. 93.
84. Uo. 185.
85. diba: mit Gold gestickter Seidenstoff. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 445.
86. *Evlia Çelebi*, i. m. IX. 26.
87. Uo. 34.
88. Uo. 39.
89. Uo. 50.
90. Uo. 62.
91. Cezayir: Algir (Pakalin szerint nemcsak Algir, hanem Tunisz is. Vö. *Pakalin, M.*, i.

m. I. 285.; 1525. óta török kézen. Vö. *Káldy–Nagy Gyula*, Szulejmán Bp. 1974. 138.) levendát: der freiwillig Waffendienst leistende, Volontär, Vagabund. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 796.

92. *Evlia Çelebi*, i. m. IX. 65.
93. Uo. 79.
94. Uo. 85.
95. Uo. 98.
96. Uo. 103.
97. Uo. 110.
98. don: Beinkleid, Unterhose. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 612.
99. *Evlia Çelebi*, i. m. IX. 114.
100. Uo. 132.
101. Uo. 145.
102. Uo. 158.
103. pembe-reng: baumwollfarben, fleischfarben, blassroth. Vö. *Zenker, J. Th.*, i. m. 210.
104. *Evlia Çelebi*, i. m. IX. 169.
105. Uo. 194.
106. Uo. 202.
107. Uo. 206.
108. Uo.
109. Uo. 220.
110. Uo. 224.
111. Uo. 280.
112. Uo. 289.

113. Uo. 298. nem azonosítható helység
114. Uo. 310.
115. Uo. 314.
116. Uo. 338.
117. Uo. 348.
118. Uo. 358.
119. Uo. 362.
120. *Karácson, I.*, i. m. I. 250–251.
121. *Karácson, I.*, i. m. II. 49.
122. Város Jugoszláviában. *Karácson, I.*, i. m. I. 403.
123. Város Jugoszláviában. Uo. 414.
124. Város Jugoszláviában. Uo. 418.
125. Város Jugoszláviában. Uo. 464.
126. Város Bulgáriában. Uo. 167.
127. Város Jugoszláviában. Uo. 436.
128. Nem tudtam a várost azonosítani. Uo. 458.
- 129–130. *Karácson, I.*, i. m. II. 134–135.
- 131–132. Uo. 162–164.
133. Uo. 112.

A török katonák ruházatáról nagyon szép leírásokat olvashatunk *Busbecq, O. G.* leveleiben is. Megállapítása szerint a török katonák ruhával szinte jobban el vannak látva, mint fegyverrel, mivel ruhájukról maga a szultán köteles gondoskodni (i. m. 112.). A török lovas öltözékéről szín pompás képet fest: ruhájuk arannyal, vagy ezüsttel átszótt selyemből, vagy szaténból készül. Színe lehet bíbor, skarlátvörös, de főként kékeszöld vagy sötétzöld. Fejükön sokszínű, tollforgós turbánt viselnek. Fegyverzetük, pajzsuk ékkövekkel van kirakva (i. m. 145–146). Ugyancsak *Busbecq* leírja a budai török janicsárok visletét is: hosszú,

bő felsőruhát hordanak, amely a bokájukig ér, fejükön egy kabátujj-forma fejfedő, amely félig befedi a fejüket, félig a nyakukba lóg (i. m. 5.).

134. A cikket illusztráló képeket *Naumann, Rudolf-Tuchelt, Klaus, Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft im 18. Jahrhundert (Facsimilie Ausgabe des Codex*” *Les Portraits des differens habillemens qui sont en usage a Constantinople et dans tout la Turquie*” (Graz 1966) című művéből vettem át. Bár a kódex mintegy száz évvel Evlia Cselebi útleírása után készült, mégis több okból is indokoltnak éreztem képei felhasználását. Bizonyos, hogy a hagyományos török viseletek az eltelt időszakban alapvetően nem változtak meg. Maga a mű is többször hivatkozik Evlia Cselebire, illetve útleírására. A kódex rajzolója saját szemével látta mindazt, amit megörökített, így ábrázolásait hitelesnek fogadhatjuk el. A képek sorrendben: 81 tábla, 2 tábla, 21 tábla, 43 tábla, 33. tábla, 52. tábla, 26. tábla.

Türkische Trachten in der Reisebeschreibung des Evlia Tschelebi

Evlia Tschelebi ist eine berühmte und vielumstrittene Gestalt der türkischen Geschichte des 17. Jahrhunderts. Über sein an Begebnissen reiches Leben und seine in 10 Bänden herausgegebenen Reisebeschreibungen stehen uns heute schon reichliche bibliographische Daten zur Verfügung. Der Beitrag fasst jene biographischen Angaben zusammen, die wir auf Grund Evlia Tschelebis Gesamtwerke zusammenstellen können, weiterhin gibt er auszugsweise bekannt, über welche Länder, beziehungsweise bekannt, über welche Länder, beziehungsweise Begebnissen wir in den einzelnen Bänden des Seyahatname lesen können.

In der Einführung beschäftigt sich die Verfasserin eingehend mit dem Quellenwert, beziehungsweise der Glaubwürdigkeit von E. Tschelebis Reisebeschreibungen. Sie zieht die Schlussfolgerung, dass die orientalischen, buntfarbigen Beschreibungen vom Standpunkt der Wahrhaftigkeit, Geographie, Geschichte und Ethnographie aus recht viel wertvolle Angaben enthalten. Jedoch muss man jede Angabe überprüfen, und den Zahlenangaben darf man überhaupt keinen Glauben schenken.

Der vorliegende Beitrag bearbeitet in erster Linie die sich mit der Türkei befassenden Teile der II., III., IV. und IX. Bände, sowie die von Imre Karácson ins Ungarische überstzten, beziehungsweise die vom Standpunkt der Kostümkunde des Balkans wichtigen Teile der V., VI. und VII. Bände.

Auf Grund Evlias Beschreibungen können wir uns über die türkische Tracht des 17. Jahrhunderts ein Bild machen, mit seiner Hilfe jedoch können wir auch einen Einblick in die Welt der ungarischen Tracht gewinnen. Zahlreiche Kleidungsstücke waren in Ungarn bekannt, deren Namen die ungarische Sprache übernahm und deren Tragen sich im Lande verbreitete. Solche Kleidungsstücke sind zum Beispiel der als typisch ungarisch gehaltene Köntös (talarartiger Mäntel), der Dolman (Husaren-

joppe) oder die weniger bekannte Kapanitscha genannte Jacke. Unter den von den Türken getragenen Stoffen finden wir mehrere, die auch bei uns beliebt waren, wie das Tschuha (Kutte) und Ketsche genannte Tuch, die Mohair-Wolle und das Bagasia-Leinen.

Beim Lesen des Seyathatname erfahren wir weit mehr über die Kleidung der Männer, als die der Frauen. Da gibt es die Beschreibung von mehreren Arten Mäntel: Feradshe, Köntös, Kaftan, Kabanitscha, Dolman, Hirka, Aba, Kaba, Harvani, Kerake. Viererlei Hosen: Dislik, Tschakschir, Schalvar und Tschekman, mehrere Kopfbedeckungen: Külah, Kavuk, Fez, Üsküf, Müdshevese, Kalpag. Über die Frauen erfahren wir bloss insgesamt, dass sie verschiedenartige Feradsches trugen. Auf dem Kopf eine Takje genannte zugespitzte Mütze, oder eine breite, flache Haube, darüber ein das Gesicht, den Kopf, die Schultern weisses, einhüllendes, Tscharschaf genanntes Tuch, an den Füßen gelbe oder rote Stiefel.

Nach einer zusammenfassenden Analyse der türkischen Tracht gibt die vorliegende Arbeit eine Beschreibung der in den einzelnen Städten getragenen Kleidung in der Reihenfolge der Bände und verfolgt den in den Bänden beschriebenen Reiserouten des Reisenden. Die anatolischen Beschreibungen sind durch Angaben über Ungarn, Bulgarien und Jugoslawien ergänzt. Besonders interessant ist es, dass Evlia in den obenerwähnten Ländern die Kleidung der Männer und Frauen von höherem Rang als eine türkische, die der übrigen Bevölkerung dagegen als eine europäische bezeichnet.

In seiner Gänze lenkt die Abhandlung die Aufmerksamkeit darauf hin, dass es sich wohl lohnt Evlias Reisebeschreibungen ausführlich zu prüfen, da sich aus den bunten, orientalischen Geschichten interessante, historisch und ethnographisch wertvolle Angaben ergeben.

Hosszú, bőjjú feradzsében, fején fehér müdsevveze sapkával ábrázolt török méltóság

Nagyvezér prémes, bőszabású kapanicsében

Fegyverhordozó ujjnélküli kaftánban

Costume d'un chef des tribus au moment de son entrée en bas de l'empire

A szultáni testőrség vezetője ünnepélyes, hosszúujjú kaftánban

Costume du Paganisme sortant du travail en robe de femme nommée kabata

.Szerájbeli apród kerake kabátban

Beulovak Sacid. Chef de cuisine du P. sultan.

A szerájbeli konyha vezetője csaksir nevű nadrágban, fején külah sapkával

J. Z. Oglan. Chef de cuisine. Chef de cuisine du P. sultan.

Katonai méltóság fején üszküf sapkával

Patay Pál

A Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteménye II.

Azon nem lepődhetünk meg, hogy az árpádházi királyok korából egyetlen darabot sem találunk a gyűjteményben, hiszen ebből az időből származó harang a múlt századra is már legfeljebb csak hírmondónak maradhatott fenn.⁴¹ Nem ismerünk napjainkban az országban egyetlen működő, a XIV. századra keltezhető harangot sem, éppen ezért pótolhatatlan veszteségnek lehet tekinteni a Mindszenten talált, feltehetőleg a XIV. század első feléből származó harang raktártűzben történt elpusztulását. De nem sokkal kevesebb kár a Szabáson, illetve Szabolcs megyében találtak tönkremenetele sem, hiszen ezekben is a gyűjtemény legkorábbi darabjai semmisültek meg.

A harangoknak felirattal való ellátása a XIV. században honosodott meg. A kezdetben alkalmazott betűtípus a majuszkula, amely a XV. század közepénél tovább nem maradt használatban. Ilyen feliratú harang sincs már működésben a mai Magyarországon, de a történelmi ország területén sem létezik már belőlük sok. A Múzeumban levő két példány tehát mint műtárgy, ugyancsak nem jelentéktelen. Amellett – különösen az ismeretlen származású – igen szépen megmunkált alkotás, amelynek alapján fogalmat nyerhetünk arról, hogy a XIV–XV. században milyen magas fokon állt a harangöntő mesterség színvonala és, hogy hazánkban is jól képzett mesterek működtek. Jellemző e korszak harangjaira, hogy testük aránylag megnyúlt, magasságuk az alsó átmérőjük 87–92%-át éri el. Díszítés általában nincs rajtuk.

Szép számmal vannak képviselve a gyűjteményben a minuszkulás feliratú harangok. E betűtípus alkalmazása a XV. század közepén kezdődik. Több harangon már évszám is található. Az 1468. évi bulcsi harangon az még minuszkulás betűkből álló római számjegy, az 1496. évi szamosújvári és az annál fiatalabbakon már arab számjeggyel van kiírva, az 1481 évin viszont

vegyesen fordulnak elő. A feliratokban igen gyakran találkozunk a középkori harangokon szokásos „O rex glorie veni cum pace” szöveggel. Kidolgozásukból következtetve általában mesterségüket jól értő kézművesek munkájának látszanak, bár az 1536. évi taszári harang tükörírásos, homorú betűs felirata arra vall, hogy a harang készítőjének e téren nem volt túl nagy gyakorlata. E korszak harangjain gyakori díszítés a palást derekának közepén körbefutó indás abroncs (pl. Betlenfalva), valamint a domborműves embléma (Ecseg). A korona eléggé magas fülei pedig hegyes- vagy derékszögben, sarkosan megtörttek. Ebben az időben még nem kristályosodott ki a harangoknak hangtani szempontból legmegfelelőbb alakja. Többségük még megnyúlt testű, de van már közöttük zömökebb is (83% a magasság-átmérő aránya). A bulcsi harang felső része még igen keskeny (az alsó átmérő 42%-a), de másoké már meglehetősen széles (57%).

A XVI. század elejének harangjai még minuszkulás feliratúak, sőt akad még ilyen a század végéről is (1595, 1596). A század közepétől fogva azonban az antiqua betű használata válik általánossá (gyűjteményünkben a legkorábbi 1542-ből való). A derékon körbefutó indadísz ritkán még továbbra is alkalmazzák (1596 Abád, 1622 Feled), valamint emblémákat (1596). Ugyancsak a század közepétől kezd divatba jönni az, hogy a pártázatot is profilálják abronccsal vagy bordával. A korábbi feliratszövegek továbbra is gyakoriak még, de a reformáció ideológiájának hatására újabbak jelennek meg, pl. „Verbum Domini manet in aeternum” (1587 Felsőlápós).

Érdekes megfigyelni, hogy a XVI. század közepétől kezdve a harangok kivitelében visszaesés tapasztalható. Ezt minden bizonnyal az általános történelmi eseményekkel hozhatjuk kapcsolatba. Még a török háborúktól kevesebbet szenvedett Erdély területéről származó harangok között is akadnak olyanok, amelyekre alakja a szabványostól eltérő, betűi nem tetszetősek, nincsenek is szabályszerűen elrendezve, sorbaszedve (1576 Siménfalva, 1581 Szentlélek). Nem valószínű, hogy ezek jól tanult, komoly gyakorlattal rendelkező kézművesek munkái lennének.

A gyűjtemény XVII. századi harangjai között egy-egy darabbal képviselve van az ország három különböző vidékének legjelentősebb mestere, mégpedig a pozsonyi Heroldt Baltazár, az eperjesi Wierd György, valamint a brassói Neidel János. Meglevő alkotásaik méltán tanúskodnak kiváló szaktudásukról. Ugyanakkor e szép kivitelű harangokkal ellentétben ugyanebből az időből származó silány minőségűek azt árulják el, hogy a néhány jól képzett mester mellett öntöttek harangot olyan emberek is, akik csak úgy-amennyire sajátították el a harangkészítés technológiáját, de

egyrészt a mesterség igazi fortélyaival (pl. helyes alak megválasztása) sem voltak tisztában, másrészt kellő felszereléssel (pl. betűsablونok) sem rendelkeztek. Ennek magyarázatát bizonyára a politikai és gazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulásában kereshetjük. Minthogy az országban csak igen kevés gazdaságilag erős polgársággal rendelkező város állt fenn, amellet az egész ország anyagi leromlott állapotában csak kevés közösség vagy patronus vállalkozhatott nagyobb méretű harangok öntésére, így igazi mesterek működésének csak helyel-közzel volt meg a létalapja. Ugyanakkor a mindennapi falusi élet ritmusának irányításához mégis szükség volt harangra. E szükségletet kielégíteni – ha netán az anyagi alapja megvolt – gyakran nem volt más mód, mint az, hogy falusi, a mesterséget ki nem tanult, egyszerűbb ezermester-féle emberek, vagyis kontárok is megpróbálkoztak harangot önteni. Az általuk készített harangok természetesen kicsinyek voltak, egyrészt mert maguk a megrendelők sem bővelkedtek anyagiakban, másrészt, mert e kontárok sem bírkóztak volna meg nagyobb harangok öntésével. Műveik arról is könnyen felismerhetők, hogy kidolgozásuk eléggé silány, felületük nem sima, feliratuk betűi kezdetlegesen írottak, néha majdnem olvashatatlanok, amellet alakjuk sem az általános, gyakran ívelés nélküli, kúpos.⁴²

E népi harangöntés elsősorban a városoktól távol, a török által megszállt területek szomszédságában alakult ki. Egyik legjellegzetesebb terméke a virágcserep alakú testű 1605. évi mátraverebélyi harangocska. Sajnos ez, akárcsak a hasonló jellegű 1650. évi maconkai harang a raktártűz áldozata lett, de ilyen kontár munkát sejtethetünk az 1622. évi feledi harangban is.⁴³

Nem képzett harangöntők működtek azonban a viszonylag békésebb napokat élő Erdélyben és Felvidéken is. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha összehasonlítjuk az 1622. évi betlenszentmiklósi harangot a nála mindössze 5 évvel fiatalabb Neidel János féle kőhalmival, vagy a teljesen silány kivitelű 1648. évi porubait a nála 8 évvel idősebb Wierd György féle dobraival.

Különben a XVII. századi harangokra jellemző, hogy – a barokk idők szellemében – egyre bővebb szöveget találunk rajtuk, valamint egyre inkább alkalmaznak díszítéseket: a felső kerületen a köriratot keretelve palmettasorokat, vagy más körbefutó mintát, a palást derekán pedig domborművű alakokat. A korona is alacsonyabb, zömökebb lesz, a fülek nem sarkosan, hanem ívelten törnek meg, többször emberfej, vagy embertest alakúra kiképzett a külső oldaluk.

Amennyire jól képviseli a gyűjtemény a XVI. és a XVII. század első felének hazai harangöntő kézműiparát, annnyival kevésbé az utolsó 300 évet. Darabszám szerint is csak mintegy 11 darab, azaz az állománynak nem is egynegyede származik ebből az időből, pedig erre esik a magyar harangöntő kézműipar második virágkora, a nagyjából 1750 és 1850 közötti száz év. E kevés harang között is több az egészen apró, minden felirat vagy mesterjelzés nélküli példány, aminek különösebb történelmi jelentősége nincs is. A XVIII. és XIX. század jelentősebb mesterei közül is alig egy-kettő van képviselve a gyűjteményben.

De nem találjuk meg e néhány harang között az Északkelet-Magyarországon működött vándorló mesterek, a Lázár, Cserepi és más családok tagjai, vagy az ugyancsak ott tevékenykedő harangöntő kismesek, különösen a kissegyházi László dinasztia egyetlen művét sem. Pedig ezek tevékenysége különös jellegzetessége a magyarországi harangöntő kézműipar történetének. Ebbe a körbe egyedül a korondi székely harangöntőnek, Máté Istvánnak egy műve sorolható, 1790-ből, amely különleges díszítésével feltétlenül figyelemre érdemes alkotás.

A felsorolt harangok között három, nemcsak ipar- vagy művelődéstörténeti szempontból bír jelentőségnek, hanem adományozója, öntetője, a maga idejében közéleti szerepet is betöltő személy volt. Az egyik II. Rákóczi György özvegyének, Báthory Zsófiának személyéhez fűződik, aki az ellenreformáció egyik támasza volt Északkelet-Magyarországon. E harangot is bizonyára ebbéli működéseként öntette 1677-ben a munkácsi katolikus templomnak. A másikat az unitarianizmussal rokonszenvező Bethlen Ferenc, aki idővel I. Rákóczi György főudvarmestere is lett, testvérével Györggyel együtt öntette 1622-ben saját községük, Szentmiklós részére, hitbéli meggyőződésüket a harang feliratában is kifejezésre juttatva: „in honore unius veri Dei”. Végül a harmadik adományozója, Nyáry Pál egri, későbbben váradai várkapitány, aki nemcsak Eger 1596 évi sikertelen, hanem Várad 1598. évi sikeres védelme révén is ismert. Egy negyedik harangnak, az 1640. évi dobrainak adományozója, Prépostvári Zsigmond már kevesebb szerepet játszott, bár III. Ferdinándtól magasabb címetek is elnyert.

Végül szóljunk röviden az ismertett harangok öntőmestereiről is.

Az 1486-ban öntött bulcsi harang alkotója, **Magister Michael**, egyike a legkorábbi ismert harangöntő mestereinknek. Sajnos ez az egyetlen fennmaradt műve. Személyéről sincs semmilyen adat a birtokunkban. Harangja a maga idejében is már régies alakú volt, de ennek ellenére jó munka.

Egy név szerint nem ismert mester, vagy egy mester keze alatt tanult, így egy műhelykörbe tartozó harangöntők munkájának tekinthetjük a raktártűzben elpusztult ecsegi és bükkaranyosi harangot. Mindkettőjük felirata az „O rex glorie veni cum pace” mondat ismétléséből áll, amelyből egyet, attól függően, hogy a szöveg hogyan fért ki a felső kerületen, megsonkitottak. Betűik típusa és azok elrendezése is hasonló. Ilyen harangok az országnak csak egy bizonyos területén, a Nógrádtól Abaujjig terjedő domb- és hegyvidéken fordulnak elő [Szügy, Ipolyvarbó (Vrbovo), Nógrádsípek, Nógrádszakál, Piliny, Ecseg, Gácsfalu (Stará Halic), Szücsi, Balaton, Nagybarca, Bükkaranyos, Kisgyőr, Gagybátor]⁴⁴, így nem lehet kétséges a rokon származásuk. Évszám csak a nógrádszakálin van: 1523; ennek az alapján a többit is a XV. század végére, de inkább a XVI. elejére keltezhetjük. Az ecsegi, emblémájának majuszkulás körirata alapján talán a legidősebbek közé tartozott.

Az 1552-ből való hegyhátszentjakabi harang mesteréről, egy másik **magister Michael**ről feltehető, hogy esetleg nem is Magyarországon, hanem a szomszédos Stájerországban működött: harangja eléggé elüt a vele egykorú hazaiaktól. Munkája után ítélve jól értette a szakmáját.

Lehetséges, hogy az 1576. évi siménfalvi harangon szereplő **Andreas Demeter** a harang öntőjének a neve. Harangja átlagos kivitelűnek mondható.

Az 1581. évi szentléleki harangot alkotó mester neve ugyan szerepel a harangon, de csak feltételesen olvashatjuk azt **magister Galphi Zombatfalvinus**-nak, azaz szombatfalvi Gálfi mesternek. Harangja nem nevezhető jól sikerültnek.

Magister Thomas de Rimaszombat nevében vagy a származási, vagy a működési helye szerepel. Az 1601. évi perkupai harangja nem tekinthető éppen kiváló alkotásnak, de a **magister** szó talán azt jelenti, hogy készítője mégis mester volt. A felirat betűinek szövevényes fűzése tudálékosságra vall.

Az 1605. évi mátraverebélyi harang készítője viszont megítélésünk szerint nem lehetett céhbeli, tanult mester, hanem egyike azoknak a népi harangöntőknek, akik a XVII. században, igazi mesterek hiányában kisebb falvak számára dolgoztak. Hogy a harangon olvasható **Gag Gergei** a harang készítője-e, nem állapítható meg.

Paulus Mottko.⁴⁵ 1618-ban Kassán polgárjogot nyert egy besztercebányai születésű Motko nevű harangöntő mester. 1619-ben nősült.⁴⁶ Minden bizonnyal ő volt a Múzeum harangjának öntője. A háromszéki Papolcon is volt egy harang, amelyet 1611-ben öntött **Paulus Mottko**.⁴⁷ Gyakorlott mester kellett legyen, hogy egy 1000 kg-ot

meghaladó harang öntésére vállalkozott (igaz, van hibás öntésből eredő barázda a palást felszínén). A felirat betűi és azok elrendezése azonban kissé kezdetleges.

Az 1622. évi feledi harang primitív, folyóírásos betűi alapján semmi esetre sem lehetett állandó műhellyel, felszereléssel (betűsablonokkal) rendelkező, tanult mester műve. Készítője talán **Mihál**, akinek a neve kibetűzhető a feliratról.

Neidel, Johannes. Ismert harangöntő dinasztia tagja. Egy Paul Neidl-nek az 1561–1578 közötti években öntött ágyúiról⁴⁸ és egy 1575. évi harangjáról⁴⁹ tudunk, de ezeken nincs feltüntetve műhelyének helye. J. Spiritza eperjesi mesterként ír róla,⁵⁰ bár 1568-ban Kassán emlékeznek meg Neydel ágyúöntőről.⁵¹ Valószínűleg ennek leszármazottja az a Paulus Neidel, aki a XVII. század elején Erdélyben tűnik fel, de egy 1608. évi harangján (Hosszúszó) EPPERIENCIS-nek nevezi meg magát.⁵² Valószínűleg Brassóban volt a műhelye, mivel egy harangján (Garat 1638)⁵³ a neve utáni C betű feltehetőleg CORONENSIS-t jelenthet. Mivel a kérdéses névvel ellátott harangok nagy időközben – 1604 és 1643 között – ismeretesek,⁵⁴ lehetséges, hogy két nemzedék azonos nevű mesterét fedje e név. Ennek (ezek egyikének) testvére vagy fia lehetett a kőhalmi és erzsébetvárosi harang öntője, Johannes Neidel, akinek Brassóban öntött harangjai 1627 és 1643 közötti évekből ismeretesek.⁵⁵ A kőhalmi harang öntője szakmáját értő mester volt; e műve feltétlenül jó alkotás.

Wierd, Georgius. A klagenfurti születésű mester J. Spiritza szerint 1628 és 1662 között dolgozott Eperjesen, ahol 1640 március 1-én nyert polgárjogot.⁵⁶ (1657 utáni harangját nem ismerjük; elképzelhető, hogy műhelyét ekkor átadta Ulrichnak – lásd alább). Ez alatt az idő alatt igen sok harangot öntött. Kétségtelenül kiváló mester volt, aki nemcsak szép, hanem időtálló harangokat készített, hiszen közülük sok van még napjainkban is használatban. Nagy hírre tett szert, többek között 1634-ben I. Rákóczi György is vele akart egy 50 mázsás ágyút öntetni Sárospatakon.⁵⁷ Harangjai szelvényben elterjedtek az ország északkeleti részén, de eljutottak nemcsak az Alföld közepére, mélyen be a török által megszállt vidékre (Besenyszög, Csongrád, Kiskunhalas),⁵⁸ hanem még a Székelyföldre is.⁵⁹ Wierd jól felszerelt műhellyel rendelkezett; díszítései is kiváló formakészítőre vallanak. Némelyek ugyan sűrűn alkalmazott sablonok,⁶⁰ de alkalmi megrendelő számára is igen szépen kivitelezettekről tudott gondoskodni, mint amiről a dobriai harang Prépostvári címere tanúskodik. E harang igazi mestermű.

Az 1648. évi, valószínűleg Porubáról származó harang feliratának végén látható **MDP** betűk bizonyára egy általunk nem ismert harangöntő monogramját jelentik. Ha az M betű esetleg a magister szó rövidítése is lenne, a harangöntő semmi esetre sem lehetett céhbeli mester. Harangjának kivitelezése teljesen silány, felszíne egyenetlen, betűi nem formában készültek, csak hevenyészetten felrakottak, de még a harang teste megközelítőleg sincs a harangtanilag megfelelő alakra kiképezve.

Heroldt, Balthasar. A nürnbergi születésű, Bécsben és Pozsonyban egyaránt működött mester a XVII. század közepén az ország nyugati felének legjelentősebb és talán legjobb harangöntője, illetve szállítója volt. Működésével a homokbödögei haranggal kapcsolatban módunk volt külön tanulmányban foglalkozni,⁶¹ így most arra nem térünk ki. A Nemzeti Múzeumban őrzött, a bodoki várból származó ágyúk is Heroldt művei.⁶²

Ulrich, Mathias. Wierd tanítványa. Az ő örökébe lépett 1657-ben Eperjesen, ahol 1678-ig dolgozott.⁶³ Örökölte elődjének piacát is, hiszen – amint azt többek között az elpusztult poklosteleki harang is bizonyítja – még Biharba, a Berettyó völgyébe is szállított. Harangjai ugyancsak szép kivitelűek; jó szakember lehetett. Ennek ellenére Wierdénél kisebb lehetett a forgalma.

Nuspickher, Johann. A török uralom alól felszabadult Buda első harangöntő mestere. 1690 és 1713 közötti évekből ismerjük harangjait, amelyeket, ha nem is nagy számban, de a mai Magyarországnak – a Tiszántult kivéve – szinte minden vidékén feltaláljuk. A Váraszóról begyűjtött harang ugyan egyszerű munka, de a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött, a pesti Városháza számára 1696-ban öntött harangja igen gondos alkotás; jó mesterre vall.⁶⁴

Steinstock, Joseph. Harmad évszázadon át (1730–1763) dolgozott Budán. Bár Zechenter Antal személyében (1723–1763) egyenrangú versenytársa is volt a városban, de annak kedvező földrajzi helyzete következtében igen széles piacra tett szert. A mai országhatárokon túl is szállított (Gömörbe, Biharba), viszont a Dunántúl délnyugati és az Alföld északkeleti megyéiben eddig nem akadunk harangjainak nyomára. Harangjaira évszámot nem öntött. Valószínűleg azért, mert nemcsak megrendelésre dolgozott, hanem – mint kortársai – egyaránt raktárra, sőt vásárokon való eladásra is. Így harangjai néha csak egy-két évvel az elkészültük után találtak gazdára.

Máté, Stephanus. A korondi székely harangöntő 1790. évi harangja képviseli a gyűjteményben egyedül az ország keleti felében a XVIII.

században és a XIX. század elején működő, nem a városi német polgárság sorából származó, de szakmájukat hivatásszerűen űző mesterek munkáját. Harangjának – különösen a harangtetőnek – ebben az időben már szokatlan alakja elárulja, hogy szakmáját nem tanult mestertől sajátította el; nem ismerte a harang alakjának már kikristályosodott, szabványos arányait. Díszítései is csak utánzatai a szokásosaknak, mégis ízlésesek és érdekes összehatást váltanak ki. Minden esetre Máté István ügyeskező ezermester lehetett.

Eberhard, Henricus. A keresztnévét kezdetben Heinrichnek, később Henricusnak, majd 1825-től kezdve pedig Henriknek író pesti mester a XIX. század első felének (1800-tól 1838-ig működött) legismertebb és talán legjobb harangöntője volt. Megrendelői és vásárlói elsősorban az Alföldről és a Dunántúl keleti feléből kerültek ki, amely területen szinte monopolhelyzetet élvezett. A mai ország területéről egyelőre Győr-Sopronból, Vasból, Zalából és Szabolcs-Szatmárból nem ismerjük harangjait.

Korrentsch, Markus. (1851–1868.) Az utolsó egri harangöntő mester. (Halála után özvegye folytatta még néhány évig ott az ipart.) Egyben a kézműiparos mesterség utolsó vidéki reprezentánsainak is egyike. Mint általában elődeinek, az ő piaca is az egri egyházmegye területére terjedt ki.

Ireits, F. Honnan és hogyan jutott Kiszállásra, hogy ott 1859-ben harangot öntsön, egyelőre ismeretlen előttünk. Bizonyára külföldi mester volt; egyetlen más alkotását sem ismerjük. Harangja jó munka.

Messzemenő lenne, ha a Múzeum haranggyűjteményét még további, így pl. hangtani szempontok szerint is megkísérelnők értékelni. Jelen tanulmányunkkal a célunk az volt, hogy számot adjunk a hazai kézműiparnak egy, a művelődéstörténet részéről eddigelé meglehetősen elhanyagolt mesterségének a Nemzeti Múzeumban őrzött emlékeiről és rámutassunk azokon keresztül a harangöntő mesterség történetének néhány fejezetére.

JEGYZETEK

41. Egyetlen olyan harangról van tudomásunk, amely alakjánál fogva erre az időre keltezhető, az 1966-ban Dág határában talált harang (Balassi Múzeum, Esztergom), valamint hasonló korúnak becsülhetjük az Orbán B. által leírt nyíradszentannait (Sfntana Niraj) is. Lásd *Orbán B.*, i. m. IV. 68.
42. E témával kapcsolatban lásd *Patay Pál*, Régi harangok. (Bp. 1977.) 16–18.
43. Figyelemre érdemes, hogy a két első harang betűinek típusa megegyező, ugyanakkor némileg elütő a velük egykorú, de mesterek által készítettékétől. Különösen érdekes az R betűjük, amely a folyó írásra emlékeztet és amelyhez hasonlót a feledi harangon is találunk.
44. *Patay P.*, Nógrád megye harangjai. 157–160; Rómer hagyaték, XLI, XLIV és XLVII. csomag; Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Sárospatak, 1898. évi „Adalékok” című adatgyűjtés.
45. A családnak több ágyúöntő tagja ismeretes: 1613-ból Sebastianus Motco, 1617-ből pedig Hans Matko. Lásd *Thaly Kálmán*, Régi ágyúk a munkácsi várban. *Archaeológiai Közlemények* 12(1978) 79–80, ill. 73.
46. *Kemény Lajos*, Magyarországi ágyú-, és harangöntők. *Archaeológiai Értesítő* 23(1903)219.
47. *Orbán B.*, i. m. III. 159.
48. *Spiritza, Juraj*, *Spišské zvony* (Bratislava 1972) 159; *Thaly K.*, i. m. 65, 76–77.
49. *Spiritza, J.*, i. m. 84–85.
50. Lásd a 43. jegyzetet.
51. *Kemény Lajos*, Műtörténeti adatok Kassa múltjából. *Archaeológiai Értesítő* 30(1910)349.
52. *Orbán B.*, i. m. II. 32.
53. *Müller, F.*, i. m. 233.
54. *Orbán B.*, i. m. I. 178, 181, II. 41, 115, III. 134, 159, VI. 168.
55. *Orbán B.*, i. m. III. 37, 50, 205, VI. 361, 396–397; *Müller, F.*, i. m. 233.

56. *Spiritza, J.*, i. m. 167–168.
57. *Détshy Mihály*, A sárospataki ágyúöntőház története. Bp. 1971/71.
58. Rómer hagyaték, XXXVIII, XL. csomag.
59. *Orbán B.*, i. m. V. 86.
60. A négy evangélista domborműve más harangon is szerepel, Lásd *Spiritza, J.*, i. m. 121. k.
61. *Patay P.*, A homokbödögei harang. 37–42.
62. *Thaly Kálmán*, Magyar ágyúk a bodoki várban. Századok 8(1874)428–429.
63. *Spiritza, J.*, i. m. 166.
64. *Patay Pál*, Harangöntők, harangok. Budapest 13(1975) 9. sz. 24–26.

Die Glockensammlung des Ungarischen Nationalmuseums

Die Sammlung dankt ihr Entstehen dem Altmeister der ungarischen Archäologie, Flóris Rómer. Die Grundlagen dazu wurden 1862 geschaffen, als Rómer die kleine, aus dem Jahre 1605 stammende Glocke von Mátraverebély – die früheste der bekannten, mit ungarischer Legende versehenen Glocken – vom Schicksal eines Umgusses bewahrte und sie für das Nationalmuseum käuflich erwarb. (Abb. 10–11.) Bis 1890 gelangten fünf weitere Glocken ins Museum, welche alle aus der Erde ausgegraben wurden. Wahrscheinlich wurden sie während der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts verscharrt, oder unter den Trümmern der zerstörten Kirchen begraben. In der folgenden Zeit wurde die Sammlung zielbewusst vergrößert und bis 1915 gelangten weitere 12 Glocken und ein kleines Fragment in das Nationalmuseum.

Während des ersten Weltkrieges bewirkte die Landeskommission für Denkmalschutz beim k.u.k. Kriegsministerium, dass die vor 1700 gegossenen Glocken vor der Requisition befreit wurden. Die schon erfassenen, aber noch nicht eingegossenen alten Glocken wurden gleichzeitig als Leihgaben dem Museum überliefert. Da diese seinerzeit nicht inventarisiert wurden, wissen wir die Zahl der auf diesem Wege eingebrachten Glocken nicht, gegenwärtig gibt es aber in der Sammlung wenigstens 26 Stücke, die zu diesem Bestand zu rechnen sind.

Während des zweiten Weltkrieges verursachte ein eingeschlagenes Geschoss im Lager des Museums einen Brand, was die Vernichtung mindestens elf Glocken zu Folge hatte. Seitdem ist die Sammlung mit zwei Glocken vermehrt worden – beide sind bedeutende kulturgeschichtliche Denkmäler, die jedoch wegen ihres Zustandes (sie waren zersprungen) schon umgegossen werden sollten. Die Sammlung besteht heute aus 42 Stücken und zwei kleinen Fragmenten; der Ursprung mehrerer ganz kleinen Glocken ist ungewiss.

Die Studie beschreibt eingehend jeden Stück der Sammlung in der Folge ihrer Gusszeit; aufgrund des Inventarbuches oder anderer Aufzeichnungen gibt sie gleichfalls die Angaben der im Lagerbrand vernichteten Exemplare bekannt.

Obwohl der Bestand des Ungarischen Nationalmuseums mit ihren 42 Glocken die einzige bedeutende Glockensammlung des Landes ist, gibt sie leider keine lückenlose Übersicht über die Entwicklung des Glockengiessergewerbes im historischen Ungarn. Bedauerlicherweise sind die drei frühesten Stücke der Sammlung im Lagerbrand vernichtet worden. Die erhalten gebliebenen zwei, mit Majuskeln beschrifteten Glocken – vermutlicherweise aus dem 14–15. Jahrhundert – sind in ungarischer Relation sehr bedeutend, da gegenwärtig im Lande keine so frühe Glocken im Gebrauch stehen.

Glocken mit Legenden in Minuskeln gibt es dagegen in der Sammlung schon mehr, einige davon auch datiert. Das Gussjahr der frühesten, aus dem Dorfe Bulcs, ist 1486; ihre Form weicht von jener der heutigen ziemlich stark ab: sie ist verlängert mit einem sehr schamlen Hals. (Abb. 1.) Sehr oft kommt auf ihnen die im Mittelalter häufige Glockenlegende „O Rex glorie veni cum pace“ vor. Als Verzierung finden wir gewöhnlich einen Rankenband in der Mitte des Feldes (Abb. 3), oder ein Emblem in Relief.

Minuskelinschriften kommen noch auf Glocken, gegossen Ende des 16. Jahrhunderts, vor (Abb. 3), doch wird die Anwendung der Antiquaschrift von der Mitte des Jahrhunderts an allgemein; unser frühestes ähnliches Exemplar hat das Gussjahr 1542. Die Rankenverzierung finden wir noch auf einer Glocke aus 1622; auch Embleme kommen in dieser Zeit noch vor. (Abb. 4–5.) Nebst den früheren Inschriften kommen Ende des 16. Jahrhunderts neue, von der Ideologie der Reformation beeinflusste vor, wie z. B. „Verbum Domini manet in aeternum.“

Von der Mitte des 16. Jahrhunderts an ist in der Ausführung der Glocken ein Rückfall zu beobachten, was auf die allgemeine politische Lage des Landes zurückzuführen ist.

Unter den Glockengiessern des 17. Jahrhunderts sind aus drei verschiedenen Teilen des Landes drei sehr bedeutende Meister: Balthasar Heroldt aus Pozsony (Pressburg-Bratislava), Georgius Wierd aus Eperjes (Prešov) und Iohannes Neidel aus Brassó (Kronstadt-Brasov) mit je einem Stücke vertreten. Nebst ihren schön ausgeführten Glocken gibt es aus dieser Zeit Stücke von ganz primitiver Ausführung. Ihre Buchstaben sind oft kaum zu lesen, ihre Form weicht auch von jener der Werke gelehrter Meister ab.

(Abb. 6.) Diese waren höchstwahrscheinlich mangels Meister von Pfüschern gegossen, die in den Landesteilen wirkten, welche mit dem türkischen Okkupationsgebiet benachbart waren. Zu diesen ist auch die Glocke von Mátraverebély (Abb. 10–11.) einzureihen. Im 17. Jahrhundert wird der Schmuck der Glocken reicher (Abb. 7), die Henkel der Krone werden auch oft in Menschengestalt ausgebildet (Abb. 8.).

Leider besitzt die Sammlung aus den letzten zweihundert Jahren sehr wenig Glocken, obwohl das ungarische Glockengiesserhandwerk zwischen 1750 und 1850 in seiner zweiten Blütezeit stand. Von den bedeutenderen Meistern dieser Periode sind kaum einige vertreten, und Glocken von in Nordost Ungarn wirkenden Wandermeistern der Zeit finden wir in der Sammlung überhaupt nicht, obwohl ihre Tätigkeit eine besondere Eigentümlichkeit der Geschichte des ungarischen Glockengiessergewerbes ist. Lediglich ist das Werk eines Széklers aus Siebenbürgen um 1790 in diesen Kreis zu reihen, welches mit dem originell primitiven Still seines Dekors beachtenswert ist. (Abb. 9.)

Unter den Stiftern der Glocken finden wir Persönlichkeiten, die in der heimatlichen Geschichte des 16–17. Jahrhunderts eine grössere oder kleinere Rolle gespielt hatten, so Zsófia Báthori, Witwe des Fürsten György Rákóczi II. von Siebenbürgen (Abb. 8), Ferenc Bethlen, Oberhofmeister von György Rákóczi I, Pál Nyári Festungskommandant von Eger oder Zsigmond Prépostvári, kaiserlicher Kammerer und Rat.

Die Studie schliesst mit einer chronologischen Anführung der Meister der in der Sammlung befindlichen Glocken und einer kurzen Charakterisierung ihrer Tätigkeit.

Cennerné, Wilhelmb Gizella

Théodore Valério Magyarországon

1854-ben a párizsi „Le Moniteur Universel” III. Napoleon császárságának hivatalos lapja hosszabb ismertetést közölt egy néprajzi tárgyú albumról, Théophile Gautier, a nagy francia romantikus költő tollából.¹ A hangulatos ismertetés Théodore Valério, az 1851/52-ben hazánkban járt művész vízfestményeit mutatja be a közönségnek. Ugyanebben az időben a „L’Illustration” széles látókörrel szerkesztett, illusztrált folyóirat is megemlékezik a művész magyarországi útjának eredményeiről. A Du Pays munkájaként megjelenő cikk mindjárt néhány illusztrációt is hoz, s a bejárt tájak és az ott készült művek ismertetése mellett a készülés és az utazás körülményeiről is szól.² Eszerint a művész eredeti szándéka az volt, hogy az európai törökellenes harcok színterére utazik, s így csupán átmeneti jelleggel látogatta volna meg Magyarországot, de Párizsból először Berlinbe ment, ahol Alexander Humboldt hívta fel a figyelmét e terület néprajzi érdekességére és buzdította az itteni népi típusok megörökítésére. A Humboldttal való kapcsolat tanúsága, a nagy német tudós reánkmaradt levelezésének egy passzusa, mely szerint 1851 őszén, amikor Valério Berlinben tartózkodott, a porosz király Humboldt pártfogása eredményeképpen néhány Magyarországon készült vízfestményt vásárolt,³ melyek ma is a Berlieni Állami Múzeumok Grafikai gyűjteményében vannak.⁴

Valério Berlinből Bécsbe utazott az újságcikk szerint, ahol igyekezett bejutni a magyar arisztokrata műpártoló körökbe. A hazai arisztokraták pártfogása sem menthette meg azonban vándorlásai közben a Bach-korszak rendőri szerveinek gyanakvásától, akik többször letartóztatták, sőt egyszer Bécsbe is visszatoloncolták. Végülis az osztrák fővárosban vált mindenki előtt világhossá utazásának politikamentes, művészi célja, s ezután már nyugodtan utazgathatott, tevékenységét többé nem háborgatták a hatóságok.

Valerio 1853 és 1855 között a vázlatok felhasználásával rézkarc-sorozatot készít, a kiadásba ügyes fogással több külföldi céget is bevon azokról a területekről, ahol a földrajzi fekvés, vagy a nyelvi rokonság folytán komoly érdeklődésre számíthat.⁵ 1855-ben szerepelnek vízfestményei a párizsi „Exposition universelle”-n, innen vásárolja meg őket a francia állam a Képzőművészeti Akadémia gyűjteményei számára.⁶ 1867-ben főként balkáni rézkarcaival foglalkozó cikk jelenik meg a „Gazette des beaux-arts”-ban, a tanulmányt a Pest megye börtönében raboskodó paraszt ábrázolásának új levonata díszíti.⁷ Halála után még egy alkalommal foglalkozik vele a szakirodalom 1923-ban.⁸

Középeurópában, éppen a terjesztés említett jó szervezése folytán korán ismertté vált Valerio rézkarc-sorozata. Bár az akvarellek iránt is lehetett érdeklődés, különösen a főúri gyűjtők köréből. Erre vall a művész 1855. június 6-án kelt levele Artaria bécsi kiadóhoz, melyben Esterházy Pál herceg, a neves gyűjtő által megrendelt tíz akvarelle tiszteletdíja felől intézkedik.⁹ A karcok nemcsak a kiadói terjesztés folytán váltak ismertté, hanem azért is, mert röviddel megjelenésük után már Bécsben utánozták őket. Az 1860-as évek elején egy a Habsburgok teljes birodalmát nemzetiségeiben bemutató litográfia-sorozat vette át nagyrésztében szóról-szóra, kisebb részében némi, főleg a grafikai technikák különbözőségeiből eredő hozzáttétellel Valerio kompozícióit.¹⁰ Az 1860-as, 70-es években többször használták ezeket a figurákat újságillusztrációnak az Osztrák–Magyar Monarchia főleg cseh nyelvterületén.¹¹ A mobil, könnyen mintának vehető sokszorosított grafika éppen hozzáférhetőségével foglalta le a művészet-, és folklórkedvelők érdeklődését, s a közvetlen élményből fakadt, forrásként megbízhatóbban használható helyszíni vázlatok és vízfestmények léte feledésbe ment. Ez volt a helyzet a múlt század közepének paraszti típusai bemutatásánál,¹² de a XIX század paraszti viseletére vonatkozó források egyébként kitűnő értékelésénél is.¹³

A párizsi Képzőművészeti Akadémia Könyvtárában található két hatalmas album a maga 80 vízfestményével és 100 ceruzarajzával sok olyan alkotást is őriz, amelyek nem kerültek bele a sokszorosított lapok közé, s a szignatúrák jelzései alapján nyomon lehet követni a művész magyarországi útját.¹⁴ Az említett anyagból 66 vízfestmény és 51 ceruzavázlat készült Magyarországon. A kötetek elején kézzel írott jegyzék található, a vízfestményeken emellett legtöbbször a készülés helye is olvasható. A sokszorosított lapoknál az idegen közönség számára érthetetlennek hangzó községneveket kerülte, s csak a térképen könnyen megtalálható földrajzi

jelzésekre szorítkozott. A ceruzavázlatoknál egyedül a kézzel írott tartalomjegyzékre, illetőleg a vízfestményekkel és rézkarcokkal való összevetésre vagyunk utalva.

1851-ben Valério a pozsonykörnyéki vidéket érintve jutott el Pest-, és Szolnok megyébe, majd Csongrádon keresztül Bánátba és Erdélybe. A szignatúrák figyelembevételével a következő útvonalat tudjuk meghatározni: Pozsony környéke,¹⁵ Nagyszombat,¹⁶ Kiskunfélegyháza,¹⁷ Jászberény,¹⁸ Tiszabő¹⁹, Csongrád,²⁰ Arad,²¹ Lippa,²² Sistarovecz,²³ Lugos.²⁴

Még több helységnév fordul elő az 1852-ben készült akvarelleken: a komárommegyei Szakállás,²⁵ Árva,²⁶ a nógrádmegyei Bodony,²⁷ Aszód,²⁸ a pestmegyei Rékás,²⁹ Újszász,³⁰ Szolnok megye több helységét járta be újra a mester, mert szerinte a szolnoki Tisza-hídon áthaladva kezdődik az a csodás, festői témákban gazdag vidék, aminőt a nyugatról ideérkező művész másutt nem találhat. Fegyvernek-pusztá,³¹ Jászárokszállás,³² Jászberény,³³ Jászládány,³⁴ Mezőtúr,³⁵ Szolnok,³⁶ jelzik Valério állomásait. Ismét meglátogatja Csongrádot,³⁷ azután Szegedet,³⁸ Kőrösladányt.³⁹ Ebben az évben kerül el Heves megyébe is. Az Erdőkövesden megmintázott parasztféj után készült a rézkarc-sorozat erdőkövesdi kerület ábrázoló lapja.⁴⁰ Kápolna községből egy fejtanulmánya,⁴¹ Parádról több figurája maradt fenn.⁴² Váraszó az utolsó magyarországi helynév, mely a vízfestmények szignatúráján szerepel.⁴³

Az akvarellek pontos helymegjelölésével szemben a ceruzarajzok tartalomjegyzéke meglehetősen szűkszavú megjelöléseket használ. Általában csupán az Alföldön élő és a hegyek között lakó népesség között tesz megkülönböztetést. Néhány helymegjelöléssel azonban találkozhatunk, így az 1851-es itt-tartózkodás alatt készülhetett az a két ceruzavázlat, mely a bánáti magyar paraszt címet viseli.⁴⁴ A jászági modellek közül viszontláthatjuk az árokszállási asszony vízfestményben és rézkarcban egyaránt meglevő alakját,⁴⁵ s egy fiatal pásztort, aki szintén szerepel mind a vízfestmények, mind a rézkarcok között.⁴⁶ Bodonyból szűrös paraszt ceruzavázlata maradt fenn,⁴⁷ Eger környékéről inges-gatyás falusi emberé.⁴⁸ Ugyancsak Hevest mutatja be a gyűjtemény végén található két falukép, az erdőkövesdi boronaház és Váraszó látképe.⁴⁹ Szintén a faluképek közé tartozik, de keletkezési éve egyelőre bizonytalan, a komárommegyei Csicsó község részlete.⁵⁰ Meghatározhatatlan a készülési ideje annak az egészalakos portrénak is, mely egy gömörmegyei parasztot ábrázol s a modell teljes nevét is megadja.⁵¹ Feltehetőleg 1852-ben rajzolta a rézkarc-sorozat mátravidéki csikóst ábrázoló lapjának vázlatát,⁵² mert ekkor járta be ezt a vidéket.

Ez a részletes és talán száraznak tűnő felsorolás megmutatta, milyen fontosak Valério vázlatai a topográfiai dokumentáció szempontjából, hiszen az ábrázolásoknak nemcsak a parasztság bizonyos rétegeiben dívó öltözködési szokások hű bemutatása az érdekük, hanem az egyes területekre vonatkozó anyaggyűjtés és megőrzés is.

A topografikus-dokumentatív vizsgálat után vegyük most szemügyre a rajzokat és vízfestményeket művészi kifejezés és technikai eszközök szempontjából. Az akvarellek között vagy egészalakos viseletképeket, vagy karakteres paraszti fejtanulmányokat találhatunk. Az anyag egészét tekintve inkább a fejtanulmányok dominálnak. A lapok között jóval több a férfi, mint a női arckép, de ez feltehetőleg az akkori paraszti szokásokból magyarázható. Művészi kifejezése ugyanis teljesen egyforma sikerrel bírkózik meg a markáns férfiak, vagy a különleges gyöngédséggel megörökített nőalakok ábrázolásának feladatával. A festő munkamódszere mindenütt részletes, leíró jellegű, a művészi célkitűzés mellett a dokumentatív szándékot is hangsúlyozó. A szakállaspusztai pásztor mellképe nyírotthajú, hosszú pödrottbajuszú középkorú férfit ábrázol, kerek, felhajtott szélű kalapban. (1. kép) Öltözete az 1850-es években általánossá váló kékposztó ujjas ezüst pitykéekkel, fekete selyem nyakraalóval. Befordítva viselt bundájának fekete báránybőr a gallérja. Az arc a pásztorember nyugalmát, öntudatát tükrözi idealizálás nélkül. Gazdálkodó-, és pásztorportréin, koldus-, és betyárábrázolásán nem igyekszik modelljét az akkori európai művészet életkép figuráihoz közelhozni. Más a helyzet akkor, amikor ezekről a művekről mecénásoknak, gyűjtőknek másolatot készít, mint a porosz királynak eladott egyik pásztorfejen,⁵³ ahol erősen érezhető a német irodalom pusztarajongásának hatása.⁵⁴ A berlini lap arcvonásait ismerhetjük fel „une Pusta” című nagyméretű rézkarcának juhászán.⁵⁵

Az egészalakos ábrázolások utánozhatatlan ereje a részletes kidolgozás mellett éppen színességükben rejlik. A fegyvernekpusztai fiatal kondás egyszerű, nem hivalkodó ruházata, öntudatos arckifejezése, könnyeden természetes beállítása, a semleges háttér előtt kirajzolódó figura monumentális hatása együttesen adja a leíró jellegű ábrázolás és az emberi tartalom kifejezésének harmóniáját. (2. kép) A rézkarcok kőrösmenti kondása, bár megtartotta díszitlen ruházatát, átlós beállításával és megváltoztatott arcvonásaival „a puszták fia” irodalmias elképzeléseinek tett némi engedményt. Sikerültnek mondható itt is, mint a rézkarcokon általában a háttér pusztai tájrészletének a technika minden lehetőségét kimerítő ábrázolása. (3. kép)

Valérionak nagy erénye, hogy elsősorban az archaikus viseletformák érdekelték, bár nem ment el érzéketlenül a paraszti viselet XIX. századi gazdagodó-színesedő jelenségei mellett sem. A falusi lakosság szegényebb rétegének képviselőjét mutatja be a parádi juhász egészalakos vízfestményén. A fehér ingbe-gatyába öltözött figura szüre egyszerű szürkeszínű és bizony helyenként rongyos. Hosszú halántéktincsei kondorítottak, ami a pásztorok körében divó konzervatív hajviselet bizonyítéka. Kezében a mesterségét jelző kampósbotot fogja. (4. kép)

Valério nemcsak magyar típusokat örökített meg, hanem az akkori Magyarországon élő más nemzetek képviselőit is. Már előbbi felsorolásunkban is több ilyen témájú vízfestményét említettük, így a pozsonykömyéki szlovák asszonyt, az árvai szlovákot, a lugoskörnyci román párt. Most itt egyik legeredetibb és legerőteljesebb figuráját mutatjuk be, a szőrrel kifelé fordított bundát, tüszővel leszorított kikötős inget, fűzős bocskort viselő szabolcsi román pásztor⁵⁶. A széleskarimájú kalap ebben az időben már a magyar lakosság körében nem volt szokásos. (5. kép)

Az akvarellek részletes-leíró ábrázolásmódjával szemben a ceruzavázlatokon a sebtiben megörökített pillanat ihlete érezhető. A vízfestményeken csak ritkán érezhetjük meg a festő érzelmi közelítését modelljéhez, a ceruhavázlatokon betekinthetünk a művész és modellje kapcsolatába, megleshetjük, hogy a téma milyen oldalról tárja fel jellegzetességeit.

Természetesen vannak olyan vázlatok is, amelyek a valóság rögzítésére szorítkoznak csupán, mint a bánáti magyar paraszt figuráján. A fonott üstök, a háziszöttes nadrág és a bocskor archaikus viseletformák, míg a felgyűrtszélű pásztorcalap és a pitykés mellény a későbbi paraszti divatot idézi. (6. kép)⁵⁷ A nemzetiségi könyvezet öltözködésbeli hatása nyilatkozik meg ugyanígy a gömörmezei Klenóczról való Karabinos János ceruzarajz-képmásán.⁵⁸ A mezítlábas fiatal parasztember széleskarimájú kalapot és régies inget-gatyát visel. (7. kép)

Ezzel a rajzzal a ceruzavázlatok jellegzetes ábrázolási köréhez értünk, s illő, hogy hosszabban el is időzzünk ezeknél a lapoknál. A fiatal pásztor-, és parasztemberek, valamint a falusi asszonyok és leányok poétikus alakjai a művész mély érdeklődéséről, életük, helyzetük meleg érzelmi megközelítéséről beszélnek. A néprajzi szempontból egyedülálló kisbojtárt bemutató rajz csak a figura és az öltözet leglényegesebb vonásait veti papírra minden felesleges részletezés nélkül. (8. kép) A pásztorszervezet első fokán a fiú rövidderakú inget, vászongatyát, díszítetlen szűrt és felgyűrtszélű pásztorcalapot visel. Ruhaformák szempontjából a rövidderakú ing a lényeges, mert a XIX. század közepén ezt már csak a pásztorok viselték.

Valério elleste modellje öntudatos arckifejezését is, amellyel fáradtságos és terhes, de a pásztori élet előírta teendőit végzi. Érezzük büszkeségét, hogy ennek a sajátos társadalomnak tagja lehet.⁵⁹

A fiatal mátravidéki csikós csodálkozással néz az őt rajzoló mesterre. A legény kalapja magastetejű, felhajtott széles karimával. Szüre alig díszített, tehát a vázlat kint a pusztán, munkaközben keletkezett. Lábán fűzött bocskor, ami a palócvisélet egyik jellegzetessége ebben a korban. (9. kép)⁶⁰ Bal oldalán lóg a ló kifogására szolgáló pányvakötél. A vázlatból készült rézkarcon hasonló változásokat figyelhetünk meg, mint a pusztafegyverneki kondás sokszorosításba történt áttételén. A serdülő csodálkozva ámuldozó arckifejezését itt is a fiatal férfi hetykesége, magabiztossága váltja fel. (10. kép) Az alak beállítása ennek a jellemzésnek megfelelően vált dinamikusabbá, a háttér menése körülbelül ugyanolyan távlatból ábrázolt.⁶¹ A tisztán dokumentatív elemek (ruházat, eszközök) ugyanazok maradtak, csak az ábrázolás érzelmi tartalma változott az irodalomban megformált jellemzők irányába.

Soha nemesebb öltözet nem takart szebb formákat – így szól rajongással Théophile Gautier a jászárokszállási asszony ábrázolását szemlélve.⁶² A reánkmaradt lapok segítségével végigkísérhetjük a rézkarcon megszületését. A rókaprémes mentébe öltözött alak problematikájának első lejegyzése az anatómiai, plaszticitásbeli nehézségekre helyezi a főhangsúlyt, ezért is törődik meg a fej megformálásával. (11. kép)⁶³ Lerajzolta az árokszállási asszonyt mentéje nélkül is, öltözete ezen a lapon alig különbözik a kor európai divatjától, csupán a haj nagy részét borító kendő jelzi a provinciális környezetet. A leányosan félénk arcvonások finomsága Valério külső és belső jellemzésének kvalitásait mutatja. A rézkarcon látható figura arcvonásai, mint már korábban is láttuk idősebb életkort mutatnak, de megmaradt az ábrázolt nemes egyszerűségének varázsos légköre, melyet diszkréten kísér a részletekbemenően pontos öltözetrajz, hiszen ezen a rézkarcon találjuk a múlt századi női mente legtökéletesebb ábrázolását. (12. kép)⁶⁴ A vízért menő hevesmegyei leány rajzvázlatán ugyancsak megkapó a kompozíció nemes egyszerűsége, a rézkarcon látható alaknál fiatalabb, a gyermekorból alig kinőtt modell természetessége. (13. kép)⁶⁵ Az alsó jobbsarokban külön is felvázolta a hevesmegyei népi fazekasság jellegzetes korszait, s a heveder felerősítési módját. Ezen a rajzon érdekesen elegyedik Valério poétikus és tudományosan leíró vénája.

Hátravan még, hogy a ceruzarajzok kapcsán szóljunk arról a műfajról, melyből ebben a gyűjteményben maradt meg néhány alkotás, a

falurézlet-, illetőleg épületképekről. Korábban már említettük névvel jelzett település-képeit, vannak azonban ezenfelül puszta pásztorszállást, cigánytanyát, gémeskutat megörökítő lapjai is.⁶⁶ Erdőkövesden egy parasztudvart rajzol le, melyen lakóház és csűr áll. A szelemenés gerendaház sátozotteteje homlokfalán túl nyúlik, a homlokfal tetőnyílását vesszőfonás zárja le. Az utca felőli oldal tapasztott-meszelt, az ablakok a kor szokása szerint kicsinyek. Hátrább ugyancsak boronából összerótt csűr látható. (14. kép)⁶⁷

Amint az elmondottakból is kiviláglik nem szerepel a párizsi rajzok és vízfestmények között olyan lap, mely a pusztasajátos atmoszférikus effektusaival, vagy a házak, szállások nélküli természet visszaadásával foglalkozna. Csupán a berlini anyagban őriznek egy olyan vízfestményt, amely gémeskút közelében pihenő bivatycsordát ábrázol magyar pásztorral.⁶⁸

Valério magyarországi és balkáni tárgyú alkotásaival szerezte hírnevét és ezekért kapta a hivatalos elismerést is. Feltehető, hogy ebben meghatározó szerepe volt az újszerű témaválasztásnak s az ezzel összeforrott történeti-politikai komponensnek is. Bizonyos, hogy a magyarországi paraszt és pásztor típusok mindennapijának megörökítésével értékes dokumentációt hagyott reánk az egykorú viszonyok megismeréséhez, s ez csak teljesebbé és elmélyültebbé vált a párizsi anyag jelen közzétételével. Tanulmányunkat első, történeti-néprajzi forrásfeltáró publikációnak szántuk. Az anyag teljes feldolgozása és összefüggéseinek feltárása még előttünk van. El kell végezzük a rézkarcok, vízfestmények és ceruzavázlatok részletekbe menő formai analizisét, hogy az előképek felhasználásáról megbízható képet kapjunk. Ehhez a munkához azonban elsősorban arra van szükség, hogy a teljes anyag fotódokumentációját megszerezhessük. Fel kell deríteni Valério esetleges magyarországi kapcsolatait a családi levéltárak missilis-anyagában való tájékozódással.⁶⁹ Végül meg kell határozni Valério műveinek helyét a francia grafika XIX. századi fejlődésében.

Théodore Valério és Karl August Pettenkoffen egyidőben fedezték fel a hazai tájat és embereket, mint művészi megörökítésre érdemes témát. Pettenkoffen kezdeményezése a történeti–földrajzi helyzet folytán gyümölcsözőbb volt,⁷⁰ Valérioé elszigetelt, egyszeri kezdeményezés maradt. Érdeme, hogy művészetével magyar falvak és mezővárosok lakóinak őszinte, valós képét örökítette reánk. Éppen ezzel a külső és belső őszinteséggel szolgál rá arra, hogy alkotásait végre összetett módszerekkel vizsgálva a maga teljességében értékeljük.

JEGYZETEK

1. *Gautier, Théophile*: Album ethnographique de la monarchie autrichienne. Le Moniteur Universel, Paris, 1854. III. 11-i, III. 18-i 70.; ill. 77. sz.
2. *Du Pays, A. J.*: Souvenirs de la monarchie autrichienne. L'Illustration, Journal Universel, Paris 1854. 115–116.; az illusztrációk: Tiszai halászok, vö. a rézkarc-sorozat IV., nagyszombatkörnyéki paraszt, vö. a rézkarc-sorozat II., árokszállási asszony, vö. a rézkarc-sorozat I. lapjával.
3. Briefe *Alexander v. Humboldts* an Ignaz v. Olfers Generaldirektor der Kgl. Museen in Berlin. Herausgegeben von *Dr. E. W. W. v. Olfers* Königsberg, Nürnberg und Leipzig 1913. 152, 154, 161. – Az adatokért Dr. Kurt–R. Biermann professzornak, a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiája Humboldt-kutatócsoportja vezetőjének mondok köszönetet.
4. Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett u. Sammlung der Zeichnungen. – Ltsz: F. V. 1232–1236. Nr. 1–5. (Az őrzési helyre való hivatkozás a továbbiakban: Berlin, Kupferstichkabinett.)
5. Souvenirs De La Monarchie Autrichienne Suite de Dessins D'après Nature Gravés A L'eau-Forte Par *Théodore Valério* Première Partie La Hongrie Livraison Goupil et Cie Paris, Ernst Arnold Dresde, Sachse Et Cie Berlin, G. Prestel Francfort-Sur-Mein, Artaria Et Cie Vienne, François Delarue Paris, G. Frisch Mannheim, August WM Schulgen Dusseldorf, R. Weigel Leipzig, Van Mark Liège, Van der Kolk Bruxelles, Commeter Et Cie Hamburg. Imprimé par R. Meyer et Cie à Dresde.
6. Costumes de la Hongrie et des Provinces Danubiennes, Dalmatie, Monténégro, Croatie, Slavonie, Frontières Militaires. Dessinés d'après nature gravés à l'Eau-Forte par *Théodore Valério*, avec une Notice par *Henri Vuagneux*. Paris, Librairie Centrale des Beaux-Arts, 13 Rue Lafayette.
7. *de Ronchard, L.*: Les eaux-fortes de Théodore Valério. Le Montenegro-La Dalmatie. Gazette des Beaux-Arts, 22 (Paris 1867) 300–304. – a rab parasztról készült rézkarcot lásd: Magyar Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban: MTKcs). ltsz: T. 6823. Reprodukálva: Magyar Művelődéstörténet, V. Szerk.: *Domanovszky Sándor*. (Bp. é. n) 185.
8. Bulletin de la Société de l'histoire de l'art français, (Paris 1923) 289 és köv.; vö. *Thieme–Becker*: Künstlerlexikon. XXXIV. (Leipzig 1940) 70.
9. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, 1900/20. sz.

10. Trachten-Album nach der Natur gez. u. lith. von *Ranfil, Kollarz, Gerasch, Kaliwoda* etc. (Wien o. J.) – Vö. *Gisela Cenner-Wilhelmb.* Die graphischen Trachtenfolgen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert als Bildquellen zum Leben und zur gesellschaftlichen Stellung der Nationalitäten in Mitteleuropa. *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, 1971.* (Eisenstadt 1972) 146.
11. V. ö. *Wurzbach, Constant von:* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich (49) (Wien 1884) 226.
12. Pld. Magyar Művelődéstörténet, i. h., valamint 135., 178., 206.
13. *M. Kresz Mária:* Magyar parasztviselet. 1820–1867. (Bp. 1956) 21, 191.
14. A kutatásokban nyújtott segítségért *Mme Bouleaud-Rabaud*-nak, a publikációs engedélyért a Bibliothèque des Archives et du Musée de l'École des Beaux-Arts igazgatóságának, végül a fényképek megszerzésében való közreműködésben *dr. Johanna Kolbe* művészettörténésznek és *Soós József* festőművésznek mondok őszinte köszönetet.
15. Párizs, Bibliothèque des Archives et du Musée de l'École des Beaux-Arts (a továbbiakban: Párizs, École des Beaux-Arts), Liste des aquarelles (a továbbiakban: Aquarelles) nr. 36. – Paysanne des environs de Presbourg. Jelezve: VALÉRIO 1851.
16. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 38. – Paysan des environs de Tyrnau. Jelezve: VALÉRIO. TYRNAU 1851. – vö. a rézkarc-sorozat megegyező II. lapjával. MTKcs. T. 6792. sz.
17. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 19. – Paysan de Félegyháza. Jelezve: VALÉRIO 1851.
18. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 21. és 28. – Mindkét lap címe: Femme mariée de Jasz-Bereny. Jelezve: VALÉRIO 1851. JÁSZBERENY.
19. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 18. – Paysan de Tisza-Beő. Jelezve: VALÉRIO 1851. TISZA-BEŐ.
20. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 31. – Betyare du Comitad de Csongrád. Jelezve: VALÉRIO 1851 CSONGRÁD.
21. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 56. és 58. – Mindkét lap címe: Tsigane des Environs d'Arad. Jelezve: VALERIO 1851 ARAD. – Aquarelles nr. 60. – Musicien tsigane. Jelezve: VALÉRIO ARAD 1851.
22. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 62. – Tsigane de Lippa. Jelezve: VALÉRIO. LIPPA 1851.

23. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 64. – Pâtre valaque. Jelezve: VALÉRIO 1851 SSTAROVECZ. (A helység az egykori Temes megyében feküdt.)
24. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 63. – Paysans valaques des environs de Lugos. Jelezve: VALÉRIO 1851.
25. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 28. – Juhász de Szakállas. Jelezve: VALERIO 1852 SZAKALLAS. (1. kép) – Aquarelles nr. 47. – Paysan de Szakállas. Jelezve: VALÉRIO 1852 SZAKALLAS.
26. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 43. – Paysan slovaque du comitat d'Arva. Jelezve: VALÉRIO 1852 ARVA. – vö. a rézkarc-sorozat teljesen megegyező XVIII. lapjával. Reprodukálva: *Gisela Cenner-Wilhelm* b. i. m. 147.
27. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 57. – Forgeron tsigane des montagnes du Matra. Jelezve: VALÉRIO 1852 BODONY. – vö. a rézkarc-sorozat megegyező 6. sz. lapjával. MTKcs. T. 6824. sz.
28. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 25. – Paysan d'Aszód. Jelezve: VALÉRIO 1852.
29. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 16. – Fermier hongrois. Jelezve: VALÉRIO 1852 RÉKAS. – vö. a rézkarc-sorozat VII. sz., hevesmegeyi gazdát ábrázoló lapjával. Reprodukálva: *M. Kresz Mária* i. m. 75. tábla.
30. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 51., 54–55., 59. – Mindegyik lap címe: Femme tsigane d'Uy-Szasz. Jelezve: VALERIO 1852 UYSZASZ. Vö. az 51. vízfestményt a rézkarc-sorozat megegyező XI. lapjával. MTKcs T. 6802. – Aquarelles nr. 53., 61. – Mindkét lap címe: Tsigane d'Uy-Szasz. Jelezve: VALERIO 1852 UY-SZASZ.
31. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 2. – Pâtre hongrois. Jelezve: VALÉRIO 1852 PUSTA FEGYVERNEK. (2. kép) – vö. a rézkarc-sorozat megegyező V. lapjával (3. kép).
32. Az itt keletkezett lapok közül csak néhányat felsorolva: Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 1. – Femme mariée d'Arokszallas. Jelezve: VALERIO 1852 AROKSZALLAS. – vö. a rézkarc-sorozat megegyező I. lapjával (12. kép). – Aquarelles nr. 4., és 10. – Mindkét lap címe: Heiduque d'Arokszallas. Mindkét lap jelzése: VALÉRIO 1852. AROKSZALLAS. A 4. sz. vízfestményt vö. a rézkarc-sorozat megegyező VIII. lapjával. Reprodukálva: *M. Kresz Mária*, i. m. 76. tábla. – Aquarelles nr. 20. – Mendant hongrois. Jelezve: VALERIO 1852 AROKSZALLAS.

33. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 22. – Paysan de Jasz-Berény. Jelezve: VALERIO 1852 JASZBERÉNY.
34. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 17. – Femme mariée de Jasz-Ladany. Jelezve: VALERIO 1852.
35. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 52. – Femme tsigane de Mező-Tur. Jelezve: VALERIO 1852 MEZŐ-TUR.
36. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 7–8. – Mindkét lap címe: Paysan de Szolnok. Jelezve: VALERIO 1852 SZOLNOK.–Aquarelles nr.65. – Paysan valaque des environs de Gross-Wardein. Jelezve: VALERIO 1852 SZOLNOK.
37. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 32. – Paysan de Csongrád. Jelezve: VALÉRIO 1852 CSONGRÁD.
38. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 34. – Paysan des environs de Szegedin. Jelezve: VALERIO 1852 SZEGEDIN.
39. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 5. – Paysan de Körös-Ladány. Jelezve: VALERIO 1852 KÖRÖSLADÁNY.
40. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 42. – Paysan d'Erdő-Kövesd. Jelezve: VALERIO 1852 ERDŐ-KÖVESD. Vö. a rézkarc-sorozat megegyező XXV. lapjával Reprodukálva: *M. Kresz Mária* i. m. 74. tábla.
41. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 39. – Paysan de Kapolna. Jelezve: VALÉRIO 1852 KAPOLNA.
42. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 40 (4. kép), 46, 48. – Mindhárom címe: Paysan de Parad. Mindegyik lap jelezve: VALERIO 1852 PARAD.
43. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 49. – Paysan de Varaszó. Jelezve: VALERIO 1852. VARASSZO.
44. Párizs, École des Beaux-Arts, Liste des croquis (a továbbiakban: croquis) nr. 6 és 40. (6. kép) – Paysan hongrois de Banat.
45. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 35. – Paysanne noble d'Arokszállás (11. kép).
46. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 25. – Paysan hongrois d'Arokszállás. – Aquarelles nr. 6. – Pâtre Jaziger. Jelezve: VALERIO 1852. Vö. a figurát a rézkarc-sorozat 10. lapjával. Reprodukálva: *M. Kresz Mária* i. m. 71. tábla.

47. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 12. – Paysan hongrois de Bodony (Carpathes).
48. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 11. – Paysan hongrois d'Erlau (Carpathes).
49. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 95. – Habitation des Carpathes. Jelezve: Erdő Kövesd. (14. kép); Croquis nr. 96. – Habitation des Carpathes. Jelezve: Várasszó.
50. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 97. – Village hongrois. Jelezve: Csicsó.
51. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 8. – Paysan slovaque des frontières de Galliczie. Feljegyzés a képen: Gömör megye Klenócz Mezővásárhel Karabinos János (7. kép).
52. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 22. – Paysan des Carpathes. (9. kép). Vö. a rézkarc-sorozat megyegyező XIV. lapjával (10. kép).
53. Berlin, Kupferstichkabinett. Vízfestmény, ltsz: Nr. 1. F. V. 1232. – Ungarischer Bauer in Volkstracht. Jelezve: VALERIO 1851. SZOLNOK.
54. Vö. *Dukony Mária* Az Alföld a német irodalomban. (Bp. 1937.)
55. Magyar Történelmi Képcsarnok, T. 6858, Rézkarc, 1861.
56. Párizs, École des Beaux-Arts, Aquarelles nr. 66. – Pâtre valaque. Jelezve: VALÉRIO 1852 ZABALCZ. (5. kép)
57. Lásd a 44. jegyzetet.
58. Lásd az 51. jegyzetet.
59. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 14. – Jeune pâtre hongrois de la plaine.
60. Lásd az 52. jegyzetet.
61. Lásd az 52. jegyzetet.
62. Le Moniteur Universel, Paris, 1854. III. 11.-i szám.
63. Lásd a 45. jegyzetet.
64. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 24. – Femme hongroise. – A rézkarcra vonatkozólag lásd a 32. jegyzetet.

65. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 10. – Jeune fille hongroise de la plaine. Vö. a rézkarc-sorozat XII. lapjával. Reprodukálva: *M. Kresz Mária*, i. m. 75. tábla.
66. Párizs, École des Beaux-Arts, Croquis nr. 90. – Habitation sur la Pusta.; Croquis nr. 91. – Puits sur la Pusta; Croquis nr. 94. – Habitation tzigane.
67. Lásd a 49. jegyzetet.
68. Berlin, Kupferstichkabinett, Vízfestmény, ltsz: Nr. 5. F. V. 1236. Jelezve: VALÉRIO.
69. A szignatúrákban szereplő helységek közül pl. Aszód a Podmaniczkyak, Erdőkövesd és Parád a Károlyiak, Fegyvernekpuszta és Újszász az Orczyak birtoka volt.
70. *Aurenhammer, Hans*: Osztrák festők Szolnokon. A szolnoki festőiskola. – Die Szolnoker Maler-Schule. (Wien 1975.) Az Österreichische Galerie 78. időszaki kiállítása. 13–21. Valério és Pettenkoffen kölcsönhatására utal a szerző a 15. l-on.

Théodore Valério in Ungarn

Théodore Valério kam auf der Durchreise zum Balkan-Kriegsschauplatz, im Jahre 1851 das erste Mal nach Ungarn. Laut der schriftlichen Überlieferung wurde er von Alexander Humboldt auf das ethnographische Charakteristikum unseres Landes aufmerksam gemacht. Das viele archaische Elemente aufweisende ungarische Bauern-, und Hirtenleben hatte die Phantasie des Künstlers dermassen gefesselt, dass er 1852 wiederkam. Während der beiden Aufenthalte führte er sämtliche Zeichnungen und Aquarelle nach der Natur aus. Diese hat er später zu einer radierten Trachtenfolge als Vorlagen benützt. Das „Souvenirs de la Monarchie Autrichienne . . .“ betitelte Album hatte grossen und dauernden Erfolg in Frankreich, sowie im Auslande. Théophile Gautier hat ein Artikel von recht poetischer Stimmung in der Zeitung „Le Moniteur“ dem Werke gewidmet. Die in Ungarn entstandenen Zeichnungen wurden aus der Exposition universelle des Jahres 1855 vom französischen Staate angekauft und den Sammlungen der École des Beaux-Arts in Paris angegliedert.

Die Radierungen von Valério wurden auch in Ungarn bekannt und wegen der treuen Schilderung bäuerlicher Typen hochgeschätzt. (*M. Kresz, Mária: Magyar parasztviselet. Ungarische Bauerntracht. 1820–1867. Budapest, 1956.*) Die Aquarelle und die Bleistiftzeichnungen blieben aber bisher unbekannt und unbewertet.

Die zwei umfangreichen Klebebänder enthalten 66 Aquarelle und 51 Bleistiftzeichnungen ungarischen Themas, von denen viele zu den Radierungen nicht gebraucht worden waren. Sie bedeuten also neues ethnographisches Quellenmaterial, und zwar im Falle der Aquarelle mit Ortsnamen von verschiedenen Gegenden Ungarns versehen. Bei den Radierungen wird die Topographie nur nach grösseren geographischen Einheiten angedeutet. Anhand der Dokumentation der Aquarell-Signaturen

können wir die Reise des französischen Künstlers genau folgen. Im 1851 kam er über Pressburg (Bratislava, ČSSR) in die Komitate Pest, Szolnok und Csongrád auf der Tiefebene, weiter in den Banat und in das Randgebiet von Siebenbürgen. 1852 besuchte er die Komitate Komárom und Árva (Orava, ČSSR), dann wieder die Umgegend von Pest und Szolnok, endlich die Stadt Szeged. In diesem Jahre begab er sich auch in das Komitat Heves.

Unter den Aquarellen kommen ungarische Typen in ganzer Figur und Kopfstudien vor. Quantitativ haben die letzteren die Oberhand. (Abb. 1.) Einige Blätter ähnlichen Themas sind durch den von Humboldt unterstützten Ankauf des preussischen Königs auch nach Berlin gekommen. Sie werden im Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin aufbewahrt.

Es ist sehr aufschlussreich die Aquarelle mit den Radierungen vom gleichen Thema zusammen zu betrachten. Der junge Schweinehirt wirkt viel monumentaler und gelassener auf der Aquarelle. Die Radierung hat die Stellung, den Gesichtsausdruck und den Hintergrund der Figur eher der literarischen Ideenwelt vom „Sohne der Puszta“ nähergebracht. (Abb. 2–3.) Die Kleidung und das Beiwerk blieben aber auch auf dem vervielfältigten Blatte der Alltagstracht treu.

Von jener, noch wenig Verzierung und Farben aufweisenden Alltagskleidung berichtet die Darstellung eines bescheidenen Hirten, oder des, nur in grauen Tönen gekleideten rumänischen Viehhüters. (Abb. 4–5.)

Unter den Bleistiftzeichnungen ist das einzige Blatt, worauf er sein Modell mit ganzem Namen nennt. Der junge, nach slowakischer Art gekleidete Bauer heisst János Karabinos aus dem Marktflecken Klenóc (Klenovec, ČSSR) im Komitate Gömör.

Auf den Bleistiftzeichnungen wird das Gesehene weniger detailliert wiedergegeben als auf den Aquarellen. Das meisterhafte Festhalten einer momentaner Erscheinung, sowie das tiefe Eingehen des Künstlers in die Innenwelt des Modells machen die Darstellungen Valérios besonders wertvoll. Hauptsächlich erweckt die Jugend seine liebevolle Aufmerksamkeit, und aus diesem Gefühl sind die technisch korrekt-einfachsten, aber die schönsten Darstellungen entstanden. (Abb. 8–9., 13.)

Auch die Wiedergabe von einigen Dorfbauten und Puszta-Siedlungen verdanken wir dem französischen Künstler. (Abb. 14.) Jene von Valério gezeichneten Ortschaften gelten als einmalige Dokumentation der Siedlung, denn kein anderer Künstler hat sie zum Thema erwählt. Neben dieser eher ethnographischen Schilderungen ist die märchenhafte Atmos-

phäre der Puszta-Landschaft nur auf einer, zurzeit in Berlin aufbewahrter Aquarelle dargestellt.

Théodore Valério und Karl August Pettenkoffen haben fast gleichzeitig die ungarische Landschaft und ihre Bewohner entdeckt. Beide Künstler hatten mit der neuen Themenwahl Erfolg. Bei Pettenkoffen waren die Auswirkungen von jenem künstlerischen Schaffen wegen der geographischen Nähe bleibender Art, bei Valério galt es als eine vereinzelt auftretende Neuerung. Sein Verdienst besteht in der aufrichtiger Schilderung der ungarischen Hirten und Bauern. Eben darum bedeuten seine Werke, — Radierungen, Aquarelle und Zeichnungen — eine weitreichende ikonografische Quelle zum Studium des Bauernstandes nach dem Freiheitskriege der Jahre 1848—1849. Das Vorhaben unserer Publikation war die Veröffentlichung des bisher in Ungarn unbekanntes Materials, dem wir später eine ausführliche kunstgeschichtliche Würdigung widmen wollen.

Juhász Szakállsról. Vízfestmény, 1852.
Párizs, École des Beaux-Arts.

Pusztafegyvermeki pásztor. Vízfestmény,
1852. Párizs, École des Beaux-Arts.

Tiszaparti kondás. Rézkarc, 1853. Magyar Történelmi
Képcsarnok.

Parádi paraszt. Vízfestmény, 1852. Párizs,
École des Beaux-Arts.

Szabolcsi román pásztor. Vízfestmény, 1852. Párizs,
École des Beaux-Arts.

Banáti magyar paraszt. Ceruzarajz, 1851.
Párizs, École des Beaux-Arts.

Karabinos János Klenócról. Ceruzarajz. Párizs,
École des Beaux-Arts.

Alföldi bojtár. Ceruzarajz. Párizs, École des Beaux-Arts.

Mátravidéki csikós. Ceruzarajz. 1852. Párizs, École des Beaux-Arts

Mátavidéki csikos. Rézkarc, 1855. Magyar
Történelmi Képcsarnok.

Árokszállási nemesasszony. Ceruzarajz, 1852. Párizs, École des Beaux-Arts.

Árokszállási asszony. Rézkar, 1853. Magyar Történelmi Képcsarnok.

Magyar parasztleány. Ceruzarajz. Párizs, École des Beaux-Arts.

Erdőkövesdi részlet. Ceruzarajz, 1852. Párizs, École des Beaux-Arts.

F. Dózsa Katalin

A női divat változásai

1850—1895 között

Az évszázadok folyamán formálódó s mindig megújuló európai viselet változásait a XIX. században évről évre nyomon tudjuk követni. Ekkor már valóban egységes európai divatról beszélhetünk, bizonyos, az egyes országokban eltérő, de az összkép szempontjából lényegtelen helyi specifikumokkal. Az előző évszázadokban ugyanis részint hagyományos nemzeti viseletekkel találkozhatunk (pl. magyar, lengyel, orosz, spanyol stb.), részint az egyes divatközpontok által diktált viselet utánzásának elkészésével, fáziseltolódásával. Ez utóbbi természetesen akkor, amikor szájhagyomány, az utazók leírása és viselete alapján terjed a legújabb módi. A XVII. század közepétől az öltözködés új központjából¹, Párizsból életnagyságú felöltöztetett bábukát küldtek a világ fővárosaiba, de ez is csak a társadalmi élet csúcsán élő szűk kört informálta. Érthető, hogy még a leggazdagabbak is csak megkésve és módosítva követték a divatot. Nem elhanyagolható ugyanakkor az a tény sem, hogy a gazdagon díszített, drága szövetből készült ruhák komoly anyagi értéket képviseltek: ékszerként őrizték és örökölték őket.²

A XIX. század viseletét már nem tekintették befektetésnek, legfeljebb a felhasznált töméntelen – a század közepén már 25–30 méter – anyagnak van átalakítás, újrafeldolgozás szempontjából értéke. Ez utóbbira szükség is volt, mert különösen a hatvanas évek közepétől bosszorkányos gyorsasággal változott a „módi”. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy csak a női viseleté, mert a nagy francia forradalom óta a férfiak öltözködése háttérbe szorult, ellentétben a századokon keresztül kifejtett pompával, mikor sokszor még túl is tettek az asszonyokon.

A XIX. század férfideálja a puritán, egyre színtelenebbül és ötletlenebbül öltözködő „úriember”-polgár. Viselete évtizedek alatt is nagyon keveset formálódott, s ha nyomon is követhető a lassú változás, ez

20–30 éves korszakokat jelent. A datálást az is megzavarhatja, hogy gyakran előfordult még a jobbmódú családoknál is, hogy a papa a saját esküvőjén viselt frakkjában feszített (ha ki nem hízta időközben) lánya-fia esküvőjén is.³ Kormeghatározási szempontból tehát a férfiak öltözködése néhány kivételtől⁴ eltekintve nemigen nyújthat segítséget.

A rang, a gazdagság fitogtatása, a reprezentálás az asszonyok „feladata” lett.

Ezt a célt szolgálta a gyors divatváltozás is, amellyel érdemes és kell foglalkozni, mert a korszak társadalmi életének szerves része, követése a férfiaknak anyagilag és társadalmilag kiszolgáltatott asszonytípus érvényesülésének egyik eszköze. A nők társadalmilag meghatározott életcélja ugyanis: fiatal lányként tetszeni a házasulandó fiatalembereknek, jól férjhezmenni, majd reprezentálni a férj állását és gazdagságát, vagy éppen ellenkezőleg, eltakarni a pozícióval, társadalmi helyzettel ellentétes rossz anyagi helyzetet.⁵

A legújabb párizsi, londoni divat viszonylag rugalmas utánzását lehetővé tette az ipari fejlődés, illetve néhány jelentős technikai újdonság.

Az új formákat már nem bábuk ismertették meg a kíváncsi hölgyekkel, hanem az egyre nagyobb számban megjelenő divatlapok, amelyek a XIX. század második felére már nagy alakúak, sok színes és fekete-fehér rajzzal, részletes leírásokkal, kézimunka- és életnagyságú szabásminta mellékletekkel jelentek meg. Alig volt polgári család, ahol ne járatnak volna ilyen újságot, sőt a jobban kereső szakmunkások lányai, asszonyai s természetesen a varrónők is. Egy-egy divatlap legtöbbször „körbejárt”. Elterjedt az a szokás, hogy egy társasághoz tartozó családok különböző lapokat fizettek elő, amelyeket aztán csereberéltek. Így az új divatot nemcsak gyorsan megismerték, de a pontos adatok alapján jobban is tudták utánozni.

A gyáripar fejlődésének következtében olcsóbbak lettek a ruhákhoz szükséges anyagok is (igaz, rosszabb minőségűek is), nem szólva a nagy tömegben, gépileg gyártott csipkékről, díszszalagokról, hímzésekről, gyöngyökről, jettől⁶, flitterről, a dús díszítés megannyi tetszetős, de olcsó eszközéről. Az előállítást egyszerűsítette, gyorsította a század közepétől egyre népszerűbb varrógép⁷ is, amely megkönnyítette a fodrok, bodrok, ráncolások felvarrását és a hímzés fásasztó munkáját is.

Nem állítjuk természetesen, hogy a divatlapban megjelenő újdonságokat mindenki pontosan és azonnal követte. A divat szóról szóra történő utánzása továbbra is egy szűk réteg kiváltsága maradt. A többség – a

középosztály kevésbé jómódú rétegei, a kispolgárság, s főleg a munkásság – éveken, évtizedeken keresztül hordta legfeljebb némi átalakítással ruháit. Mégsem haszontalan dolog áttekinteni évről évre, pontosan regisztrálni a változásokat. Ha megkeressük, hogy a meghatározandó tárgy jellemző részletei mikor jelentek meg először a divatban, akkor ez az év az objektum keletkezésének első lehetséges időpontja, amelynél korábbi nem lehet! Természetesen későbbi igen, de az is csak egy bizonyos határon belül, mely szintén a formák meghatározott változásától függ. (Pl. krinolint bizonyosan nem hordtak 1880-ban, de magas, állógalléros derekat az 1870-es évektől kezdődően kb. 1910-ig, bár az egyéb részletek itt is árulóak, a keletkezés időhatárát biztosan leszűkítik.)

Célunk nem csupán az, hogy az egyes viseleti darabok datálásához nyújtsunk segítséget, – annál is inkább, mert bár a szöveg elég aprólékosan kitér minden részletre –, a rajzok a sziluettet, a legtipikusabb formákat mutatják be. A szöveghez hasonló, részletes, teljességre törekvő ábrázolás jóval nagyobb terjedelmű lenne, ami egyben meg is nehezítené az áttekintést, összehasonlítást. A kifejezetten viselettörténettel foglalkozó kutatókat e tanulmány nem mentesíti a korszak divatlapjainak böngészésétől, bár feltehetően az ő számukra is eligazító, irányító segítséget jelenthet. Reméljük azonban, hogy olyan, egyéb területen dolgozó, nem viselettel foglalkozó kutatók munkáját tudjuk megkönnyíteni, akiknek esetleg női alakot ábrázoló festményt, dísz tárgyat, fényképet kell meghatározniuk.

Az ismertetés kezdő időpontjának megválasztásában közrejátszik az a tény, hogy a divatváltozás a század második felében felgyorsul. Ekkor kezdődik az a törekvés – párhuzamosan a kor historikus képzőművészeti irányzataival –, hogy az elmúlt századok viseletét felújítsák. Az ötvenes évekre a neobarokk összkép a jellemző, melyet a határozott rokokó jelleg követ (még a korszak divatjának általánosan elfogadott és használt elnevezése is: második rokokó). A XVII. század és a XVIII. század végének formáit keveri a turnür divatja. A század végéig az ekletika hatására jól megférnek egymással a különböző korok megoldásai; a reneszánsz ujjak a rokokó panier-vel, a barokk Rembrandt kalapok a Medici, Robespierre vagy Mazarin gallérral és így tovább, a példákat lehetne folytatni. A historizmusra törekvést jól jellemzi a Magyar Bazar párizsi divattudósítójának 1887-ben írott sorai: „A műízlés jelenleg nagy szerepet játszik a női öltözetben. Előkelő hölgyek a Louvre-ban járnak, és ott gyűjtik eszméiket öltözékeikhez.”⁸ A barokk és a rokokó felidézését a *directoire* és a *biedermeier* „kísértete” követi, sőt még a mell alatt megkötött *empire* vonal

is feltűnik. Kacérkodnak a japán művészettel is, ez azonban egyelőre csak a legyezők, napernyők, kontyok formájában és a hímzések ívelő virágmotívumaiban jelentkezik.

Hozzávetőleg 1895-re tehető az a cezura, amikor a történelmi formák felidézése kifárad, a divatkreátorok, a múzeumokban búvárkodó hölgyek nem tudnak semmi újat kitalálni. A történelmi ötletek ugyan továbbra is fel-felbukkannak, de legtöbbször inkább egy merészebb új vonalat „szelidítenek” meg a megnyugtató, ismert névvel (legkirívóbb példa a reformruha helyett használt empire-ruha). A historizmus korszakát 1895-tel lezárhatjuk, mert az új stílusvonalak már 1896-ban kezdenek megjelenni.

1850 és 1895 között gyorsan változik a szépségideál is, amelynek bemutatása azért is szükséges, mert a datálás kiinduló eleme⁹.

A század közepén a biedermeier divat szeleburdi leánykáját kedves fiatalasszony követte. Méltóságteljes és szelid ez az asszonyka, arcát szépen övező fürtös fejével, bájos főkötővel, ernyős kalapjával. Tartása kissé hajlott, dereka fűzővel összeszorított, s a sok alsószoknyától járása ringatózó, suhogó. Lába „nincs is”, legfeljebb a keces cipőcske orra villant ki a sokfodru aljak alól, amely lábáhozta az értük rajongó fiatal emberek szívét. Az ötvenes évek elején feltalált krinolin¹⁰ segítségével a derék körül imbolygó, hullámzó szoknya egyre terebélyesebbé lett, viselője pedig kacérabb. A hatvanas években a házias polgárasszony is könnyezve olvasta Gauthier Margit¹¹ a Kaméliás hölgy édesbús történetét. A kalapot hetykébben húzta szemébe, s kipróbálta, mi történik, ha a „genre canaille” (szó szerint csatorna stílus) szerint bokáig megmutatja eddig letagadott lábát. A hetvenes évek elejére minden csábfigyvert bedobott. Törékeny, babusgatni való teremtés, akit az óriási (sok műhajjal gazdagított) fürtös hajkorona szinte agyonnyomott, s ellepett a díszítések tömege. A hetvenes évek közepére még csípője vonalát is megmutatta. Ez az agyonredőzött szűk ruha azonban korántsem az orvosok és reformerek¹² ádáz krinolinellenes harcának eredménye, hiszen jóformán kényelmetlenebb, mint sokat szidott elődje. Még járni sem tudtak benne rendesen, csak tipegni („amíg valaki járni tud, addig nincs elég elegánsan felöltözve”¹³, közli a divatlap), maga után húzva az inkább hosszabb, mint rövidebb uszályt.

A nyolcvanas években a férfiasabb, öntudatosabb asszonytípus került előtérbe. Nem csupán a férfiak szakettjét, keménygallérját, sőt csokornyakkendőjét vették át, de megjelenésük is feszes, öntudatos lett. A kis kontyokon harcias kalapkák ültek, a ruha plasztikusan simult a széles vállra és erős mellre, a nagyon szorosra fűzött derékra. A kilencvenes évek

elején a szoborszerű formák háttérbe szorultak, de az asszonyok öntudata nem lett kisebb. Tartásuk változatlanul merev, a kalapok tolldíszei még harciasabban meredtek az égre. A divatvonalak a biedermeier sziluettet idézik, de a szépségideál egyáltalán nem a kamaszlány, inkább a határozott, uralkodó asszony, akinek megjelenése olyan – széles válla és bő szoknyája között összeszorított karcsú derekával – mint két egymással csúcsában találkozó kúp.

Célunk az európai divat változásának pontos bemutatása, megjegyezve a csak Magyarországon jelentkező specifikus formákat. Nem foglalkozunk a formák változásának folyamatával, társadalmi-gazdasági okaival és elterjedésével.

A könnyebb kezelhetőség érdekében fel kell hívnunk a figyelmet azonban néhány öltözködési szokásra. A korszakban nélkülözhetetlen a főkötő, illetve kalap viselete, melyeket a kevésbé jómódúak is évente megújítottak. Hasonló a helyzet a hajviselettel is, melyet sütővassal saját maguk, vagy az olcsó, házhoz járó fodrász segítségével könnyen változtathattak. A házivarrónő intézménye általános, így gyakori az átalakítás, s jóformán minden családban volt varrógép, a szegényebb rétegekben a fiatal lányok legtöbbször saját maguk varrták ruháikat. A kettős szoknyák, ruhák divatjánál gyakran többféle felsőruhát, vagy egy aljhoz kétféle derekat készítettek. A díszítést sokszor felújították, különösen az alkalmi ruhákét, amelyeket változtatás nélkül nem illett a következő szezonban hordani. Így a fenti darabok pontosabban datálhatók, éppen úgy, mint az eladó leányok ruhái is, mert ezekre fordították a legnagyobb gondot. Az öregasszonyok viselete viszont kortalan, mert legtöbbször régi és divatjamúlt ruhákat hordtak.

Végezetül néhány szó a szerkesztés problémáiról: a rajzok egy-egy év legtipikusabb, legjellemzőbb vonalait mutatják be, esetleg a több éven keresztül jellemző formák egyikét. Általában több divatrajz összemásolásának, összegezésének eredményei – néhány kivétellel – nem pontos megfelelői az egykorú lapokban szereplő modelleknek. Az illusztráció részlegességéről már szó volt, de megjegyzendő, hogy a szöveges részben egy-egy új formáról annak legelső felbukkanásakor számolunk be, míg a rajzon csak abban az esetben és évben szerepel, amikor általánossá válik. Így gyakran előfordul az, hogy egy újfajta gallér, kabát stb. 2–3 évvel korábban szerepel a szövegben, mint a rajzon, amire adott esetben utalunk is.

Az évenkénti ismertetésnél az alábbi felosztás látszott a legmegfelelőbbnek:

Általános jellemző, a változás legfeltűnőbb jele, stílusjegyek, ha volt ilyen.

1. Fej a, hajviselet, b, hajdísz, c, főkötő, d, kalap,
2. Derék a, formája, b, nyaka, kivágása, gallér, c, vállá, d, ujjá
3. Szoknya szabása, hossza, tagolása, díszítése,
4. Kabát, esetleg sál,
5. Anyagok, motívumok, színek, díszítések,
6. Kiegészítők a, cipő, b, napernyő, c, legyező, d, kesztyű, e, muff, f, táska, g, esetleg egyéb tárgy.

Megjegyzendő még, hogy csak az újdonságokat, vagy eltűnő formákat ismertetjük. A fő pontok mellé tett kötőjel azt jelzi, hogy az előző évhez képest nincs eltérés. Az alpontokat pedig csak abban az esetben tüntetjük fel, ha változás történt.

1850

Az összkép a XVII. század első felének viseletét idézi.

1. Fej a, a középén elválasztott haj enyhén hullámosan simul a homlokra, betakarva a fület. Hátral a fejtetőt övezve, nyakszirtig közepesen nagy, fonott, hurkás konty, esetleg kétoldalt a fülnél szabadon lebegő gyűrűs fűrtökkel (2. kép). b, gyakori a virág- vagy szalagdísz, különösen esti alkalomra (2. kép). c, főkötő viselete nagyon általános, lapos, a kontyot fedő csipkekendőcske fodordíszsel, áll alatt megkötött széles szalaggal, melynek két hosszú vége szabadon lebeg. d, a kalapnak két főtípusa van – az egyik a jellegzetes formájú ernyős kalap, a „bárka” (Schute): a kontyon kerek fej nyakszirtig, az arcot a félköríves lehajtott karima ernyőszerűen övezi. Belül a homlok körül, valamint a karima körül gazdag virág-, és szalagdísz, áll alatt hasonló szalagcsokor, mint a főkötőnél (1. kép); A másik típus lapos tetejű, elég széles karimájú szalmakalap, ívelt toll- és szalagdíszsel, néha áll alatt szalagcsokorral (4. kép).
2. Derék – részekből szabott, halcsonttal merevített, testre simuló, hegyes csúccsal elől benyúlik a szoknyába, melle kerek, b, – magas, kerek nyak, keskeny, alig észrevehető finom csipkefodor szegéllyel vagy fektetett,

lapos, tompaszögű vagy kerek gallérral: – V alakú, keskeny, hosszú, hegyes kivágás, szintén csipkefodorral vagy sálgallérral övezve (1. kép), – csónak alakú, kerek, a vállakat félig vagy egészen szabadon hagyó kivágás csipkeszegéllyel (2. kép). c, – a váll kereken ejtett, teljesen hangsúlytalan, előfordul a vállnál induló széles, lefelé keskenyedő, a derék csúcsában található vállfodor (4. kép), d, – ujjak vagy a derékkal egybeszabottak, vagy váll alatt kezdődnek, felsőkarnál szűkek; egyik típus – végig szűk, csukló fölött kis fodorral; – másik felülről egyenletesen szélesedő, ún. pagoda, esetleg hasonló szabású fehér fityolanyagból készült alsóujjal, melynek bősege a csuklónál ráncolással összefogott (1. kép); – rövid, felsőkar közepén alul-felül ráncolt buggyos ujjacska esti alkalomra (2. kép).

3. Szoknya a, harang formájú, derékban erősen ráncolt, bőségét az alsószoknyák adják, – b, hossza takarja a lábat, földig ér, csak a cipő hegye látszik ki c, – gyakran két-három egyenlő nagyságú fodorral osztott.
4. Kabát – testhezálló, derékban elvágott, onnan több részből szabva bővül a szoknya vonalát követve, elől csúcsos vagy elkerekített, kb. a szoknya felső harmadáig ér (1. kép), télen a földig; – háromszögletű, nagyméretű kendő rojtvégződéssel – hosszúkás, téglalap alakú stóla rojtdíszsel (2. kép) – az előző kettő keveréke; több részből szabott, hátul háromszög vagy félkör alakú, elől hosszúkás téglalap formájú csipke, vagy saját anyagából fodros végű kendő-vállgallér.
5. Anyagok, motívumok, színek, díszítés – könnyűek, batiszt, tarlatan¹⁴, organdi¹⁵, selyem, atlasz¹⁶, taft, puha gyapjúsövetek, sok varrott túll-, és madeiracsipke – főleg csikos, virágos, szalagcsokros, barokkos minták, meleg pasztell árnyalatok: halványzöld, rózsaszín, világosszürke, acélkék, tompazöld, püspökvörös, vöröseslila, halványlila, mogyoró, világosdrapp, sok fehér apró színes mintával. Virág, szalagcsokor, fodrok, keskeny bodrok, csipkék, kiegyensúlyozott, izléses, mértékletes elhelyezésben, elsősorban a szoknyán.
6. Kiegészítők – a, keskeny, hosszúkás cipő, hegyes vagy kissé vágott orral, mindkét láb azonos kaptafán készült. 3–4 cm-es magasságú sarkuk befelé dől. Anyaga puha bőr vagy selyem. Az alkalmi cipő mélyen, kereken

kivágott, esetleg keskeny szalagsokorral díszített, utcán magas szárú, a bokát takaró gombolós vagy fűzős kiscsizma. b, kicsi, finom, csipkedíszes napernyő, keskeny, az ernyővel azonos hosszúságú, vésett, díszített nyéllal, amelyet a végéhez erősített zsinórral vagy megfordítva, a hegyéhez erősített hurokkal rögzítettek a karhoz (4. kép). 4, kis méretű, festett legyező vésett, aranyozott csontfedő lappal és küllőkkel (2. kép), d, csuklóig érő rövid bőrkesztyű, e, közép méretű téglalap alakú karmantyú (muff), f, nagyméretű, négyszög alakú, hímzett útitáskák, kerek fogóval (1. kép).

1 8 5 1

Nincs számottevő változás

1. **Fej** – a haj nem olyan szorosan, hanem lazább, dúsabb hullámokban simul a fülre. d, a bárka kalap ernyője szélesebb ívű (3. kép).
2. **Derék** – új forma a hosszított, férfimellény formájú, kihajtott gallérú derék, illetve az olyan hosszított forma, mely a szoknya felett rövid fodros résszel végződik (4. kép).
3. **Szoknya** – c, több sor fodor is előfordul, újdonság a függőleges díszítés, esetleg háromszög alakú csúcsos betétrész közepén (4. kép).
4. **Kabát** – újabb formák: – rövid, testhezálló, csipő felett elálló férfikabátot utánzó típus, elsősorban mellényhez (5. kép); – kör szabású, bő vállgallér, esetleg széles, kissé szabott ujjakkal (3. kép), fodor- és csipkedíszsel, néha csuklyával. Hossza változó.
5. **Díszítés** – azonos formákból, de sokkal gazdagabb.
6. **Kiegészítők** –

Kezdődik a rokokó hatás.

1. Fej – a, a haj még lazább és szélesebb a fül felett, b, főkötő kisebb, laposabb, csak a kontyon, hátul lebegő szalagokkal, d, bárka kalap kisebb, a karima és a fejrész mindig egybeszabott, kissé hátrébb csúszott, haj jobban látszik (5. kép).
2. Derék – a, előfordul a rokokóra emlékeztető hosszúkás, téglalap alakú kivágás. A lapos, fektetett csipkegallér szélesebb, széle karéjos¹⁷ (6. kép), d, ujjja mindig bő, általános a kettős ujj, felsőujj jóval rövidebb. Karra simuló szűk ujj nincs.
3. Szoknya – több sor fodorral, vízszintes és függőleges tagolás együtt. Először jelenik meg a rövid, függönyszerűen redőzött felsőszoknya (15. kép).
4. Kabát – új formák: – rövid, elől nyitott vállgallér, legtöbbször a ruha anyagából (6. kép).
5. Motívumok – több a virágos anyag, de nagyon sok a csíkos, kockás, illetve a három keveréke. Sok a díszítés, főleg a szalagcsokos és virág.
6. Kiegészítők –

Nincs jelentős változás, csak a hajviseletben

1. Fej – a, haj közepén elválasztva, vagy választék nélkül, homlokból lazán hátrafésülve, sőt a fül is kilátszik esetenként. Gyakori a szalag vagy hajfonat a homlok felett, amelyre ráfésülik a haját. Hátul a tarkó felett kis gyűrűs konty, esetleg csokorszerűen képezve, fésűdíszrel vagy tüvel. Néha keskeny díszfonat a kontyon vagy a fülön. Megjelenik a teljesen simán hátrafésült frizura, tarkón kerek konttyal (8. kép). b, homlok felett diadémyszerű fejdísz, c, főkötő – lapos, kendő jellegű, fodrokkal,

kétoldalt virág, vagy masnidísszel, áll alatt szalagsokorral (8. kép), d, a lapos tetejű, széles karimájú kalap elől kevésbé, hátul mélyen hullámzó ívben lehajlik, belül lebegő szalagokkal díszített (7. kép).

2. Derék – gyakori a csípőt takaró, elől elkerekített hosszított forma, helyenként V alakú fehér betétrésszel (7. kép). b, széles, szív alakú kivágás, melyet több sor keskeny fodor szegélyez (12. kép).

3. Szoknya –

4. Kabát, sál –

• 5. Színek – kissé élénkebbek, merészebbek a színösszeállítások, pl. zöld ruha, piros, sárga, kék csíkdísszel.

Díszítés: több a ráncolt bodor és megjelenik a klasszikus meandercsík¹⁸.

6. Kiegészítők –

1 8 5 4

A rokokó hatás mellett egyéb historizáló törekvések is megfigyelhetők.

1. Fej – a, új forma: lazán, választék nélkül hátrafésülve és feltűzve; – kétoldalt hurkákba rendezve, b, szalagsokor dísz a kontyon, c, főkötő formája hasonló a bárka kalaphoz, d, a bárka kalap ernyője elől magasabban és hátrább kezdődik, az ernyő meredekebb, díszítése nagyon dús (10. kép) csipkefodorral, szalaggal, levéllel, virágsokorral, sőt pl. búzakaralással is!

2. Derék – megjelenik a kerek, szalagövvel keretezett forma, az öv csokorra kötött, végei legtöbbször szabadon lebegnek (11. kép). Előtérbe kerül a széles V alakú vállfodor (10. kép). d, rövid ujj már nem buggyos, legfeljebb szalagsokordíszes, vagy ujjatlan az estélyi ruha. Hosszú ujjnál új formák: – felső kar közepétől 2–3-szor buggyosan összefogott, esetleg szalagokból összeállítva, amelyek alól fehér fátyol anyagú ráncolt bugyrok türemkednek ki (német reneszánsz utánpótlás), esetleg könyök alatt többszörös ráncolt, laza kézelő fodorral (10. kép); – az ismert

tölcsérujjnál is szívesen alkalmaznak több egymásra boruló részt – váll alatt és könyöknél dúsan ráncolt buggyos ujj, végén esetleg ráncolt fodorral.

3. **Szoknya** – csípőnél bővebb, félhordó forma, balra megjelenik az elől félkörben nyitott uszályos felsőszoknya, c, erős ráncolásdíszek, girlandrátétek, rojt, sok fodor.
4. **Kabát** – új variáns: – az elől csúcsosan szabott bojtdíszes, csuklyás vállgallér (9. kép).
5. **Motívumok – díszítések**, virágok nagyobb léptékűek, rokokó girlandos minták – rojt- és bojtdíszek.
6. **Kiegészítők** –

1 8 5 5

Tovább erősödik a rokokó hatás.

1. **Fej** – a, haj a homlok felett egészen lapos, hajfonatdíszek vastagabbak.
2. **Derék** – bár még gyakori a csúcsos, hegyes forma, sok a kerek és hosszított megoldás is. Mellen vízszintes gomboláspántok (13. kép), magyaros paszománydísz (a külföldi modelleken!)¹⁹. Vállfodor általános. d, megjelenik az alul szűkebb forma, esetleg visszahajtott kézelővel, amely alól épp, hogy kivillan a csuklónál összefogott alsó ujj (11. kép).
3. **Szoknya** – csípőben erősebben húzott és lent is bővebb, sok keskeny fodorral, vízszintes és függőleges tagolásban ívelt felsőszoknyával is.
4. **Kabát** – változatos, új formák: – testhezálló, gallér nélküli vagy lapos galléros kabát gomboláspántokkal, vagy kétsoros gombolással, középbő ujjakkal, széles, visszahajtott kézelővel (13. kép) (mint a rokokó justeaucorps)²⁰; – szoknya felső harmadáig érő középbő hátú kabát kétsoros gombolással vagy paszománydíszel (11. kép).

5. Anyagok stb. –

6. Kiegészítők –

1 8 5 6

A „második rokokó” virágzása

1. Fej – a, kontyok nagyobbodnak és a tarkó alá is csúsznak, c, a főkötlők ovális alakúak, hátrább csúsznak, tarkón a kontyot laza csipkefodor fedi. d, a bárka formája erősen változik, homlok felett egészen meredeken, kör helyett ellipszis alakban, fejrész kicsi, az ernyővel összemosódik, átmenet a következő évek jellemző kalaptípusához az ún. kapott² ¹ vagy csuklyás kalaphoz (13. kép).
2. Derék – erősen díszített, fodrokkal, szalagcsokrokkal, c, váll hangsúlyozottabb, d, ujjak az ismert formák gazdag variánsai.
3. Szoknya – tovább bővül.
4. Kabát –
5. Díszítés – sok a csipke, paszományrojt és rátétdísz, virágcsokrok nagyobbak, súlyosabbak. A kisebb csokrok, masnik is sűrűn egymás alá helyezettek.
6. Kiegészítők –

1 8 5 7

Az össz megjelenés túlszűfolt, nehézkes, agyondíszített. Magyarországon felelevenítik báli viseletként a magyaros ruhát. Részei a főkötlő vagy párta, habos ingváll, zsinórozott pruszlik és a bő szoknya felett hímzett túll- vagy csipkekötény (19. kép).

1. Fej – d, sok a kerek, lapos tetejű szalmakalap, az egyik típus keskenyebb

karimájú és strucctollal díszített (14. kép), a szélesebb karimájú ismert formát viszont rövid, ráncolt fátyolszerű fodor övezi (15. kép).

2. **Derék** – újdonság a fisüszzerű²², áthajtott, keskeny vállkendő a vállfodor helyett, mely derékban összefogott (15. kép), vagy egymást keresztező elkerekített keskeny lebenyben végződik, hasonló lebenyke a derékból indulva hátul is megjelenik a szoknya felett, c, váll fodrokkal erősen hangsúlyozott, d, ujjak nagyon bővek, nehézkesek, sok fodorral, széles, visszahajtott kézelővel.
3. **Szoknya** – még bővebb.
4. **Kabátok** – általánosak a bő körgallérok rövidebb, hosszabb változatban, rátét- és csipkedíszsel.
5. **Anyagok, díszítések** súlyosabbak, több a nehéz atlasz, düsesz²³, vastagabb szőrkelme²⁴, dús csipke- és szőrmedíszítés, -szegélyezés, díszítések nagyméretűek.
6. **Kiegészítők** – e, a téglalap alakú nagyobb muffok előtérbe kerülnek.

1 8 5 8

1. **Fej** – a, a haj elől egészen lazán simul hullámosan a fülre, hátul a konty nő és csúszik lefelé, c, a főkötők kisebbek és nem a kontyot takarják, hanem a fejtetőt.
2. **Derék** – még mindig sok a csúcsos, de szalagöves, kerek derék is gyakori. Újdonság a széles, négyzetes kivágás.
3. **Szoknya** – óriási méhkas forma, a sok fodros megoldás mellett, újra megjelenik a szoknya kétharmadáig érő tunikaszerű fodor, vagy a szalagokkal függönyszerűen redőzött felsőalj (15. kép).
4. **Kabát** – a földig érő körgallér különleges formája a regence divat bőhátú contouche²⁵-át utánzó, hátul vállban ráncolt kabát, bő, szögletes végű, nyitott, esetleg bojt díszes ujjakkal (16. kép).

5. **Motívumok, díszítés** – sok a kockás anyag kiegészítésként, nagyméretű zegzug minták, egyéb mértani motívumok, még több a bojt és paszomány.

6. **Kiegészítők** –

1 8 5 9

Historizáló törekvés ismét reneszánsz ötletekkel gazdagodik, Magyarországon mind gyakoribb a magyaros forma a nappali viseletben is.

1. **Fej** – c, Magyarországon lópatkó alakú, fodros, fátylas főkötők, lebegő szalagdíszsel (17., 18. kép).

2. **Derék** – gyakori az elől nyitott, apró gombokkal, illetve Magyarországon zsinórozással záródó forma (17. ábra), c, válla kezd a helyére kerülni, kevésbé hangsúlyos, kevesebb vállfodor, d, ujja már a vállnál bővül, vagy egészen széles alul is, „lobogósan” vagy két vagy több sorban összefogott bugyban (reneszánsz ujj^{2 6}); vagy kis buggyos rész vállnál, s alatta karra simuló szűk ujj, hasonló a magyar deréknél is (17. kép).

3. **Szoknya** – csípőben nem bővül, de az alsó részén igen, így formája változik, méhkasból lefelé bővülő harang formává alakul.

4. **Kabát** – sok a 7/8-os hosszúságú, csuklyás, bő vállgallér, esetleg félkör alakú, széles aljjal, Magyarországon zsinóros menték a bőhátú kabátok variánsaiként (22. kép).

5. **Díszítések** – nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb az összkép, kevesebb, nagyobb méretű díszítést, fodrot használnak.

1 8 6 0

A megjelenés harmonikusabb, az óriási szoknyák uralkodnak. Magyarországon szinte kizárólag a magyaros forma kedvelt. 30 év óta először látszik a láb!

1. Fej – b, virágkoszorús fejdíszek, c, főköttők elől fodrosak, magasabbak, d, a bárka kalap elől egészen meredek karimával, belül fodorral, nyakszirtnél laza fodorral, új kalap – kerek, félmagas fej, ívelt, középszéles karima, tolldíszsel, elől hetykén a homlokba húzva (20. kép).
2. Derék – általában kerek, csak néha csúcsos. Megjelenik a szalagokkal ráncolt bő ujjú fátyolanyagból készült fehér blúz (21. kép). b, kosztümhöz keményített álló férfigallért viselnek csokornyakkendővel (20. kép). d, ujjá már többször simán enyhén bő, ill. csak a könyöknél bő, gyakori a csuklónál összefogott ráncolt ujj is (21. kép).
3. Szoknya – harang formájú, szegélye eléri a 10 métert! Csípő egyáltalán nem hangsúlyozott, fodor csak a szoknya alsó felén. Terjed a függönyszerűen redőzött felsőalj (20. kép), ami esetleg az alapaljtól elütő anyagból készül. Kísérlet a bokáig érő hosszra, kettős aljjal, de egyelőre megbukik (20. kép). (Ez is a rokokó rövid ruhát utánozza!)
4. Kabát – előtérbe kerül a bő hátú, ill. teljesen egyenes szabású, férfigalléros kabát, különböző hosszúságban (a férfiinggel és nyakkendővel) (20. kép). Magyarországon zsinórozott, prémezett mente formák, melyeket szívesen hordanak panyókára vetve, sőt kifejezetten cifraszűr utánzat is van, a népi darab szabásának, hímzésének, vagy rátétdíszének pontos másolatával (18. kép).
5. Anyagok, motívumok, díszítés – nehezebb szövetek és selymek, kedvelt az elmosódott mintájú, ún. chiné taft²⁷. Díszítések nagyobb léptűek, sok a szegőzés, díszvarrás, sok a gomb és Magyarországon rengeteg a paszománydísz.
6. Kiegészítők –

1 8 6 1

1. Fej – d, homlokba húzott, kisebb méretű, kerek kalapok kedveltek; Magyarországon felhajtott karimájú „csikóskalapok” tolldíszsel, egyenesen feltéve, félbevágva a kontyot (23. kép).

2. **Derék** – legtöbbször kerek, újdonság az alul-felül csúcsos, középén elkeskenyedő, pruzlikszerű öv a gyakori habos, ráncolt blúzhoz (25. kép). Néhány modellen a redőzött felsőalj a derékkal egybeszabott! d, sok a könyök fölé érő buggyos ujj.
3. **Szoknya** – hátrafelé bővül, de csípőben keskenyebb. Nincs rövid szoknya.
4. **Kabát** – új forma a rövid, testhez szabott bolerószerűség.
5. **Motívumok, díszítések** – sok a csíkos, kockás betét, vízszintes, félkör alakú rátétek, fodrok, nagyméretű szalagdíszek, zsinór és paszomány. A dekorációk durvábbak és nagyvonalúbbak.
6. **Kiegészítők** –

1 8 6 2

1. **Fej** – a, fül legtöbbször szabadon, haj hátrafésülve, tarkón nagy konty, lebegő gyűrűs fürtökkel, c, hálószerű főkötő a kontyon, elől szalagsokorral (25. kép). d, kerek kalap, kevésbé ívelt és inkább a fejtetőn hordják (24. kép).
2. **Derék** – újdonság a szoknyával egybeszabott derék, az ún. *princesse*²⁸, azaz hercegnő szabás (26. kép).
3. **Szoknya** – hátrafelé tovább nyúlik, kerek uszályal. Alsó harmadán több sorban keskeny, vagy alul szélesebben lerakott fodor (24. ábra). Nagyon sok a sima, fodor nélküli megoldás is.
4. **Kabát** – újdonság a zuáv kabát: rövid, elől nyitott, elkerekített, gallér nélküli bolerószerűség, széles, bő, oldalt esetleg hasítékos tölcser ujjakkal (25. kép).
5. **Anyagok, motívumok, díszítések** – posztó, szőrkelmék, apró virágos, kiskockás, keskeny csíkos, zezugmintás pamutszövetek, kartonok, lágyabb, puhább esésű selymek; geometrikus jellegű díszítések, ívek,

körök, deltoidok, zsinórozás is hasonló formákban, elütő színű szegélyezések.

6. Kiegészítők –

1 8 6 3

1. Fej – d, megjelenik a kis karimájú, magasabb fejű, szintén ferdén a szembe húzott kalapfajta, hátul lobogó fátyollal (26. kép).
2. Derék – a, a hercegnő szabás terjed. A csúcsos övből szélesebb, mell alá érő pruszlikszerű derék lett, különösen Magyarországon kedvelt (27. kép), b, nyakfodor kissé szélesebb (26. kép), állógallérszerű, s megjelenik a csipkével szegélyezett sima állógallér is. d, ujjak vállnál bővebbek, de csuklóban mindig szűkek, formáik nagyon változatosak.
3. Szoknya – hátrafelé tovább bővül és hosszabbodik.
4. Kabát –
5. Anyagok stb. –
6. Kiegészítők – f, kis, levélboríték formájú, zsinóron felfüggesztett tarsolyok (26. kép).

1 8 6 4

A szoknya bősége ebben az évben éri el a csúcst.

1. Fej – a haj a homlok felett magasodik, elől kettéválasztva vagy hátrafésülve, d, minden típusú kalap kis méretű.
2. Derék – újdonság a kerek derékon a nagyobb, szögletes csattal záródó öv (28. kép), és a testhez simuló galléros derék, hátul két frakkszerű lebennyel a szoknyán. d, nincs tölcsérűj, viszont megjelenik a karra tapadó sima, szűk forma.

3. Szoknya – tovább bővül hátrafelé, gyakori a bonyolultan redőzött, az eddiginél hosszabb felsőalj (27. kép), uszály általános.
4. Kabát –
5. Motívumok, díszítések – sok az antik minta: meander, futó kutya²⁹, újdonság az aszimmetrikus elrendezés.
6. Kiegészítők –

1 8 6 5

A szoknya bősege lassan apadni kezd. Magyarországon kevesebb a magyaros modell.

1. Fej – a, homloknál kis, gyűrűzött tincsek, nagy, kerek konty a tarkó felett, c, a főkötők kicsik, a homlok felett szív formájú fodordíszsel, kontyot nem takarják (28. kép). d, bárka kalapok formája azonos a főkötővel, fej, karima nem választható szét, kontyokat nem fedik; új forma a kerek tokkalap, egyenes tolldíszsel, szintén a fejtetőn, keskeny, visszahajtott karimával vagy karima nélkül (29. kép).
2. Derék – szinte kizárólag kerek, csúszik felfelé, sok a felsőaljjal egybeszabott; újdonság a szoknya felső harmadáig érő kabátszerű forma (28. kép).
3. Szoknya – csipőnél kezd keskenyedni, de az aljából is veszít néhány abroncsot. Sok a kettős, erősen felkapott szoknya, amely gyakran anyagában, színében, mintájában is elüt a keskeny, lerakott végű alapaljtól (29. kép). Ismét megjelenik a rövid szoknya, lábfej bokáig szabadon (29. kép).
4. Kabát – a bő szabású, egyenes, nagyléptékű zsinórozással díszített kabátok a leggyakoribbak, különböző hosszban.
5. Színek, díszítések – színek erősödnek, a díszítés kevesebb, elrendezésük inkább függőleges. Újdonság az anyagból vagy zsinórból fonott copf rátét.

6. Kiegészítők –

1 8 6 6

Kezd népszerűvé válni a kétféle ruhahossz, bár a rövidebb típus kissé kacérnak, illetlennek számít.

1. Fej –

2. **Derék** – rövid, közeledik a mell felé, d, sok a sima, szűk, csuklóig érő ujj.

3. **Szoknya** – még van nagyon bő szoknya is, de év végére jelentősen keskenyedik. Az uszály tovább hosszabbodik, a rövid ruha boka fölé ér! (30. kép).

4. **Kabát** – sok a rövid, testhez simuló és egyenes megoldású is, kevesebb a vállgallér.

5. **Anyagok, motívumok, díszítések** – angol mohair és alpacca, egyszínű, melírozott, kockás, aprómintás, törökmintás, kasmir, szörkelme, azonkívül foulard, taft, esetleg színtjászó és moire, azaz habosselyem³¹. Kevesebb az antik motívum.

6. **Kiegészítők** – a cipő formái változatlanok, de alkalomra arannyal, ezüsttel hímzett selyem, bársony anyagból, aranyozott vagy piros-kék, alacsony sarkakkal.

1 8 6 7

A kezdődő változás éve, a nagy krinolin divat vége.

1. **Fej** – b, sok virág- és egyéb dísz a hajban, béli fejékként pl. kolibri madarak, pillangók.

2. **Derék** – tovább csúszik felfelé, van már egészen a mell alatt is, keskeny övvel, egybeszabott szoknyával, vagy a felsőaljjal (32. kép) tunika-szerűen. Megjelenik a négyzet alakú kivágás, fehér, kerek nyak,

plisszírozott betéttel. d, ujjak vállnál is bővebbek, ismét megjelenik a többször buggyos reneszánsz forma. Középkori kútfőre utal viszont a válltól hasított bő tölcserújj, amely alól a karra simuló, hosszú alsóujj jól látszik (32. kép).

3. Szoknya – ismét vesztett jónéhány abroncsot, jóval keskenyebb. Általános a felsőalj, több variánssal; – alapaljjal azonos hosszúságú, oldalt felkapott, vagy elől nyitott formában, esetleg zezzug vagy karéjos véggel; – az alapaljnál rövidebb, függönyszerűen redőzött, oldalt hasítékkal (33. kép); a felsőrésszel egybeszabott tunika³², amelyhez még egy felsőalj csatlakozik (32. kép).
4. Kabát – egyenes, zezzug vagy karéjos, rojt szegésű, bojt-, zsinór- vagy copfrátétes, csípőig érő, rövid kabátkák.
5. Motívumok, díszítések – kisebbek, sok a zezzug, ill. karéjos motívum.
6. Kiegészítők –

1 8 6 8

A változás nagyon jelentős, év végén megjelenik a turnír Magyarországon, a nemzeti viselet divatja befejeződött, csak a nemzetközileg is kedvelt paszománydísz marad.

1. Fej – a, a haj a homlok felett magasodik, konty egyre feljebb kerül, a tarkónál gyűrűs fürtök lebegnek, b, görögösen szalagot fűznek a hajba, c, főkötők háromszög alakúak, virággal, fodorral, csipkével nagyon díszítettek, d, kalapok (az ismert típusok) kicsik, és ferdén a homlokba húzottak.
2. Derék – magasan, hátul nagy szalagcsokorral, melynek széles, hosszú végei a szoknyán lebegnek (34. kép). b, keskeny V alakú kivágás, esetleg négyszög alakú keretben.
3. Szoknya – keskeny, de lefelé bővül, felsőalj elől félkörben kötényszerűen lerakott vagy ráncolt fodorvéggel (36. kép), hátul,

csípőnél erősen redőzve, esetleg két sorban buggyosan (34. kép) – ez a turnűr, magyarul duz. Mindkét hosszúság – a hosszú uszály és a boka fölé érő.

4. **Kabát** – ismét megjelenik a rokokó contouche utánezata, a bő hátú, uszályos, hátul lazán redőzött köpeny, esetleg szalagcsokor dísszel a háton. Újdonság a polonaise,^{3 3} a szoknya felső harmadáig érő kabátka, mely elől elkerekített, hátul deréktól erősen húzott, követi a szoknya felső harmadáig a turnűr redőzését. Egyik változata hátul nem derékhoz simul, hanem buggyosan hajlik rá a turnűrre (35. kép) (szintén rokokó eredetű, még a neve is).
5. **Díszítések** – ismét több a fodor, dudor, ráncolás, szalagcsokor függőleges és vízszintes galambolásban.

1 8 6 9

Kialakul az első turnűr jellegzetes sziluettje, összkép túlsúfolt, túldíszített.

1. **Fej** – óriási kontyok a fejtetőn elől, hátul, tarkónál is magas, rengeteg műhajjal előállított fodrászremekek. c, – puha kendőszerű csipkefőkötő, legtöbbször fejtetőn (36. kép). d, általános a kis, lapos tetejű, lapos karimájú, ferdén homlokba húzott kalapka (37. kép), mely legtöbbször nem az áll alatt, hanem hátul, a tarkónál van megkötve, vagy szabadon lebegő szalagokkal, esetleg fáttyóval.
2. **Derék** – a fisűszerű megoldás ismét előtérbe kerül (36. kép), a, kivágás nagyon változatos, az ismert formák variánsai, c, váll keskeny, hangsúlytalan, d, ujjak magasan bevarrtak, mindenféle típus kedvelt a reneszánsz buggyostól a simáig, újdonság a könyökig szűk, onnan lazán ráncolt csipkefodros, vagy saját anyagából fodros kezelőjű megoldás (37. kép).
3. **Shoknya** – az év második felében kizárólag turnűrös megoldások a divatlapokban.

4. Kabát testhezálló, férfigalléros, kétsoros gombolású kabát kedvelt, amely azonban hátul turnúrszerűen redőzött (37. kép).
5. **Anyagok, színek, motívumok, díszítések**, nemes anyagok – bársony, atlasz, a szövetek, teveszőr, mohair stb. csíkos, kockás, pettyes minták, kevés virágos, színek vidámak, élénkek, gyakori két vagy több szín alkalmazása egy ruhán. Sok a díszítés, több sor fodor, dudor, bodor, csipkék, szalagsokrok, bonyolult redőzések.
6. **Kiegészítők** – legyezők nagyobbak, általában vésett, aranyozott fa küllőkkel és fedőlappal, selyem- vagy csipkeborítással.

1 8 7 0

Nincs jelentős változás.

1. **Fej** – a, haját a homlok felett vastag hajfonattal is magasztják (Erzsébet frizura), b, szalag, nagyobb virág a hajban nappal is.
2. **Derék** – a, – sok a tunika. Ismét megjelenik a kissé hosszított, elől két csúcspan végződő apró gombolású férfimellény, férfigallérral és csokornyakkendővel (44. kép). d, ujjak inkább szűkek, gyakori a könyöktől szélesedő.
3. **Szoknya** – alul csak egészen kevéssel bővebb, mint a redőzött, turnúros csípőrész.
4. **Kabát** – a mellényhez elől nyitott (44. kép), vagy kétsoroson gombolt, derékig vagy derék alá érő kabátkát hordanak, esetleg hajtókás gallérral (37. kép).
5. **Anyagok stb.** –
6. **Kiegészítők** –

1 8 7 1

Nincs jóformán változás, a rokokó utánérzésű, agyondíszített összkép a jellemző.

1. Fej – d, újra megjelenik a szélesebb karimájú, kerek szalmakalap.
2. Derék – b, gyakori a hosszúkás téglalap alakú kivágás (38. kép), b, váll keskenyebb, c, ujjak lefelé bővülnek.
3. Szoknya – tovább szűkül, de a turnír erősen hangsúlyozott, rajta vagy a derékon nagy szalagcsokor (39. kép).
4. Kabát – újdonság a gallér nélküli, ujjatlan vagy bevágott ujjú, bő vállgallér, rojtozással, zezzug vagy karéjos véggel (40. kép).
5. Anyagok –
6. Kiegészítők –

1 8 7 2

Az öltözék több, elkülöníthető részből áll: derék, szoknya, kötény és vagy a derékkal együtt a polonaise, vagy a tunika, vagy a külön levehető duz. A rokokó utánérzés keveredik a XIV. Lajos korabeli turnírös megjelenéssel.

1. Fej – kalapok, fejdíszek elől magasak a rájuk tett rengeteg díszítéstől.
2. Derék –
3. Szoknya – még keskenyebb alul, a turnír és az uszály nagyobb, előfordul felsőszoknya nélkül, ilyenkor a szoknya hátul szalagokkal redőzött (39. kép).
4. Kabát – rövid, könyök fölé érő vállgallérok.

5. Színek – az alapalj és a felsőalj, vagy a tunika túlnyomórészt elütő, lehetőleg ellentétes színű és anyagból készül, de legalábbis a ruha díszítései, fodrai, szegélyei, csipkerátétei más színűek: a világos ruhához fekete, vagy piros, sötétbe világos a díszítés.
6. Kiegészítők – napernyők nagyon fontosak, színük a ruhával egyeztetett, ismét kedvelt a sétaernyő, melynek kis, csipkedíszes ernyőrésze csúcán van a fogó, s meghosszabbodott nyele sétatobtként szolgál (40. kép).

1 8 7 3

A XIV. Lajos korabeli összhatásra törekvés erősödik.

1. Fej – a, a homlok körül és a tarkónál néhány kis, rövid, kunkori huncutka van (41. kép), vagy a homlokon rövid, hullámos, középen kettéválasztott frufu (43. kép). c, kis, kerek, ráncolt, körül fodros, puha csipkefőkötők a kontyon (41. kép).
2. Derék – a, ismét megjelenik a hosszított, csipőre boruló, apró gombokkal záródó forma (42. kép). b, a V alakú kivágás mentén, vagy a hajtókás férfigalléros öltözékhez keményített széles fehér tüll- vagy organdi fodor (41. kép). d, a felsőruhák, kosztümkabátkák ujjain széles, visszahajtott kézelő (41. ábra).
3. Szoknya – a szűkebb turnúr hegyesen mered kifelé, az uszály hosszabb, a „rövid ruha” is földig ér; c, sok a keskeny, dúsan ráncolt, vízszintesen elhelyezett fodor, gyakori az elől háromszög alakban nyitott felsőalj, esetleg hátrafelé redőzve (41. kép).
4. Kabát –
5. Díszítések – függőleges, vízszintes, sőt zezzug elhelyezésben több, aprólékosabb, kisebb méretű csipke, fodor, selyem-bársonyszalag, szalagsokor, dudor.
6. Kiegészítők f, nagyobb méretű, fémkeretes és -fogója bőr-, esetleg keresztöltéses himzésbetéttel díszített útitáska, melynek formája a mai

orvosi táskára emlékeztet (43. kép). g, nyakra szorosan simuló bársonyszalag medailonnal, vagy kereszttel (42. kép).

1 8 7 4

1. **Fej** – a, kontyok egészen a fejtetőre tornyozottak, nyakban csak néhány tincs, fiatal lányoknál hátul lebegő vastag copf. b, sok a hajba belefont virág, gyöngysor, strucc-, marabu-, és egyéb tolldísz, c, a főkötők elől kettős fodorral, de hordanak a kontyot szabadon hagyó kettősfodrú bóbitaszzerűséget is a homlok felett, d, a kis méretű, visszahajtott vagy szeszélyesen ívelő karimájú kalapok formái és díszítései nagyon változatosak (42. kép). A kontyok tetején egyenesen vagy hetykén ferdén csücsülnek.
2. **Derék** – újdonság az olyan rövid derék, amely hosszabb hegygel nyúlik a szoknyába, b, új forma a szív alakú kivágás, fodrokkal, drapériával övezve, gyakori a magasan felálló, dúsan ráncolt nyakfodor, a csipkezsabó és a spanyol reneszánszot idézi az ún. Medici gallér – dróttal merevített, nyaktól elálló, szögletes forma (42. kép). c, váll nem keskeny, esetleg keskeny fodorral, vagy dudorral még hangsúlyozott is, de a mell még mindig kicsi, d, ujj vállnál szűken bevarrva, de ismét van tölcésruj és bugyros megoldás, csuklónál kezelőfodorral (42. kép).
3. **Shoknya** – tovább szűkül, turnír nagyon kicsi, az uszály növekszik. Aszimmetrikus elrendezésben rengeteg dísz, gyakori a ferdén elhelyezett fodrozás.
4. **Kabát** – egyenes, lefelé bővülő, rövid kabátok, középbő henger ujjakkal (43. kép).
5. **Anyagok, színek** – nagyon sok a madeira és a különböző varrott csipke; általános a két vagy három, egymással harmonizáló szín használata egy öltözéknél, sőt kedvelt a tónusban tartás, pl. világoskék-sötétkék, lilásrózsaszín-lila stb. Legtöbbször a felsőalj az alsóval harmonizáló színárnyalat, a díszítések a harmadik színből készülnek.
6. **Kiegészítők** – legyezők nagyon divatosak utcai viselethez is, nemcsak bálban.

Nincs jelentős változás.

1. Fej – c, főkötéők fejrésze magasabb, merevebb (44. kép), d, kalapok, kapottok karimája is magasabb elől (43. kép).
2. Derék –
3. Szoknya – keskenyebb, általános a lerakott fodorral szegélyezett, redőzött kötény, hátul pedig külön a szoknyára helyezett, redőzött deréklebény (44. kép).
4. Kabát –
5. Motívumok, díszítések – ismét divatos a kockás anyag, gomb, paszománydíszek az utcai ruhákon, virággirlandok, koszorúk az estélyi öltözékeken.
6. Kiegészítők – a, „a most dívó legyezők száma régió. A monogramos teknősbéka, a festett kínai selyemlegyező, az arannyal és drágakövekkel kirakott fátyollegyező (vagy az utánzata), sőt, a régi, valódi Watteau³⁴ legyező is divik³⁵ – írja a Magyar Bazár párizsi divattudósítója. b, napernyők nyele hosszabb, fogójuk esztergályozott, selyem borítójuk hímzett vagy szalagdíszes, f, nagyobb méretű, borító alakú, övre akasztható kiegészítésként a ruha anyagából (44. kép).

A turnír határozottan keskenyedik, év végén a divatlap modelljei duz nélküliek.

1. Fej – a konty tetején csücsülő kalapok fejrésze magasodik, és a hetykén ívelő karimák is szélesebbek, gyakori a hátul lobogó fátyol-, vagy szalagdísz (45. kép).
2. Derék – csúszik lefelé, sok a hosszított, de általános a köténnyel egybeszabott tunika (45. kép) és a princesse-szabás is.

3. **Kabát** – túlnyomórészt testhezálló, kör alakú, vállgallér alig van.
4. **Szoknya** – szűk, hátul összefogott, nagy szalagcsokorral díszített (46. kép).
5. **Motívumok, színek, díszítések** – sok a szélescsíkos anyag, színek már nem egy árnyalatúak, de azért harmonizálnak egymással. Díszítés jóval kevesebb.
6. **Kiegészítők** –

1 8 7 7

A turnír megszűnt, a testhez simuló „szűk ruha” divatja győz, ez azonban a szabásművészet csúcsa: a rengeteg redőzéshez legalább annyi anyag szükséges, mint a krinolin divathoz!

1. **Fej** – a, több az apró frufu a homloknál. b, keskeny szalag a konty körül vagy virágkoszorú. c, d, – a főkötőkhöz, kalapokhoz hátraerősített szalagokat lazán kötik meg elől, vagy oldalt csokorra (47. kép).
2. **Derék** – rövid derék nincs, b, nyakrész nagyon változatos – hosszúkás, keskeny vagy széles V alakban, vagy csónakformában kivágott, fodorral szegélyezve; van állógallér is. d, újdonság a rövid, könyök fölé érő, sima ujj fodorral.
3. **Szoknya** – az empire divat. kb. 50 év óta először látszik a csípő természetes vonala! Az új „hátrakötött” szoknya csípőnél redőzött, s az anyag bőséget – mint azt a neve is plasztikusan kifejezi – hátrafelé vezetik artisztikus redőzéssel, hátul esetleg szalagcsokorral. Kötény nincs. Az uszály ellen még a divatlap is hiába harcol. „Utcára, kirándulásra, utazásra rövid ruhát hordanak. Szoktassa el menyasszonyát az uszálytól, az csak ünnepélyes alkalmakra való”³⁶ – üzeni egy fiatalembernek a levelezés rovatban a szerkesztő.
4. **Kabát** – újdonság a csípőnél jóval hosszabb, enyhén szűkített kosztümkabát (47. kép), rövid férfikabátforma nincs.

5. **Motívumok, díszítések** – sok a csíkos, kockás anyag, a ferdén elhelyezett rojt és keskenyen lerakott fodor.
6. **Kiegészítők** – a, cipők orra hegyesebb, báli cipők rozetta-, vagy szalagcsokordísszel. b, ismét a kisebb napernyők divatosak, végükön széles, elütő színű rojttal, vagy csipkefodorral (47. kép).

1 8 7 8

1. **Fej** – a, kontyok nem annyira feltornyozottak, kevesebb a tupir, formájuk természetesebb.
2. **Derék** – b, van lehajtott csúcsosgalléris, c, váll szélesebb és egyenesebb.
3. **Szoknya** – alul széles fodorban lerakottak (49. kép), plisszírozottak. Az uszályos és földig érő hossz mellett ismét megjelenik a rövidebb, cipőt megmutató forma is.
4. **Kabát** – „A ruhában magában, ha nem jaquettes vagy lebenyes derékkel van kiállítva, már nem elegáns járni. Fehér vagy fekete csipke, kasmir vagy a ruha szövetéből készült mantelet elengedhetetlen kelléke a toilette-nek, melyet kiegészít³⁷ – olvashatjuk a Magyar Bazár levelezési rovatában. Több típusa van: kedvelt a rövid körgallér (mantilla), a testreszabott, bő ujjszerűséggel ellátott hosszabb-rövidebb vállgallér (48. kép), és az egyenes vagy enyhén testreszabott széles ujjú kabát (49. kép), mindhárom rojt-, gomb-, és paszománydísszel.
5. **Anyagok, színek, díszítések** – sok a hímzett tüll és a francia, spanyol vertscipke (clovis, valenciennes, brüsszeli), illetve utánzata. A színek összehangolása nagyon fontos, mindennek színben egyezni kell, a legyezőnek, kesztyűnek, ernyőnek is.
6. **Kiegészítők** – c, csipkelegyezők divatosak, kézzel festett medaillon betétekkel, d, kesztyűk hosszúak, könyökig érnek.

1. Fej – kontyok kisebbek, hátul több a laza gyűrűs fűrt, vagy a tarkó felett kerek, fonott konty. d, kalapok nagyobbak, három alaptípusuk van, bárkából fejlődött kapott vagy csuklyás kalap: kerek, kontyon levő fejrész, mely legtöbbször együtt szabott az elől oválisán felmagasodó karimászerűséggel, állnál csokros szalaggal (56. kép); – kerek kalap közép magas fejjel, különböző szélességű (49. kép) ívelt vagy kerek karimával, ha strucctollal díszítik (52. kép), Rembrandt vagy Rubens kalapnak hívják; – tokkalap, kerek fejrész karima nélkül. Valamennyi virággal, szalagcsokorral, csipkével dúsan díszítve.
2. Derék – újdonság az elől-hátul hegyesen a szoknyába nyúló hosszított forma (50. kép), de van kerek derék is szalagövvel. b, sok az állónyak, gallérok legtöbbször hátul felhajtottak a la Robespierre, a la Mazarin. Szalagcsokrok, nyakfodrok, fisük. c, váll szélesebb, enyhén tömött, mellrész hangsúlyozottabb, kiemelten kerek.
3. Szoknya – bár még szűkek a szoknyák, csípőnél megjelenik az ún. panier (50. kép), azaz függönyszerűen kétfelé redőzött csípőrész (ez is rokokó). Ismét van elől kötényjellegű felsőalj (52. kép). Nagyon fontos a fellebbenő ruha alól kivillanó sokfodró alsószoknya. Korcsolyázáshoz bokáig érő hossz!
4. Kabát –
5. Anyagok, motívumok, színek – anyagok nehezebbek, nyáron karton, krepp, vászon, a báli ruhák alapja selyem, rajta tüll, mull, gaze, férjes nők esetleg (brossirozott) bársonyt^{3 8}, atlaszt, damasztot hordanak. Prémét még az estélyi ruha díszítésére is használnak. Általában mintás és egyszínű anyagokat együtt viselnek, színösszeállítások merészebbek, kedvelt a tengerkék-kárminpiros, fehér-vörös.
6. Kiegészítők – a, cipő XIV. Lajos korabeli férficipőt utánoz, sarka magas, bokáig érő fejrésze nagy csattal, vagy dúsan megkötött szalagcsokorral díszített, a, divat a strassz és a jett.

1 8 8 0

A szűk divat vége, a szoknyák csípőben ismét bővülnek.

1. **Fej** – a, konty kisebb, alig tupirozott, c, a főkötő fodra nem merev, hanem lazán hullik a homlokra. d, kalapok fejrésze magasabb, a karimák szélesebbek (52. kép).
2. **Derék** – b, újdonság a lapos, kihajtott gallér.
3. **Szoknya** – csípőnél erősebb: „Újabban nélkülözhetlenné kezd válni a kicsiny, lószőrből készült tournure, mely a ruhaderék külső lebenyét támogatja”³⁹ – írja már januárban a Divatszalon.
4. **Kabát** – kör alakú vállgallér egyáltalán nincs, a rövid vállgallérok két részből szabottak, követve a váll és a test vonalát (51. kép).
5. **Anyagok, motívumok** – újdonság az aranyhímzésű csipke, a jersey tricot anyag ruhaderékre (előző évben találták fel), sok a nagykockás szövet.
6. **Kiegészítők** – b, napernyők fogója rövidebb, finom kidolgozású, vékonyabb, szalagsokorral, gyakran zsinóron lóg karon, boternyő nincs, c, legyező nappal festett fából, bálra tolldíszel, d, kesztyű a rövid ujjú ruháknál könyökig, vagy könyök fölé, gyakran selymtrikóból csipkedíszel, rajta széles karperec, f, fémkerekes tarsolyok, vagy hímzett, bugyor formájú, övre akasztható „ridicule”⁴⁰, g, „fantázia ékszerek”, zománc, üveg, pillangó és virágok hajban, vállban, keblen, fülönfüggőként.

1 8 8 1

Visszatér a turnír, azaz új nevén „Cul de Paris”⁴¹

1. **Fej** – kicsi, homloknál dús frufu, tarkó felett nagyobb konty, vagy lent simán összefogott fonatos frizura. c, csipkés főkötők a kontyon (53. kép), d, Rembrandt kalap karimája egészen széles (55. kép), a tokkalapoknál az arcon mintás tüllfátyol hátrakötve.

2. **Derék** – a helyén, de legtöbbször csúcsos, szorosan a testhez simul, mell erősen kiemelt, plasztikus hatású. Van sima „angolos” nappali viseletre és díszített „franciás” alkalomra. Tunika van, princesse alig. b, magas nyak, álló gallér fölig keskeny fodorral, még a kivágott ruha is a fodorszegélytől és a nyakra szorosan simuló ránctól, szalagtól magasnak hat, c, váll hangsúlyos, vattázott, d, ujj a vállnál betartott, kissé dudoros „spanyol”⁴²
3. **Szoknya** – év végére csokorszerű redőzéssel visszatér hátul a turnír, illetve erősebb a panier; kétféle hossz – nappalra bokáig, délutánra és estére uszályos. Kedvelt a kettős szoknya, vagy a derékkal egybeszabott, elől háromszögben nyitott megoldás (53. kép).
4. **Kabát** – testhez álló rövid „férfizeke” csípőnél elől két hegyes véggel (56. kép), (ehhez állógallér és nyakkendő) – szabott vállgallérok, mantillák különböző hosszban, esetenként csuklyával.
5. **Anyagok, színek, díszítés** – gyakori a plüss⁴³, atlasz, bársony, moire, rajta tüll vagy tarlatán drapéria, de plüss, brokát vagy damaszt összeállítás is kedvelt. Sötét, mély, erős színek, arany, ezüst himzéssel, brossirozással. Ismét divatba jön a virágminta.
6. **Kiegészítők** – c, legyezők selyemborítása japán mintájú kézfestéssel vagy himzéssel.

1 8 8 2

Kétféle alaptípusa van az öltözködésnek: a férfiviseletet utánzó egyszerű, díszítés nélküli angolos (ez elsősorban utcai, nappali viselet); és a díszített franciás, amely alkalmi öltözékhez felel meg.

1. **Fej** – b, diadémszerű csúcsos fejdísz a homlok felett (54. kép).
2. **Derék** – b, rengeteg a nyakfodor, csipkezsabó.
3. **Szoknya** – év végére komoly turnír – 2, 4, 5 m-es uszályok.
4. **Kabát** – általában férfias hatású.

5. **Anyagok, színek, díszítések** – nehéz szövetek, dupla bársony, sokszor trikó. Színösszeállítások: sötét, erős árnyalatok keverve világossal, pl. mélybordó + lila + zöld; rózsaszín + bordó + erős narancsszínű pipacsdíszek. A ruhákon, hajban sok nagy virág – rózsák, pipacsok. Zsinórozás, paszomány az angolos derekakon magyaros motívumokkal, még a nevük is Magyar, Hongroise⁴⁴.
6. **Kiegészítők** – b, napernyők ismét nagyobbak, markánsan kiképzett, hosszabb nyéllal, szalagsokorral, csipke-, és selyemborítóval, fodrokkal, d, kesztyűk ujjatlan ruhákhoz karközépig, egyébként könyökig érnek utcai viseletnél is.

1 8 8 3

A második turnír divatja teljesen kialakult, a ruhák ismét három részből állnak: derék, kötény és szoknya.

1. **Fej** – a fej kicsi, homlokba fésült hullámos frufu, fejtetőn apró csavart hegyes kontyocska, nyakszirtnél huncutkák, d, kalapok kacéran a kontyokon, nagyon dúsan díszítettek.
2. **Derék** – „A hölgyek nemcsak rendkívül erősen fűzik magukat, de igen feszes a tartás is, különben nem elegáns az alak”⁴⁵ jellemzi a divatos derekat a Magyar Bazár. Van kerek, övvel zárt forma, gyakori a mellnél függőlegesen redőzött zubbony (59. kép), rövid, nyitott férfizekéhez csúcsos mellény, magas galléros ingszerűséggel (56. kép). d, ujjak erősen dudorosak vállban, vagy könyökig érnek fodorvéggel, vagy csuklóig, simán esetleg kezelővel.
3. **Szoknya** – van még panier, de túlnyomó a kötény, vagy a derékkal egybeszabott redőzött tunika, hátul hegyes duz. Fiatal lányok bálban is rövid, lábfejet szabadon hagyó szoknyában. Ünnepi alkalomra hátul a derékhoz kapcsolt felsőszoknya jellegű külön uszályrész ovális vagy szögletes véggel (61. kép).
4. **Kabát** – a, hosszú, egyenes szabású ismét kedveltebb, ennek is, a férfias kabátnak is dudorosak az ujjai.

5. **Anyagok, színek, motívumok** – általában egy mély, erős szín nehezebb anyagból (atlasz, bársony, kasmír, damaszt, brokát), s egy világos, könnyű anyagból, hímzett tüll, gaze zsenilia rátéttel^{4 6}. Nyáron kedvelt a zefir, puplin, selyemripsz^{4 7}, selyemgaze, szintén egymással keverve, de egészen elütő anyagok is együtt: csipke + bársony, szövet + damaszt-selyem. Színek ellentétesek: szilvakék + napsárga, mély kékeslila + napsárga, világoskék + rózsaszín.
6. **Kiegészítők** – b, ismét vannak boternyők, hosszú nyéllel, nagyobb ernyőrészsel.

1 8 8 4

1. **Fej** – b, a kis kontyba virág, fésű betűzve, elől diadém, c, főkötő alig van, d, kalapok feje magasabb, a kapotthoz is hordanak arcfátyolt (59. kép), a kalapokról hátulról lebegő szalagokat egészen lazán kötik csokorba az áll alatt. Újdonság a kerek kucσμα, vagy a hasonló formájú fátyollal övezett barett (57. kép).
2. **Derék** – legtöbbször hosszított, elől-hátul csúcsos, redőzött mellbetéttel (59. kép), vagy alul-felül hegyes, pruszlikszerű övvel.
3. **Szoknya** – turnúr nagyobb, de lefelé alig bővül a szoknya, redőzése sokszor függőleges. A korcsolya, turista stb. sportöltözetek szoknyája a boka fölé ér, a lábat teljesen szabadon hagyja!
4. **Kabát** – a szabott, ujjatlan pelerin erőteljesebben szűkített, testresimuló, vállnál követi a dudoros ujj formáját (58. kép).
5. **Díszítés** – hosszú virágfüzérék az estélyi ruhán nyaktól derékig, illetve onnan egészen a szoknya aljáig.
6. **Kiegészítők** – divat a szőrme vagy toll boa.

Összhatásban a XIV. Lajos korabeli turnűrös divatra emlékeztet.

1. Fej – a, konty egészen a fejtetőn, csúcsosan, d, kapottok egészen hegyesek, a függőleges szalag-, és csipkedíszekkel a XVII. század végén kedvelt, fémvázra rögzített szalagokkal díszített fejdíszre, a fontange-ra emlékeztetnek (59. kép). A kerek, ívelt vagy visszahajtott karimájú kalapok feje is egészen hegyes (58. kép), ritka az áll alatti szalagsokor.
2. Derék b, nincsenek nyakfodrok, zsabók, sőt a kivágás körül sincs kis fehér szegély! Ismét előfordul a szögletes kivágás körül felálló keskeny Medici-gallér: magas álló gallérnál (itt is ritka a fehér szegély) oldalt keskeny szalagsokor a ruha anyagából.
3. Szoknya – erős turnűr, oldalt egyenes, hátul is kemény, függőleges redőzéssel, felsőszoknya gyakran elől fordított V alakban nyitva, alapszoknya általában plisszírozott, lerakott (59. kép).
4. Kabát –
5. Anyagok, motívumok, színek, díszítés – több a sima, nehéz szövet, szőrkelme, teveszőr plaidszövet⁴⁸, prém, mintás szegélyekkel, színek tompábbak, acélkék + drapp, spenótzöld + drapp, szürke + barna, szürke + kék, lilásvörös + fekete, drapp + barna összeállítások. Kevés, finoman alkalmazott dísz: bojt, vastag zsinór vagy gombok.

Ebben az évben a legnagyobb a turnűr.

1. Fej – d, a még csúcsosabb kalapokba feltűnő, nagy kalaptűket is tűznek.
2. Derék – gyakori az elől V alakban nyitott derékmegoldás, esetleg sálgallérral, függőleges, redőzött betéttel, vagy egymást keresztező oldalrészekkel (64., 65. kép). Gyakori a kettős derék, ilyenkor vagy az alsó a redőzött és a felső nyitott a sima (65. kép), vagy az alsó teljesen

sima, és a könnyű anyagból készült felső drapírozott (64. kép). b, szív alakú kivágás több sor fodorral, vagy Medici gallérral (61. kép).

3. Szoknya – nagyon erős a turnúr, legtöbbször elől nyitott felsőszoknyával (61. kép). háromféle hossz: boka fölött, bokáig, uszályal.
4. Kabát – újdonság az egészen hosszú, egyenesre szabott, lefelé enyhén bővülő pelerin, kettős-hármas vállgallérral (60. kép).
5. Anyagok – sok a karton + szövet, szövet+ selyem (söt lóden + taft), szövet + batiszt összeállítás. Újdonság a rozettaszerű csokordísz.
6. Kiegészítő – kerek, nem összecukható kis festett japán legyezők tűnnek fel, de nem lesznek népszerűek (61. kép).

1 8 8 7

Egyszerűsödik az összkép, historizmusra törekvés talán ebben az évben a legerőteljesebb.

1. Fej –
2. Derék – van princeszmegoldású felsőruha, elől végig nyitva, redőzött alsóderékkel és szoknyával, b, magas nyakhoz kitűzővel rögzített csipkezsabó, d, ujjak vállban dudorosak, alul csuklónál simák.
3. Szoknya – alul semmi abroncs, csipő erősebb, mint a 2,5 m-es bőségű aljrész.
4. Kabát – hosszú, félig vagy egészen testhez simuló, kihajtott férfi-, vagy sálgalléros kabátok lefelé bővülő tölcser-, vagy egyenes ujjal, sokszor prémezéssel (62. kép).
5. Motívumok, színek, díszítések – halvány mintázatok aprókockás, keskeny csikos. Színek élénkebbek, sok hímzés, bojt, de főleg paszomány, „Szőrruhadísznek hogyné volna elegáns a paszomány! Sőt, mióta Stefánia trónörökösne minden ruháját paszománnyal díszít, ily

nemű dísz a legchicebbek közé tartozik⁴⁹, üzeni a divatlap egyik olvasójának.

6. **Kiegészítők** – b, japán keskeny küllőjű napernyők is megjelennek, szintén kuriózumok maradnak, c, nagy, teljesen strucc tollból készült legyezők, e, a szőrmemuff nagyobb méretű.

1888

Turnír kisebbedik, az öltözködés stílusa az 1790-es évek viseletére emlékeztet.

1. **Fej** – sok a tarkón összefogott fonatos megoldás, újdonság a fejet körülvevő sima copfos frizura, a kis, hegyes kontyba csúcsos virág, vagy nagy fésű fontange-szerűen (64. kép). c, a kis csipkefőkötőket csak reggel, pongyolához viselik, napközben már alig, d, az ünnepélyesebb alkalomra viselt kapott eleje csúcsosan magas: a kerek kalap egyik variánsaként a karima elől egyenes, hátul felhajtott, egyenes tolldísszel, olyan, mint egy vadászkalap (65. kép).
2. **Derék** – d, kihajtott, széles hajtókájú álgallér díszíti a felsőruhát, újdonság a rövid, bonyolultan redőzött gömbujj, melyet sima, csuklógig vagy könyök alá érő ujj folytathat (65. kép).
3. **Szoknya** – már nincs kötényszerűen redőzött felsőalj, csak elől háromszögben nyitott, vagy az alsóaljon szeszélyesen elrendezett (64. ábra). Sok a sima, egyszerű alj is, hátul csípőnél függőleges ráncolással. Általános a földig érő hossz.
4. **Kabát** – testhezálló, csípőt takaró, kétsorosán gombolt magas nyakú, vagy férfigalléros, esetleg paszományszáródású „a la hussard”⁵⁰ (sic!), ún. smokingjackettek (63. kép), kedveltek a szőrmével bélelt, szőrmegalléros hosszú köpenyek is.
5. **Anyagok** – kissé puhábbak, bár az utcán a posztó és a plüss változatlanul divat, míg a szalonban a lágyabb selyemfajták, damaszt alig.

6. **Kiegészítők** – a, „nagy divat a lakkcipő, akár kivágott, akár félcipő, mely utóbbi nagy fekete kötőszalagsokrot mutat a lábfejen”⁵¹, tudósít a divatlap, b, a hosszú, szalagsokros, díszes fogójú napernyők borítója plisszébe rakott gaze-ból, vagy hímzett tüllből készül laza fodorral és „az elegáns toiletthez nélkülözhetetlenek!”⁵² – olvashatjuk ugyanott.

1 8 8 9

A turnúr megbukik, helyette sima, egyszerű a szabás.

1. **Fej** – d, a kerek kalapnak új variánsa a lapos, kissé kúp alakú, kínai szalmakalapra emlékeztető forma, de ez is dúsan díszített (67. kép); ismét megjelenik egy „bárkára” emlékeztető fejfedő, melynek a neve is jelzi a rokonságot: empire-kalap. Jellegzetessége az elől homlok felett félkörben felállított nagy sima karima, amely oldalt egészen keskeny (68. kép).
2. **Derek** – a sima derekak mellett több a hajtásokba rakott zubbonyforma (67. kép), és a V alakú kivágással egymást keresztező megoldás (65. kép). Összhatásban még plasztikus, bár már nem olyan feszes. Kerek derekak, széles csokordíszes szalagövvvel (67. kép). b, újdonság a nyaknál puhán ráncolt, szélesebb, lehajtott, kerek nyakfodorszerű gallér (67. kép). d, ujjá vállban erősebben dudoros, többször könyékig bő, vagy mantilla-szerűen nyitott, esetleg plisszírozott, s kilátszik alóla a hosszú, sima ujj (67. kép); vagy a könyöknél a bősege ráncolással összefogott, és sima ujjban folytatódik csuklóig.
3. **Szoknya** – nincs turnúr, csipőnél kerek, egyenletesen ráncolt vagy lerakott, elől esetleg némi ovális redőzéssel (65. kép), ritkább az uszály.
4. **Kabát** – ismét feltűnik a nem testhez álló körszabású rövidebb, hosszabb gallér, gyakori a hosszú pelerinen vagy testre simuló kabáton az egy (66. kép) vagy többsoros, rövid vállgallér is. Újdonság a hátul magasított, széles hajtókás férgallér.
5. **Színek, motívumok, díszítés** – színek ismét tompábbak, sok a barna, a világos színek pasztell árnyalatúak: almazöld, sárgásrózsaszín. A zsinór és

paszomány klasszikus, kisebb méretű motívumokkal a ruhákon, kabátokon. „semmi fodor, ruche, dudor, de annál pompásabbak és nehezebbek a szövetek . . . az alkalmazott dísz szinte lapos, többnyire ragyogó dísz, vagy sűrű, nehéz paszomány, arany és ezüst pánt, drágakő utánzatokkal”⁵³ – írja a divatlap.

6. **Kiegészítők** – legyezők óriási méretűek, a legkedveltebbek a strucc-, darutoll legyezők, kb. fél méter hosszúságú küllőkkel!

1890

Kialakult az új ideál – magas, karcsú felsőrész, mell erősen hangsúlyozott és díszített, szoknya egyenes, sima. Egyszerűbb, finomabb az összkép, kevesebb a dísz, erős a *directoire* jelleg.

1. **Fej** – A homloknál dús göndör frufru van, a feltűzött hajak hegyesek a fejtetőn, a divatlap szerint: „csak a fodros, habos, rőt haj a divatos. Minden nő igyekszik hajának azt a bizonyos rőt szint megadni, mely most oly széynek találhatik. Frizettek és fürtök is nagy szerepet játszanak.”⁵⁴ d, kapottok kicsik, tüllből, kreppből, elől virággal vagy virágkoszorúval, a fej búbján kilátszik a haj; a többi kalap karimája elég széles, újdonság a férfiak girardi-kalapjához hasonló kerek, lapos tetejű, a fej körül csak egy sima szalaggal díszített „matrózkalap” sportos alkalmakra kosztümhöz (70. kép).
2. **Derék** – b, gyakori a magas álló nyak, csipkeszegély nélkül, c, váll szélesebb, erősen vattázott, év végén újra megjelenik a V alakú ráncolt vállfodor is, d, ujjak dúsabban húzóttak a vállnál.
3. **Szoknya** – keskeny, elől teljesen sima, csak hátul néhány függőleges redővel.
4. **Kabát** – nagyon sokféle, különféle hosszúságú férfizekék mellénnyel és a vállgallérok változatai.
5. **Anyagok, motívumok, színek, díszítések** – hímzett, nyomott bársonyok, szőrkelmek, nyáron pamut-, és lenanyagok, sok a kockás, virágos, csíkos.

Változatlanul több színből a ruhák. Most az ujjak elütő színűek, vagy az öv, a rátett csikdísz, paszomány, rojt. Kevés, jó ízléssel kiválasztott dísz; az angolosnál jóformán semmi, franciáson néhány szalagcsokor, gomb, rojt, finom fodor.

- 6. Kiegészítők** – a nagy méretű, dúsan díszített legyezők, napernyők elengedhetetlen tartozékai a viseletnek, hallatlan luxust fejtenek ki velük.

1 8 9 1

- 1. Fej** – konty kicsit lejjebb és nagyobb, de természetes méretű, nem tupirozott, d, kerek kalapok gyakran tüllből, vagy muszlinból (71. kép).
- 2. Derék** – sok a kerek derék, mellig érő redőzött, széles övvel vagy csipkerátéttal (71. kép). d, ujjak egyre nagyobbak, vagy rövid buggyosak, vagy csuklóig érnek. Gyakori a könyökig ballon, onnan szűk forma (71. kép). c, vállon csipkerátét vagy „fodor.
- 3. Szoknya** – egészen simák, kerek, hátul sincs redőzés. Háromféle hossz az általános (bokáig, lábfejig, uszályos).
- 4. Kabát** – sok feltúrt galléros vállgallér (77. kép). Újdonság a csípőnél jóval hosszabb galléros vagy kivágott testhez simuló kabát (69. k p), melyet ruhához is hordanak.
- 5. Anyagok, motívumok, színek** – sok a selyemmel, tafttal bélelt hímzett vagy brossirozott gaze, tüll, organdi. Újdonság az elszórt pettyes és kis virágos minta, kedvelt a skótkockás. Színek mélyebbek, erősebbek – mélykék, szilvakék, mézsárga stb.

1 8 9 2

A fűzőt nélkülöző reformruha először jelenik meg a divatlapban „empire-ruha” elnevezéssel.

- 1. Fej** – elől kevesebb a frufu, inkább csak néhány huncutka, de a homlok

körül enyhe tupirral tömöttebb, kerekebb a haj: „Japán konty”. d, sok a lapos tetejű egyenes, kerek kalap nagy szalagcsokorral, elől egyenesen felálló kakastollal, ez a típus is arcfátyollal (72. kép).

2. Derék – csúszik kissé feljebb. Több a lazán redőzött zubbony, melynek bőségét keskeny öv szorítja össze. Gyakori a szoknya fölött hordott, derékban gumírozott zubbony is, mely csípőig rövid fodorral, vagy combközépig ér. Sokszor díszítik a mellrészt szalagcsokorral, amelyből év végén kialakul a hasonló megoldású, de a derékra nem simuló, egyenes szabású empire-ruha (73. kép). b, álló magas gallér, gyakori a fodros szegély, az ovális, vagy négyszögű kivágás mentén. Sokszor látható kabátoknál, ruháknál a széleshajtókájú, erősen kihajtott állgallér (72. kép). c, váll széles, többféle vállfodorral erősített, d, ujjá vállban nagyon erősen ráncolt, gyakran könyöknél is. Van hasított felsőujj is, amely alól a sima alsóujj kilátszik.

3. Szoknya a ruhaalak kissé bővülnek, alsó bőség 3 m, de nagyon ékbe vannak szabva, több vagy kevesebb varrással... „ez a jelenben oly kedvelt harangalj, mely felül szűk, alul bő”⁵⁵, jellemzi találoán a divatlap. Gyakori a mell alá érő, magasított derekú szoknya.

4. Kabát –

5. Anyagok, színek, motívumok, díszítés – Kedvelt a virágokkal hímzett tüll, melyet legtöbbször bársony egészíti ki. Sok a világos, esetleg pettyezett batiszt, gaze, atlasz, virágos damaszt, chiné selyem. Utcára szövet, zefir, karton. „Ügylátszik, a fekete lesz az évad színe...”⁵⁶, jelzi a divatlap, de sok a világos pasztellszín, sőt az élénkpiros is. „Igen kedvelt díszítés a kakas és marabu toll. A lenge gaze fodrokat rococo rajz szerint készítik el, melyek ív alakú szalagcsokrokkal váltakozó virágfüzérekből állnak, vagy virágkosarakból”⁵⁷, írja a Magyar Bazár.

6. Kiegészítők –

1 8 9 3

Nagyon jelentős a változás, év végére az 1830-as biedermeier divatot idézik a ruhák vonalai. Nincs reformruha.

1. **Fej** – a, kis, kerek konty a tarkó felett.
2. **Derék** – erősen hangsúlyozott, dúsan redőzött, plasztikus jelleg megszűnt, csak a derék karcsúságát hangsúlyozzák övvel. b, gyakori a mellrésznél a négyszög, vagy kör alakú betét, alatta nagy fodor, c, váll nagyon széles, különböző vállfodrokkal hangsúlyozott. Kedvelt a fisúszerű megoldás (74. kép). d, óriási ballon-ujjak, vállban és könyöknél erősen ráncoltak, fémvázzal merevítettek. Könyöktől simán kézfejig, esetleg csipkefodorral.
3. **Szoknya** – csípőre simuló részekből szabott lefelé bővülő harangalj, több rajta a díszítés, alsó harmadában fodrozással (74. kép).
4. **Kabát** – angolos kabátok testhezállóak, szintén óriási ujjakkal, különböző hosszúságúak, nagy széles hajtókájú, kihajtott gallérral; rengeteg a vállgallér, általában testre szabottak, felálló, merevített csúcsos gallérral, vállban dudorosak, hosszuk nagyon változatos.
5. **Anyagok, motívumok, színek, díszítés** – több a könnyű selyem, pl. foulard. Motívumok kisebbek, apró pettyes, virágos, keskeny csíkos. Sok a fekete-fehér összeállítás. Több fodor és csipkedísz.

1 8 9 4

Nincs jelentős változás, az új divat érlelődik tovább.

1. **Fej** – a, a homlok körül erősebb a tupir, a fej kissé gömb jellegű, de él még a fejre tornyozott kis konty is.
2. **Derék** – általában kerek, nagyon kevés a csúcsos vagy a princesse.
3. **Szoknya** – tovább bővül, csípőnél teljesen szűk, alul lószőrrel merevített.

4. Kabát –

5. Díszítés – egyre több a díszítés a derékon, de a szoknyákon is.

6. Kiegészítők –

1895

A neobiedermeier divat csúcsa.

1. Fej – a, a gömb jelleg megtartásával homloknál tupirozott, körül laza hullámok.

2. Derék – most a legnagyobbak az ujjak, sok a buggyos zubbony, főleg fiatal lányok számára.

3. Szoknya – nem simul a csípőre, mereven eláll, teljesen kúp formájú, lószőrrel merevített alja eléri a 6–7 méteres bőséget.

5. Anyagok, díszítés – kevesebb a gaze, tüll, több a nehezebb selyem, bársony, a csipke is a nehezkesebb gipür^{5 8}, vagy írcsipke, flitterdíz. A „derekát ma már alig látni a tenger ráhalmazott selyem és csipke alatt.^{5 9}” – kesereg a divatlap is az újból általános túlzott díszítőkedv miatt.

Az 1896-os évben kezdenek a túlhajtott ötletek – az óriási ujj, a bő szoknya – visszaszorulni. A századvég uralkodó stílusirányzata a szecesszió lesz, melynek leple alatt az új, célszerű, a lassan felszabaduló dolgozó nő kényelmét szolgáló öltözködés is csatát nyer. Ennek a kanyargós, lassú fejlődésnek bemutatása egy következő tanulmány témája lesz.

JEGYZETEK

1. XIV. Lajos teremtette meg a francia divatipar hegemoniáját.
2. Példák *Radvánszky Béla*, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században (Bp. 1896).
3. Természetesen voltak kivételek („dandy”, „gigerli”), akik nagyon gondosan, elegánsan öltözködtek.
4. Ilyen kivétel pl. a magyar ruha viselete, amely a hatvanas évekre jellemző.
5. A férfiaknak társadalmilag kiszolgáltatott nők helyzetét pl. Kaffka Margit ábrázolja kitűnően regényeiben.
6. Jett (francia) onyxból készült, geometrikusan csiszolt fekete, fényes ruhadisz.
7. E. Howe 1846-ben szabadalmaztatta nagyüzemi gyártásra alkalmas kétszálás varrógépet, mely húsz éven belül általánosan elterjedt.
8. Magyar Bazár 1887:2.32.
9. A szépségideál változásának összefoglalása azért szükséges, mert a részletes elemzésnél elvész az összkép.
10. Krinolin (fr. crinoline) – A szoknya merevítéséhez használt fémabroncsokból összeállított fémváz. Eredetileg lószőrből (crin) készült merev textília, amiből alsószoknyát készítettek. Az 1850-es évek közepétől az abroncsokat rugalmas szalagokkal fűzték össze, amelyek a viszonylagosan kényelmes mozgást biztosították.
11. Dumas világhírű regénye főhősnőjének nevét szándékosan írtam a kor szokásának megfelelően magyarosan.
12. A múlt század közepétől orvosok, reformerek egyesületeket alapítottak, előadásokat tartottak a fűző és a krinolin ellen (ld. Boehn, Thiel).
13. Magyar Bazár 1877: 10. 81.
14. Tarlatán – könnyű, áttetsző fénylő pamutszövet, színes, nyomott mintával. Mosás után összeesett.
15. Organdi – lazán szövött, merevített pamutszövet.
16. Atlasz – fényes, sima, középnéhez selyemszövet.

17. Karéjos – ritmikusan ismétlődő félköríves végződés.
18. Meandercsik – görög eredetű geometrikus folytatólagos törtvonalú szegélydísz.
19. Theaterzeitung 1855. Nr. 182.
20. Justeaucorps (szorosan a testre, fr.) – a zakó őse.
21. Kapott (fr. capotte) – a magyar divatlap csuklyás kalapnak fordítja. Eredetileg csuklyás kabát.
22. Fisü (fr. fichu) – nyak vagy mellkendő a kivágásnál.
23. Dűsesz (fr. duchesse) – vastagabb, merevebb atlaszselyem.
24. Szörkelme – teveszőrből készült gyapjuszövet.
25. Contouche – bő, kényelmes rokokó köpeny, hátul gazdagon redőzve.
26. Ez a bugyros forma időről időre megjelenik, majd eltűnik.
27. Chiné – mintásan nyomott fonalból szövött selyem, mely elmosódott mintát ad.
28. Princesse (fr.) – az egybeszabott ruha ma is használatos neve, az egykorú divatlapokban „hercegnő szabás”.
29. Futó kutya – görög eredetű, előrehaladó hullámtarajos díszítmény.
30. Alpacca, mohair – Dél-Amerikában élő láma szőréből készült fehér-szürke gyapjuszövet, vagy utánzata, kasmír – észak-indiai Kasmirban élő kecske gyapjújából készült szövet, ill. utánzata.
31. Foulard (fr.) – könnyű, mintás, vékony selyemszövet, moire (fr.) – magyarul habos selyem. vízfolt mintájú selyemszövet.
32. Tunika (latin) – a modern divatban háromnegyedes hosszúságú felsőruha neve.
33. Polonaise (fr.) – lengyel eredetű rokokó kabátka.
34. Watteau legyező – kis méretű, festett, rokokó legyező.
35. Magyar Bazár 1875:2. 39.
36. Magyar Bazár 1877:4. Borító, Levelezés.

37. Magyar Bazár 1878:1. Borító levelezés, mantelet (fr.) – rövid, női köpeny.
38. Gaze – ritkaszövésű, áttetsző, fényes selyemszövet. Brossírozott, hímzőfonallal mintásan szőtt, hímzést utánzó szövet, mull – ritkaszövésű, vékonyzálú, habos pamutszövet.
39. Divatsalon 1879–80.:23. 8.
40. Ridicule (fr.) a reticule (fr.) – zacskóformájú női táska elterjedt gúnyneve.
41. Cul de Paris (fr.) – finoman párisi hátsó.
42. Spanyol – a magyar divatlap kifejezése.
43. Plüss – vastag, nyírott bársony.
44. Kunz, Die Mode 1800–1910.
45. Magyar Bazár: 1883:19. 185.
46. Zsenilia (fr. chenille) – dróttal merevített plüss zsinór.
47. Zefír – lágyfogású, mintás pamutszövet, puplin – keskenyen bordázott selyem- vagy pamutszövet, ripsz – erősen bordázott merevebb selyemszövet.
48. Plaidszövet – kockás, vastag gyapjúsövet.
49. Magyar Bazár 1888:4. Borító, Levelezés.
50. Illustrierte Frauenzeitung 1888:23. Pl.762.
51. Magyar Bazár 1888:13. 104.
52. Magyar Bazár 1888:15. 119.
53. Magyar Bazár 1889:6. 48. „frizett” – fűrt (frisette fr.), a göndörített műhaj.
54. Magyar Bazár 1890:7. 56.
55. Divatsalon 1891–92:13. 4.
56. Divatsalon 1891–92:21. 2.,
57. Magyar Bazár 1892:13. 2.

58. Gipür (fr. guipure) – írscsipke – varrott csipkefajták
59. Divatújság 1895:7. 2.

Irodalomjegyzék

Boehn, von Max, Menschen und Moden im neunzehnten Jahrhundert (München 1919) I–IV.

Broby–Johansen, Rudolf, Az öltözködés története. (Bp. Gondolat 1974).

Braun-Ronsdorf, Margarete, Modische Eleganz (München 1963).

Geszler, A., XIX. század divatjai (Bp. 1901)

Kybalova-Herberova, Lamarova, Képes Divattörténet az ókortól napjainkig (Bp. 1974).

Kunz, Alfred, Die Mode 1800–1910 (Kézirat)

Divatlapok

Divatsalon (Bp. 1884–1895.) Szerk.: Fanghné Gyújtó Izabella, Szabóné Nogáll Janka.

Divatsarnok (Bp. 1853–1863.) Szerk.: Császár Ferenc.

Divatújság (Bp. 1894–1895.) Szerk.: Csepregyhény Rákosi Ida.

Magyar Bazár (Bp. 1866–1895.) Szerk.: Szabó Richard, majd Wohl Janka és Stephanie.

Napkelet (1857.) Szerk.: Vahot Imre.

Pesti Divatlap (Bp. 1867.) Szerk.: Vahot Imre.

Valamint az alábbi lapok képes divatmellékletei:

A divathoz (Pest 1869–1873.)

Nefelets (Pest 1870–72.)

Családi Kör (Pest 1862–1870–72.)

L' Iris. Journal de Modes et d'Arts (Paris, Wien, Praha, Leipzig, 1855–1867.)

La Mode Artistique (Paris 1869–1895.)

Les Modes des Parisiennes (Paris 1853–1858.)
Journal des Demoiselles (Bruxelles, 1858.)
Modes de Paris (Paris, 1856–1863.)
Le Moniteur de la Mode (Paris 1872–75.)
Allgemeinen Musterzeitung (Leipzig, 1853–1861.)
Illustrierte Frauenzeitung (Berlin, 1872–1895.)
Der Bazar (Berlin 1867–1895.)
Die Modenwelt (Berlin 1865–1895.)
Victória (Berlin, 1867–1872.)
Wiener Mode (Wien 1887–1895.)
Vereinsblatt von der Wiener Moden Academie (Wien 1872.)
Elegante Wiener Moden (Wien, 1872.)

Veränderungen in der Damenmode zwischen 1850–1890

Man kann im Laufe der Jahrhunderte die Veränderungen der sich immer wieder erneuernden europäischen Kleidung im 19. Jahrhundert von Jahr zu Jahr verfolgen. Zu dieser Zeit ist schon eine einheitliche europäische Mode zu verzeichnen, mit lokalen Abweichungen und höchstens einiger Jahre Phasenverschiebung. Dies machte die Industrieentwicklung, billigere Stoffe und Verzierungen, die massenhafte Verbreitung der Nähmaschinen und Modeblätter möglich.

Bedeutende Veränderungen der Mode kann man vor allem in der Damenkleidung beobachten, da die Männerkleidung aus gesellschaftlichen Gründen sich nur sehr langsam abänderte.

Das Ziel dieser Studie ist die vor sich gehenden Veränderungen der modernen Kleidung von Jahr zu Jahr getreu zu registrieren um damit der Datenfeststellung eines Gegenstandes oder einer Abbildung Hilfe zu leisten.

Die Wahl des Ansatzpunktes dieser Veröffentlichung ist durch die sich in der Zweiten Hälfte des Jahrhunderts beschleunigte Modeänderung begründet. Da beginnt – mit den Richtungen der bildenden Kunst der Zeit gleichlaufend – das Bestreben die Kleidung der vergangenen Jahrhunderte zu erneuern. Für die Fünfziger Jahre ist das Neobarock-Gesamtbild kennzeichnend, dem folgt das zweite Rokoko, dann die zwei Tournuren vom Ende des XVIII. Jahrhunderts, beziehungsweise Reminiszenzen des Zeitalters Ludwig des XIV. Ende des Jahrhunderts – auf Einwirkung der Eklektik vertragen sich gut miteinander Einzeldetails der verschiedenen Epochen, die Directoire- und Biedermeiersilhouette, ja sogar die unter der Büste abgebundene Empirelinie. Dem Zeitabschnitt des Historismus macht die Sezession ein Ende, der erste Merkmale man 1896 wahrnimmt.

Zum Schluss einiges über die Probleme der Konzipierung: der Text ist viel ausführlicher als die Abbildungen, da letztere wegen ihres größeren

Umfangs und eventuellen Schwierigkeiten nicht folgen kann. Im Text weisen wir auf das erste Auftreten einer neuen Form hin, welche in der Abbildung dagegen nur dann figuriert, wenn sie schon allgemein angewandt wird. Die Zeichnungen stellen die typischsten Linien je eines Jahres dar, eventuell eine der prägnantesten Formen mehrerer Jahre. Im allgemeinen sind sie das Resultat der Verschmelzung mehrerer Modezeichnungen. Bei der nach Jahren gemachten Bekanntmachung wandten wir die nachstehende Aufteilung an:

Jahreszahl

Allgemeine Charakteristik, auffallendste Kennzeichen der Veränderungen.

1. **Kopf** – a) Haartracht, b) Kopfschmuck, c) Haube, d) Hut.
2. **Taille** – a) Form, b) Halslösung, c) Schulter, d) Ärmel.
3. **Rock** – Schnitt, Länge, Gliederung, Verzierung.
4. **Jacke** – eventuell Schal.
5. **Stoffe, Motive, Farben, Verzierungen.**
6. **Ergänzungen** – a) Schuhe, b) Sonnenschirm, c) Fächer, d) Handschuhe, e) Muff, f) Handtasche, g) eventuell andere Gegenstände.

1850

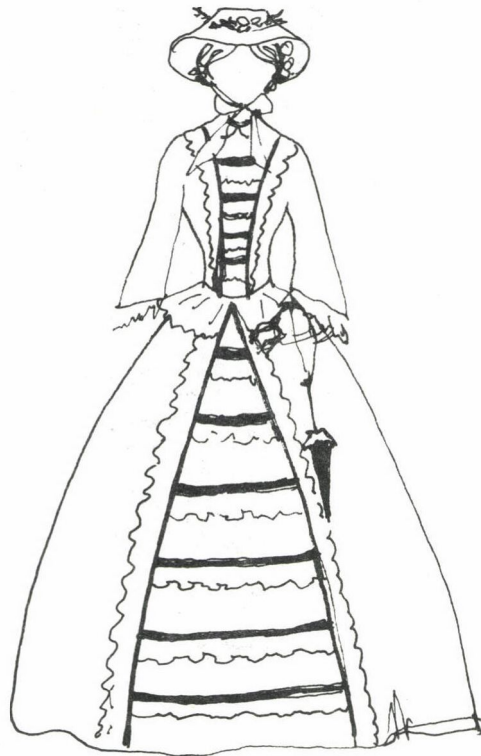

1.

2.

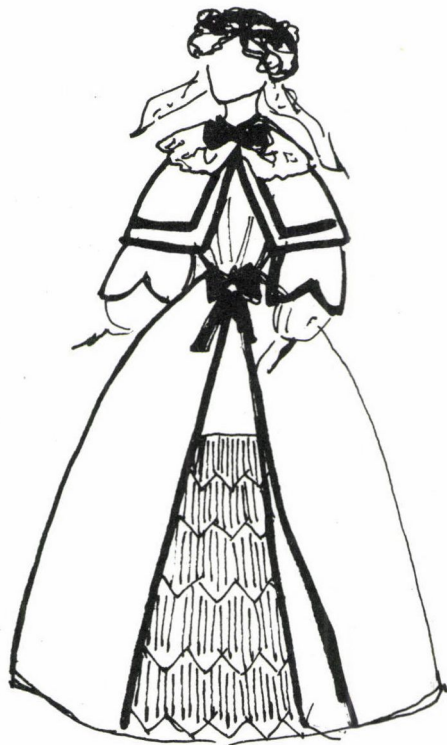
3.

4.

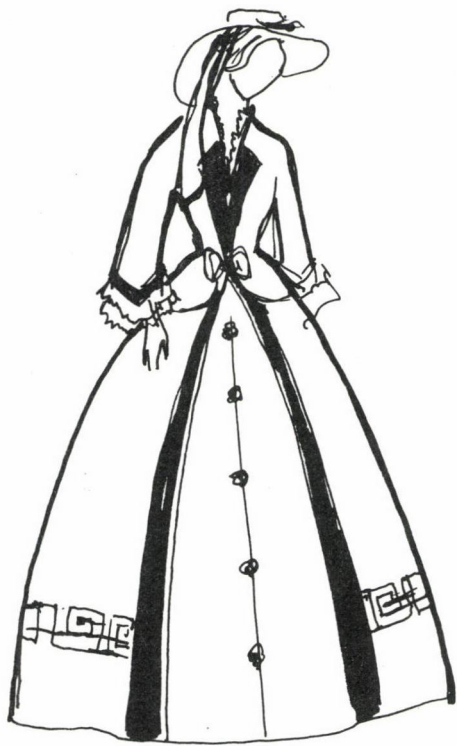

5.

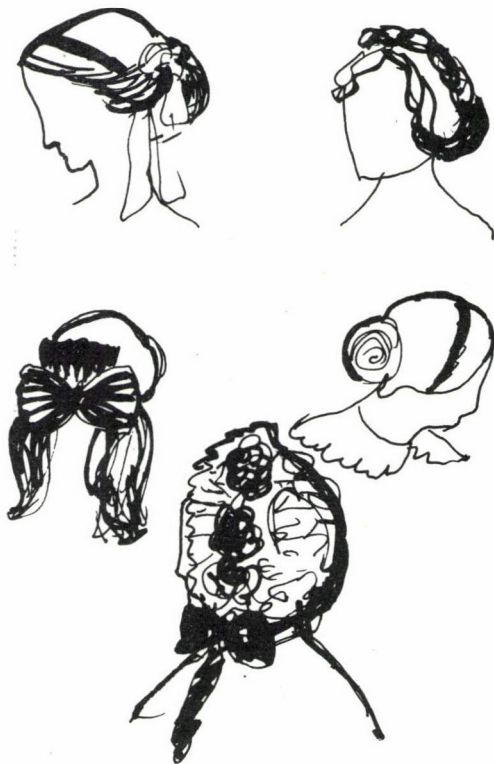

6.

1853

7.

8.

9.

10.

1855

11.

12.

1856

13.

1857

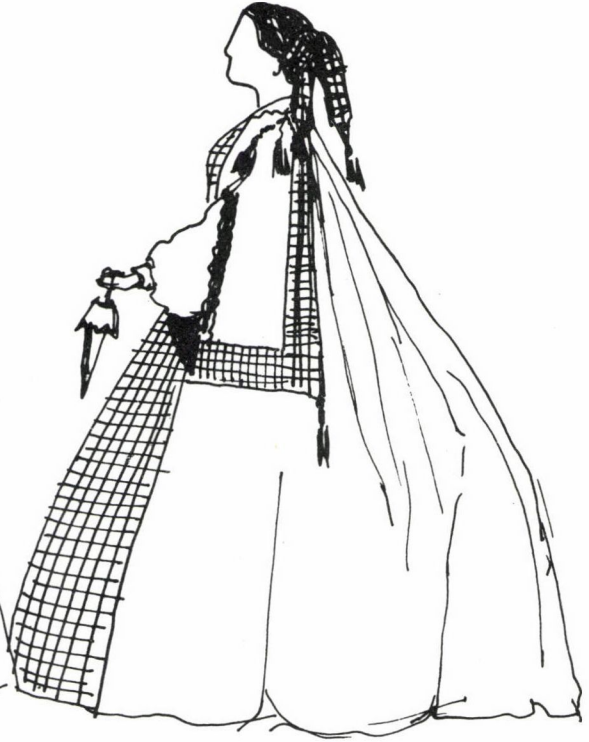
14.

1858

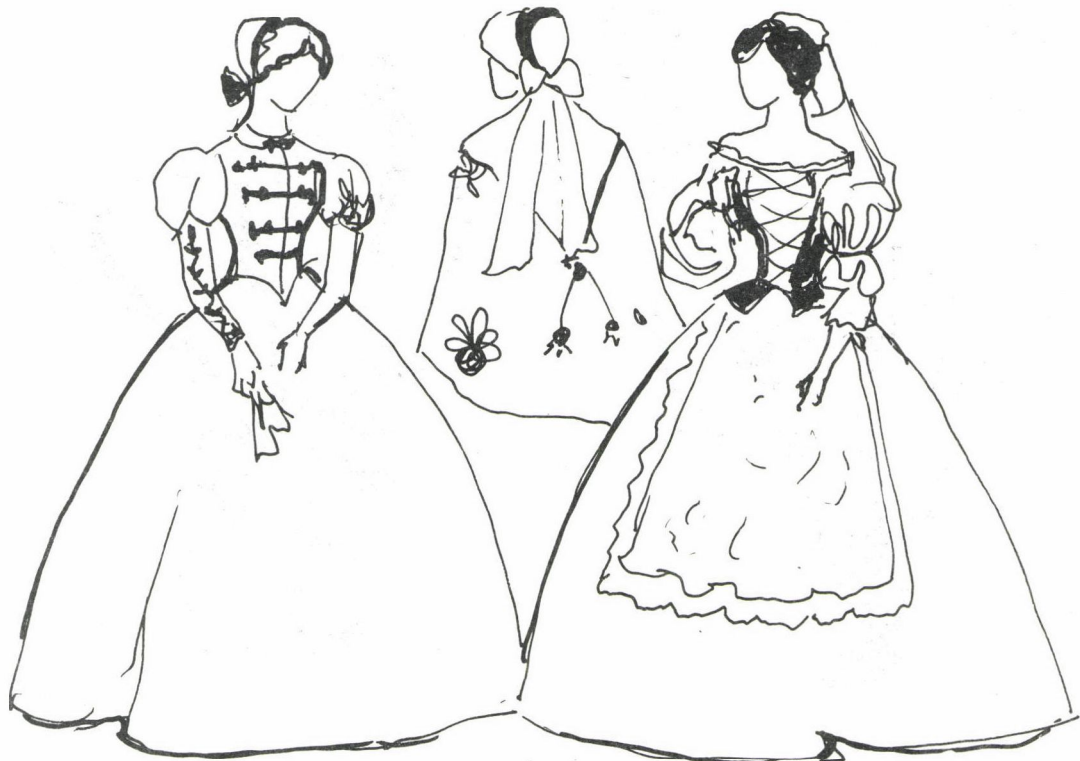

15.

16.

1859–60, magyaros divatformák.

17.

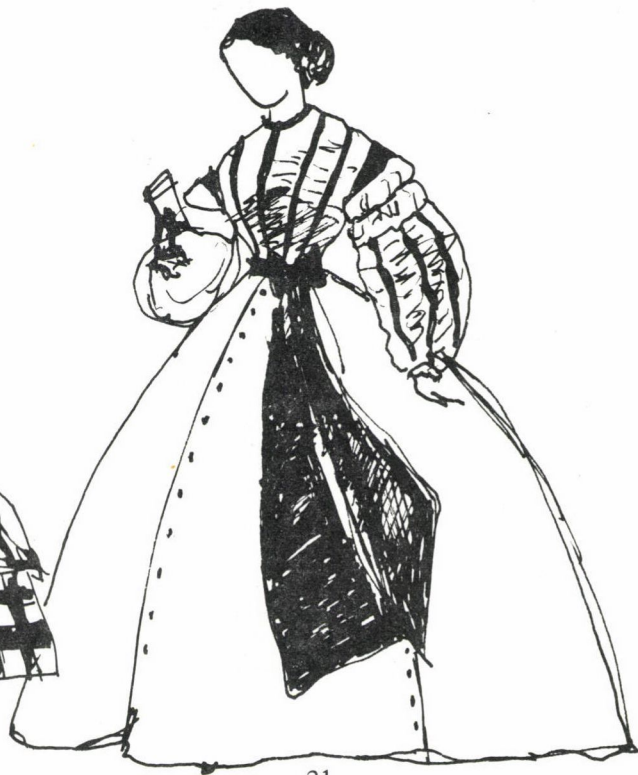
18.

19.

1860

20.

21.

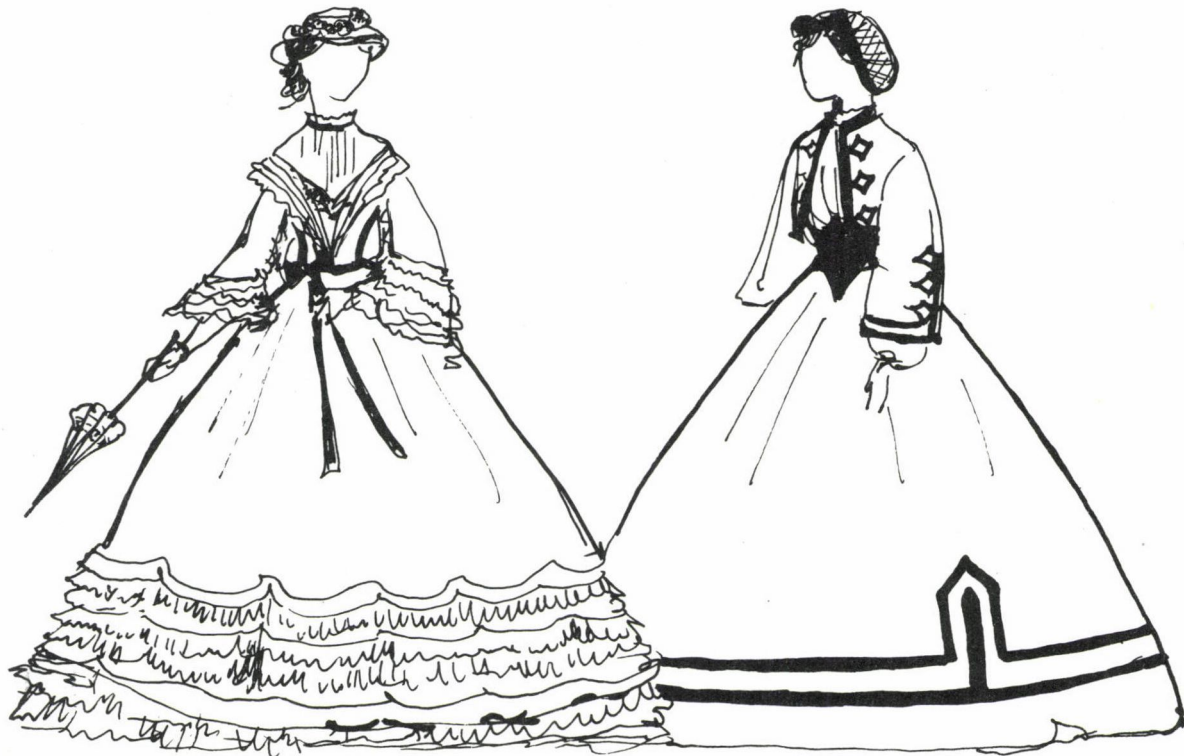
1861

22.

23.

1862

24.

25.

1863

26.

1864

27.

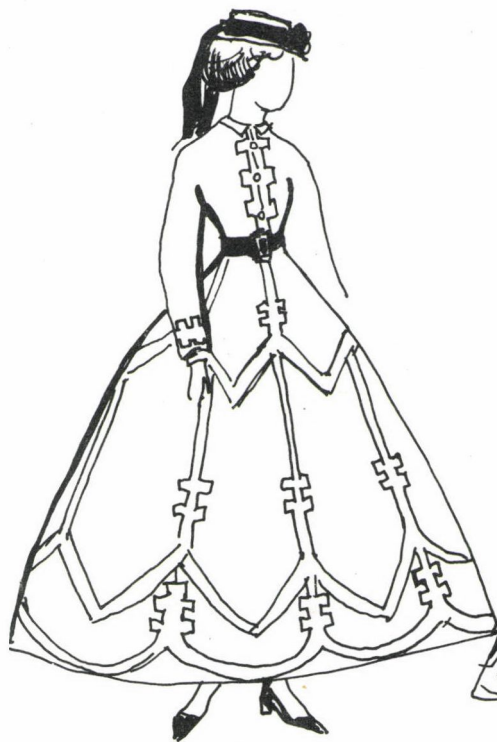

28.

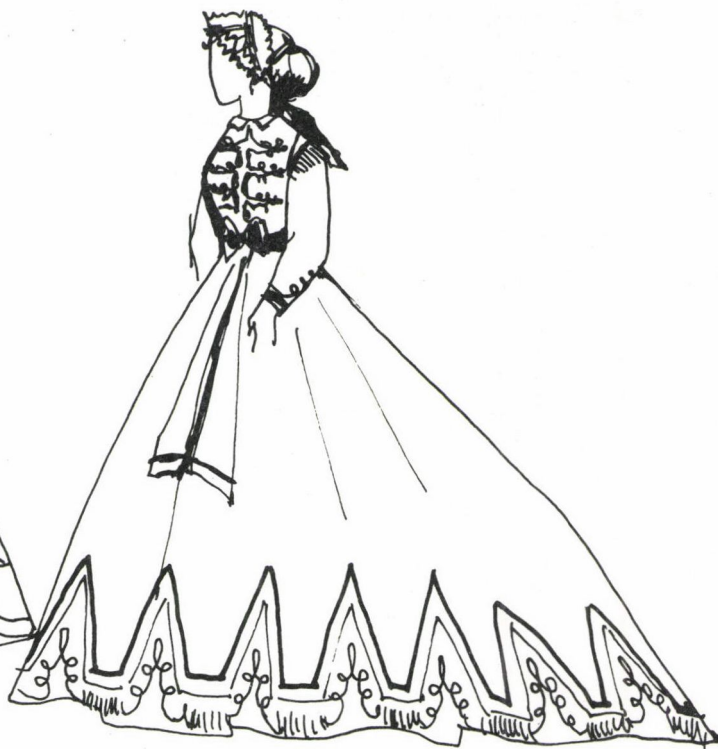

29.

1866

30.

31.

1867

32.

33.

1868

34.

35.

1869

36.

1870

37.

1871

38.

1872

39.

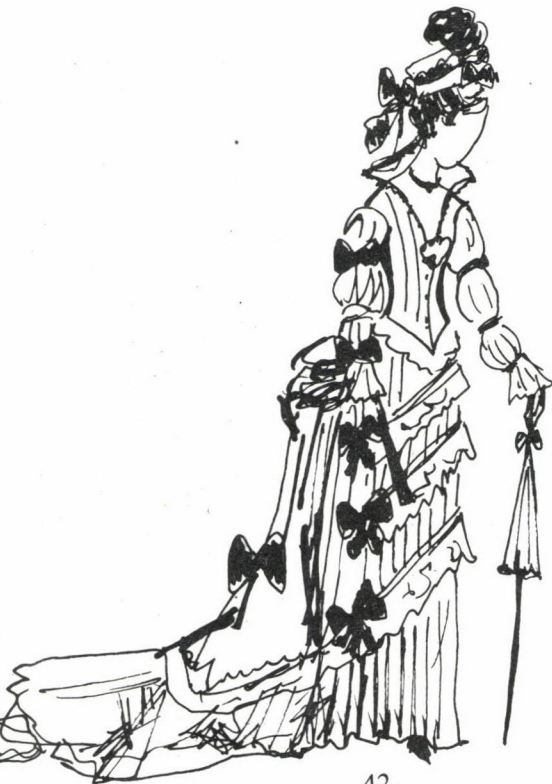
40.

1873

41.

1874

42.

1875

43.

44.

1876

1877

45.

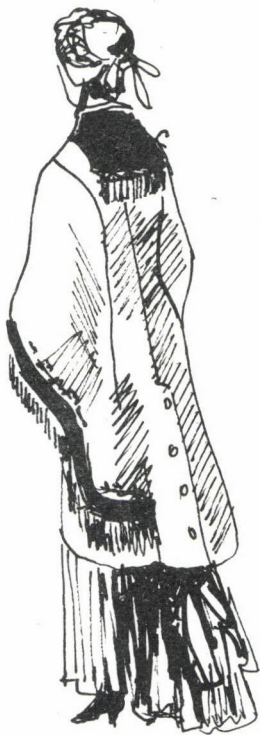

46.

47.

1878

48.

1879

49.

50.

1880

51.

1881

52.

53.

1882

54.

1883

55.

56.

1884

57.

1885

58.

59.

1886

1887

60.

61.

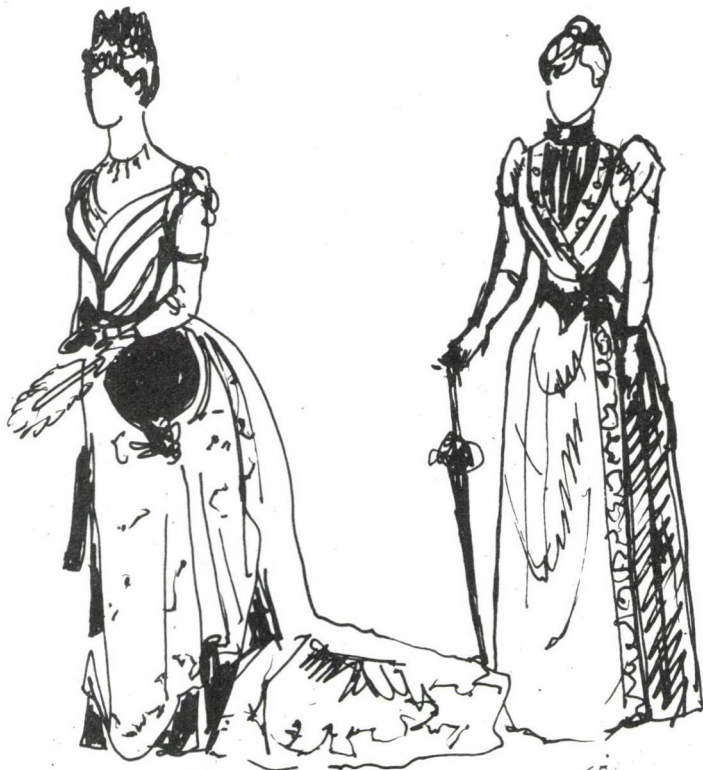
62.

1888

63.

1889

64.

65.

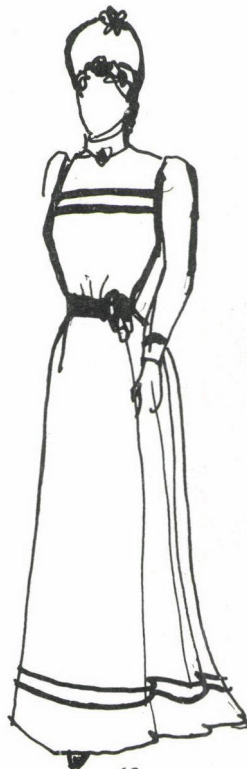
1890

66.

67.

68.

1891

69.

70.

71.

1892

72.

73.

1893

74.

1894

1895

75.

76.

77.

Temesváry Ferenc

Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéhez II.

Az összefüggések jobb megértése miatt ki kell tekintenünk a Magyar Fegyvergyárral kapcsolatos parlamenti vita mélyreható elemzése előtt azokra a kísérletekre, amelyek Európában folytak 1886–1890 között. Ugyanis csak ennek keresztmetszetében rajzolódik ki élesen a magyar uralkodóosztály Ausztriához kötődő részének felelőssége.

Angliában – 1887-ben – az Enfield-Martini fegyverrel próbálkoztak, majd ezt követően tettek kísérletet a Schulhof-Lee fegyverrel. Az eredmény ezúttal sem volt kielégítő. Visszatértek az Enfield-Martini fegyverhez, s ennek módosított 10.15 mm-es változatát – amely hat töltényt tárolt – találták a legjobbnak, ugyanis 24' ' alatt ki lehetett löni.¹¹³ A következő évben Martini, Henri fegyvert tanulmányozták, de előtérben maradt a 7.62 mm-es Metford rendszer, amelyet a jövő fegyverének kiáltottak ki. Az új fegyver tölténye a lőszerszállítást könnyítette meg, ugyanis a korábbi 100 töltény súlya az új fegyver 166 töltényével volt azonos.¹¹⁴ Hogy a helyzet Angliában sem volt zökkenésmentes, mutatja az a jelentés, amelynek egyes részlete 1890-ben a Times hasábjain jelent meg. A Lee-Speed nélkülöz mindent, amire rá lehetne fogni, hogy jó fegyver. Gépezete folyton akadozik, sőt egy-két lövés után veszélyesebb a fegyver mögött állni, mint előtte. Alkatrészek százával töredeznek szét, s ami még súlyosbítja a helyzetet, a megfelelő lőport sem találták meg hozzá.¹¹⁵ A kísérletezések sokáig tartottak, amíg elfogadták a 7,7 mm-es, 8 töltény befogadására alkalmas, 1889 M. Lee-Metford rendszert. Az első fegyverek itt is használhatatlanok voltak. 1890 júniusában szolgáltatta a gyár az első jó fegyvereket. Hetenként 1000 darab került átadásra a birminghami gyárban, a korábbiakban megrendelt 125 000 darabból. Ennek a megbízatásnak csak úgy tudtak eleget tenni, hogy 800 darab új gépet állítottak be. A tervek szerint a gyárnak 3–4 évre volt szüksége, hogy a hadsereget felszerelje, de ez

csak úgy volt lehetséges, ha létszámát 900-ról 1500-ra felemeli. A határidők pontos betartása tette indokolttá, hogy a megrendelést az enfieldi, valamint sparkbroughi állami fegyvergyárakkal megosztották.¹¹⁶

Angliában is folytak új lőpor előállítására kísérletek. Ezek közül talán a legjelentősebb Nobel lőpora, a **Weltamit**, de két évvel később – 1892-ben Rosberry tábornok még mindig elégedetlen volt – mondván, nekünk olyan lőpor kell, amely a nagy hőséget, hideget, a tenger sós levegőjét is jól bírja.¹¹⁷

Belgiumban három fegyverrel folytak kísérletek. A 11 mm-es albini-vel, a 8 mm-es naganttal és a 7,5 mm-es heblerrel. 1887-ben döntés még nem született. Szakembereik élénken tanulmányozták Németország 11 mm-es mauserjeit, Ausztria–Magyarországon a 11 mm-es mannlichereket, Olaszországban 10,35 mm-es vetterlit és Vitali rendszerét. Svédországban és Norvégiában 10,15 mm-es jormanok képezik a vizsgálat alapját, majd a 10,2 mm-es Martini fegyverek Angliában. De behatóan tanulmányozták Nagant, Schulhof, majd Pieper konstrukcióit is.¹¹⁸ Végül is négy fegyvert, Nagant, Mannlicher, Schulhof és Pieper ismétlőfegyvereit bocsátják próbára. Ezzel csaknem egyidőben új lőport kísérleteztek ki, aminek papírlőpor nevet adták. Az új összetétel 2 1/2 g töltettel 600 méter kezdősebességet biztosított.¹¹⁹ Végül 1889-ben Belgium a Mauser fegyver mellett döntött. A katonai vezetés a hadsereget 3 év alatt akarta az új fegyverre átalakítani. Ez volt a 7,65 mm-es, 605 méter kezdősebességű, 1889.M.Mauser, amelynek lögyorsasága előnyös volt. Az eredeti 3 éves felszerelési terv 1889-ben oly módon módosult, hogy annak kezdetét 1891-ben, befejezését pedig 1894-ben határozták meg.¹²⁰

Bulgária 1889-ben még azzal foglalkozott, hogy megszerzi Magyarországot–Ausztria 11 mm-es ismétlőfegyvereit. E gondolatot elvetve, a steyri fegyvergyárral állapodtak meg 600 000 darab, 8 mm-es fegyver szállítására. Bulgária a tárgyalások első szakaszában kijelentette, hogy egy háború esetén a fegyverekkel a bolgár hadsereg magasan fogja a nemzeti zászlót lobogtatni.¹²¹

Dánia 1887-ben kísérleteit még titokban tartotta, ennek ellenére már korán kiszűrődtek a 8 mm-es, hatlövetű dán fegyver főbb adatai. E konstrukció bírálati elsősorban a hátra mozduló cső szabad fekvése váltotta ki. Automatikus töltéséről viszont elismerően nyilatkoztak.¹²²

Franciáország már 1886-ban 10.000 darab Kropatschek-Gras rendszerű ismétlőfegyvert gyártatott le. A kísérletezés fő tárgya azonban a Lebel fegyver, de tovább próbálkoztak a 7,5 mm-es, 560 méter kezdősebességű Hebler nevéhez fűződő fegyverrel is.¹²³

Az alapkérdés Franciaországban is a 8 mm. Lebel ezredes – a chalonsi lövésziskola igazgatója – egy átalakított Gras fegyvert ajánlott a katonai szakértők figyelmébe. E fegyver a Lorenz-féle tömörített golyókat tüzelte és kezdeti sebessége a Buyére-féle löporral elérte az 530 métert.¹²⁴ 1887-ben a közvéleményt Pralon francia ezredes 8 mm-es találmánya foglalkoztatta, amely ugyan ismétlésre még nem volt berendezve, de az ólom-antimon acélköpönyeges tölténye a fegyver csövet nem rongálta, viszont a golyó átütőereje ötszörösére emelkedett. Később a feltaláló fegyverét ismétlőszerkezettel látta el. Ennek a 600 méter kezdősebességű, új fegyvernek lényege nem a kaliberben keresendő, hiszen amit le akartak váltani, az is 8 mm-es volt. E fegyvernél jól alkalmazható új löpor mutatkozott érdekesnek, mert fokozatosan gyulladt és erejének maximumát a csőtorkolatban érte el.¹²⁵ Bár golyója 30 mm-es acéllemezen is keresztülhatolt, gyártására Spectateur Militaire szerint anyagi okok miatt nem kerülhetett sor.

Pralon körül kialakult viták nyugtalanították a francia képviselőházat, és nyilatkozatra készítették Gras ezredest. A képviselőházi költségvetési bizottságnak benyújtott jelentésből kiderült, hogy a kísérletektől függetlenül a Lebel fegyverek gyártását nem hagyták abba. Több százezer fegyvert készítettek, de szerkezetének egyes részeit titokban tartották. Annyi már ekkor bizonyos volt, hogy ismétlőszerkezete a bécsi feltaláló, Schulhof nevéhez fűződik. A történet előzményéhez tartozik, hogy 1885-ben a feltaláló levelet kapott, amelyben tudatták vele, hogy ismétlőfegyverének megtekintésére a francia kormány megbízásából szakember érkezik Ausztriába. Mint kiderült, a szakértő maga Lebel ezredes volt, aki a Schulhof fegyver mintapéldányát magával vitte Párizsba. Az első próbák után a francia kormány ezt a konstrukciót elutasította, ugyanis az új francia löporra gyengének bizonyult. Később azonban Schulhoffal tudatták, hogy ismétlőszerkezetét bevezették a Lebel závarzatú fegyvereken.¹²⁶

A francia kormány az 1886-os modellben a francia katonai főlény kialakulását látta, ezért ennek a fegyvernek a szerkezetét különleges védelem alá helyezte. Rendelettel írták elő, hogy őrszolgálatot csak az 1874.M.Grass puskával lehet ellátni, nehogy a fegyver idegen kézbe kerüljön. A „nagy titok” azonban nem tartott sokáig, s ennek okát a France Militaire abban látta, hogy a németeknek sikerült a féltett fegyverből néhány példányt lövegestől megszerezni.¹²⁷ Így érthető, hogy 1888. szeptember 9-én a 8 mm-es, 8 töltény befogadására alkalmas tárral felszerelt Lebel fegyver műszaki adatait is közzétették. Franciaország 3 fegyvergyára 300 darab új

gépet szerzett be, s ezzel 8200 gép naponként 1600 darab fegyvert gyártott. A katonai körök a gyárak termelékenységét kielégítőnek találták, s ezért 1888. november 1-én az 1874 M. 11 mm-es Gras puskákat bevonták. A kormány 1889 áprilisára 1 200 000 kiskaliberű fegyver elkészíttetését tervezte.¹²⁸

A francia kísérletek közül említésre méltó Giffard francia mérnök cseppfolyósított, sűrített levegővel működő fegyvere, amellyel folyamatosan 300 lövést lehetett leadni. E találmányért a Colt cég – a korabeli hírforrások szerint – 5 millió dollárt ajánlott fel.¹²⁹ És végezetül 1890 hozta meg Franciaország számára a Berthier karabélyt, amelynek závarzata a Lebel puskával azonos volt. A fegyver súlya azonban továbbra is gondot jelentett.¹³⁰

Hollandia sem kerülte el a többlövetű fegyverek bevezetésével járó kísérleteket. 1889 közepén jelentették be, hogy elfogadták az 1871–88. M.Beaumont-Vitáli fegyvert 94 tölténnyel, amelyből 24 darabot tárukban helyeztek el. A gondot itt is a katona megterhelése okozta. Ugyanis a holland katona ruházata és felszerelése elérte a 18 kg-ot, de a rendszeresített új puskával, töltényekkel és tárral a megterhelés 29 kg-ra emelkedett.¹³¹

Németországban 1887. január 2-án hozták a közvélemény tudomására, hogy az ismétlőfegyverrel való felszerelés megkezdődött. A lövészkola és a spandaui fegyvergyár közös alkotása 71/84 M. nevet kapta. Alapját a hátultöltő Mauser puska képezte, amelyhez egy 8 töltény befogadására alkalmas tölténytárat szerkesztettek. Augusztusban már arról értesülünk, hogy Németország a felszerelést befejezte, és ezért a spandaui gyárból 500, az erfurtiból 300 munkást bocsátottak el.¹³² Ennek ellenére Németország nyugtalan volt, mert a francia kísérleteket csak részben ismerte.

1887-ben Németországban is kísérletek folytak kis kaliberű fegyverekkel és a füst nélküli lőporral. Az új lőpor nyilvánvalóan előrelépés volt Krupp barna lőporához képest. A füst nélküliséget a faszén parafával való helyettesítésével érték el.¹³³

Hosszú kísérletek után Németország úgy döntött, hogy a Kommissionsgewehr-t vezeti be. Ezért 1889. év végén a puskaműveseket spandaui, erfurti, danzigi királyi fegyvergyárba irányították. Németország gyárainak termelési kapacitása így gyorsan megnövekedett. Ezt látva, Kína is megkereste a német kormányt ismétlőfegyverek vásárlása céljából.¹³⁴ 1890 elején a német fegyver előnyeit ismertették a magyarországi szaklapok is. Az új fegyver 3,80 deka, azaz 60 dekával könnyebb, mint a 71/84.M. fegyver. A lövedék összsúlya pedig 25 grammról 14,5 grammra csökkent. Hordtávolsága

3800 méter, azaz 800 méterrel hosszabb a korábbi fegyvernél. A magyar kormányt elsősorban az új fegyver töltényadagja érdekelte. Ez 50-nel több volt, mint a magyar hadseregben.¹³⁵

A német eredményekhez hozzájárultak nyilvánvalóan a német magán fegyvergyárak is. Loeve gyár Berlinben és a Mauser gyár Oberndorfban. A Loeve gyár 19 gőzgéppel, 4 villamos motorral, 3000 lóerővel, míg a Mauser gyár 7 gőzgéppel, 2 mozdonnyal, 1000 lóerővel végezte a termelést. Együttesen 8000 munkást foglalkoztattak, és havonként 60 000 darab lőfegyvert állítottak elő.¹³⁶

Olaszország Ausztria–Magyarország szempontjából sem volt közömbös. Elsősorban az 1870 M. Vetterli átalakítása, a Vitali fegyver az, ami kísérlet tárgyát képezte. Teljes nevén Bertoldo-Vitali, ugyanis Bertoldo örnagy vetette fel, Vitali százados vitelezte ki. A hadsereget 1888-ra kívánták felfegyverezni vele¹³⁷, de még 1888-ban az 1870–1887 M. Vitali fegyver 8 mm-es fegyverre való lecserélése napirendre került.¹³⁸ Az új füst nélküli lőpor kérdése azonban csak 1890-re oldódott meg. Az olasz hadseregben az előzetes tervekhez viszonyítva lemaradás mutatkozott, aminek eredménye lett az olasz kormány és a steyeri fegyvergyár tárgyalása. Olaszország a steyeri gyár által akart egy olasz fegyvergyárat felállítani mintegy 400 000 db új fegyver előállítására. A megállapodás értelmében a másik 400 000 puskát steyeri gyár hazai telepei szállították volna. A tárgyalások nagyon húzódtak, mert az olasz kormány a feltételeket anyagilag nem érezte megoldhatónak.¹³⁹ A katonai szakemberek egyértelműen állapították meg, hogy a hármasszövetség fegyverei között az olasz fegyverek a legrosszabbak. Érdemes ezzel kapcsolatosan az olasz és egyes európai állam fegyvere között összehasonlítást tenni.

	olasz	francia	német	osztrák– magyar	svájc
Töltény súlya:	29,8 g	29 g	29,7	29,5	26,41
Fegyver súlya:	4,41	4,18	3,95	4,40	4,50
Puska és szurony:	4,89	4,58	4,33	4,77	4,93
Kezdősebesség:	615	646	643	620	624

De alacsonyabb a fegyver befogadó képessége, lőtávolsága és tűzgyorsasága is.¹⁴⁰ A bajokat csak növelte, hogy Olaszország nem volt

szerencsés a lőporral sem, hiszen 1890-ben elfogadott Ballistitot-Nobel találmányát használták. 1890-ben borzasztó robbanás történt, amely 22 munkást megölt.¹⁴¹

Oroszországban érdekesen alakult az ismétlőfegyverek helyzete. 1887-ben az általuk ismert típusokat elvtették és kijelentették, hogy Oroszország az egylövetű fegyver mellett megmarad.¹⁴² Később Kuropatkin tábornok nyilatkozott, és az új lőfegyver bevezetésének előfeltételét négy tényezőhöz kötötte. A fegyver ne legyen nehezebb töltött tárral, mint a jelenlegi orosz fegyver, a katona legalább 120 darab töltényt tudjon magával vinni, elmozdítás nélkül több lövést lehessen leadni vele, végül a töltény füst nélküli lőporral működjék.¹⁴³ 1888 márciusában azonban már Oroszország sem zárkozhatott el, és kísérleteket tettek a Berdan fegyver ismétlőfegyverre alakítására, 8 mm-es öbnagysággal. Az átalakított fegyverbe 11 töltény fért, de a táruk töltése, az ismétlőrendszer tisztítása nagyon bonyolulttá tette a fegyver használatát. Ez volt a Mossin-féle fegyver, amely a próbákon nem vált be. Wasmundt tábornok pedig az ismétlés lényegét támadta: „*. . . oly rendkívül gyors lövés, minőt az ismétlő fegyver megenged okvetlenül a találási biztosság csökkenésére vezet, túlzgatja az idegeket s több fogyatkozást mint előnyt foglal magában.*”¹⁴⁴ Ettől a megállapítástól függetlenül az orosz kormány tárgyalásokat folytatott Cuming angol feltalálóval tölténytáras fegyverének elfogadásáról. Így Wasmundt tábornok is kénytelen volt az új fegyvernek előnyeit elismerni, de nyilatkozata az eredeti álláspontját tükrözi: „Mindamellet semmi esetre sem találjon nálunk utánzásra az a beteges sietség a felfegyverzés kérdésében, mely az egész nyugaton uralkodik. A kétesértékű ismétlő fegyver visszautasítása hadseregünk részéről és a kifogástalan Berdanfegyver megtartása az azzal összekötött gazdálkodási szempont figyelmen kívül hagyásával *sem okozhat sem nyugtalanságot, sem aggodalmat az orosz fegyverek dicsőségeért és becsületeért.*”¹⁴⁵ Az egylövetű, kiskaliberű manlichert még elfogadták, de az ismétlő Mannlicher-fegyvert az orosz katona jellemének nem tartották megfelelőnek. 1890-re azonban a katonai szakemberek kénytelenek voltak elismerni, hogy Oroszország nem térhet ki az ismétlőfegyver bevezetése elől, ha élvonalban akar maradni. A cár nem kívánta elsietni a kérdést, és csak 10 és fél millió – tehát rendkívül csekély – ráfordítást engedélyezett.¹⁴⁶ Valójában a cári véleményt támogatták a lőpróbák is. Ugyanis a Berdan fegyverből 1 perc alatt csak négy golyóval kevesebbet lőttek ki, mint az ismétlőfegyverből. 1890-ben vetődött fel, hogy Oroszország a 7,62 mm-es francia Lebel puskát fogadja el. Franciaország meg akarta szerezni a

fegyverek legyártási jogát, a Vieille lőpor összetételének átadásáért. Egy évvel később Oroszország már az osztrák steiri gyárban tárgyal, de Oroszország visszalépett azzal az indokolással, hogy az ismétlőfegyverek legyártását Oroszországban kívánják megoldani.¹⁴⁷

Románia 1887-ben a Mannlicher fegyverrel folytatott kísérleteket. Összevetették a Rubin, Jumitschek Schulhof fegyvereket, de végül is 1889 márciusában a Henri-Martini, Peabody-Henri fegyverek ismétlővé alakítására kért a pénzügyminiszter keretet.¹⁴⁸ A probléma azonban még sokáig napirenden maradt, mint az 1890 júliusában Vladescu hadügyminiszter bejelentéséből kitűnik. Ugyanis a miniszter bejelentette, hogy az ismétlés kérdését elfogadták, erre a célra a katonai szakemberek Henri-Martini fegyver kiskaliberű változatát javasolják, füst nélküli lőporral.

Svájc 1886 körül tett erőfeszítéseket fegyverzetének javítására. Végül a Vetterli fegyver helyére 1889-ben a 7,5 mm-es, 12 töltény befogadására alkalmas tárral felszerelt Schmidt-féle lőfegyvert fogadták el a Szövetségi Tanácsban 1889 M. svájci ismétlőfegyver néven. A fegyver működtetésére szolgáló füst nélküli lőport Bern közelében felállított lőporgyárban állították elő.¹⁴⁹

Törökország Európa más államaihoz hasonlóan kísérleteit titokban tartotta, de 1887-ben már 500 000 feketelőporos, illetve 1890-től a 89 M. belga Mauser puska megrendelésén fáradozott. A török kormánynak ugyan csak 150 000 fontja volt e célra, de Mauser megfelelőnek tartotta, ha a török kormány pénz helyett a különbséget 100 000 darab kovás és 100 000 darab gyutús puskával fizeti ki.

A Magyar Fegyvergyár bukásának körülményei

Az általános európai helyzet és az egyre szélesebb körben megfigyelhető fegyverkezés tette tehát indokoltá az 1888. II. törvénycikk megszületését, amely szerint „Önálló és megfelelően berendezett fegyvergyár felállítására Magyarországon érezhető szükségé vált már rég, úgy általános állami szempontból, mint különösen a Monarchia védképességének biztosítása, fokozása érdekében.” Magyarország biztonsága az alapításnál alapvető kérdés volt, azért nem lehetett közömbös, hogy a tervezett és lényegében már felépült magyar gyár mikor kezdheti meg szállítását. Mint arra már a korábbiakban utaltunk, a gyári gépek egy részét egy külön szerződés alapján a Greenwood és Bathley cégnek kellett szállítania. E cég

bevonásáról a tárgyalások első szakaszában még nem volt szó, ugyanis a gyárat az Union bankkal kötött szerződés alapján hozták létre. Fejérváry a szerződés megkötésekor ezt a lépést szerencsésnek tartotta, mivel a bank „Loewe Lajos és társa” berlini céggel lépett kapcsolatba. „E szerződés pedig – mely szerződést megtekintettem, sürgős érvényre lépést követel – hangoztatta a miniszter –, de egyszersmind teljes biztosítékot nyújt a gyár kifogástalan üzemképes állapotba helyezése iránt.”¹⁵⁰ Fejérváry tehát a Loewe cég mellett nyilatkozott, bár valószínű, hogy kezdetben az angol céggel akart közvetlenül tárgyalni. Egyes parlamenti felszólalás arra enged következtetni, hogy a törvény megszületését követően a pénzügyminiszter és a honvédelmi miniszter is külön tárgyalásokat folytatott. A pénzügyminiszter az Union bankot volt kénytelen előtérbe helyezni, ugyanis „a Vaskapu-szoros szabályozása finantiális operációjának keresztülvitele, a mely azonban a pénzügyminiszter úr közbelépése folytán megbukván, Minkus Jenő az „Union”-bank igazgatója igényt tartott arra, hogy az ő fáradozása s előleges költségeiért valami más üzlettel a magyar kormány által reconpensaltassék”¹⁵¹ Így jutott ez a fegyvergyári alapítás az Union Banknak Fejérváry legnagyobb meglepetésére. Annyit azonban a miniszter elért, hogy a bank a Loewe cég mellett az angol céget is bevonta az üzletbe. Fejérváry szerepe a Fegyvergyár felszámolásakor benyújtott jelentésből is megerősítést nyert. Ugyanis, amikor a Fegyvergyár szállítóképességének elhúzódása a kormány és a gyár közötti szerződés felmondásához vezetett, a gyár a 200 000 forintos kötbér visszaszerzése reményében a felelősséget nemcsak a Loewe cégre, hanem közvetlen a miniszterre hárította. „Erre nézve mellékesen megjegyezzük, hogy a Löwe-czég állítása szerint akkor midőn a szállítás egy részét a Greenwood és Bathley czégnek engedte át, a honvédelmi minister úr intenióinak vélt megfelelni.”¹⁵²

A mondottakból világosan kitűnik, hogy az angol cég a miniszter közbenjárására kapcsolódott be az üzletbe. Formailag ez még nem jelentette azt, hogy a Magyar Fegyvergyárnak meg kellett buknia, hiszen ez a gyár szerelte fel többek között a steiri, olasz, angol fegyvergyárat is. Gépei mindig kifogástalanok voltak, hírnevének megfelelően. Az angol gépeket nem csak nagy késéssel szállították, de használhatatlanok is voltak. A nehézségeket csak növelte az angol, illetve magyar viszonyok közötti különbség. Ugyanis a kovácműhely tűzszekrényei az angol minőségi köszénre és puhább vasra épültek, tehát kisebbek voltak. A magyar vas megmunkálásához viszont több kalória kellett volna.

Az említett okok így nem tették lehetővé az ismétlődő Mannlicher

fegyverek gyártásának megkezdését. A közvélemény ebben a honvédség felfegyverzésének elszabotálását látta, ugyanis kiszűrődött, hogy a magyar gyár a steyri gyárnak segítséget nyújt egy nagyobb német megrendelés kielégítésében. „Hallatlan – írja a katonai szaklap – különben, hogy egy állam az általa mindennemű előnyökben részesített fegyver gyártelepeknek megengedjen a külföld számára fegyvereket gyártani, akkor a amikor az állam érdeke sürgősen követeli, hogy a saját hadserege minél hamarabb láttassék el új fegyverekkel! Pedig nálunk ez történt! A steyri s a magyar fegyvergyár készít több százezer fegyvert külföldi hadsereg számára akkor, a mikor államunk azon veszélynek van kitéve, hogy váratlanul kitörő háború esetén saját gyalogságunknak igen tekintélyes része nem lesz kellően felfegyverkezve”¹⁵³ Feltételezhető írja továbbiakban a lap, hogy az új puskákkal való felfegyverzésnek késleltetése azon rossz akaratnak eredménye, amelyet némelyek még most is táplálnak a honvédség iránt! A hadügyminisztert érzékenyen érintette a német megrendelés kirobbanása, ezért szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a magyar hadsereg egy háborús konfliktus esetén sem marad ismétlőfegyver nélkül, ugyanis a kormány – ha szükséges – külföldi vásárlást eszközöl.

Ami pedig a steyri gyár külföldi üzletkötését illeti – ami egyébként nem tartozik a magyar kormányra –, nem érintheti a magyar gyárai. Egyébként is Poroszország és a steyri gyár közötti szerződés – folytatta a miniszter – a magyar gyár gondolatának megszületése előtt létrejött.¹⁵⁴

A kiszivárogtatott hírek feltételezhetően a későbbiekben tárgyalásra kerülő bankspekulációt szolgálhatták, ugyanis a magyar gyár, illetve a konkurens cég közötti ellenséges kapcsolat az együttműködést eleve kizárta tette.

A másik alapvető kérdés volt az eredeti szerződés elszabotálásában, hogy az építéshez szükséges rajzokat 1888. szeptember 12-e helyett csak 1889. május 15-én bocsátották a gyár rendelkezésére. Kapcsolódott hozzá, hogy a honvédelmi miniszter is késett bizonyos részletrajzok, minták és tervek átadásával. Ezeket 1888. február 1-ig kellett volna átadni, de csak 102 nappal később 1888. május 12-én kapta meg a részvénytársaság. Természetes lett volna, a szerződések értelmében, hogy amennyit késett a honvédelmi miniszter, annyival később induljon meg a szállítás, de a miniszter – „az ő harczképességi sürgősségének elmélete alapján . . .” csak 72 napot adott.¹⁵⁵ A társulat ezzel természetesen nem érte be és halasztásért folyamodott. A kérelem két irányú volt. Szerették volna elérni, hogy az 1000 darab mintapuskát, amelyet az eredeti szerződés szerint nem a társulat, hanem az

öt létrehozó Loewe cég tartozott szállítani, később adhassák át, másrészt a kérelem az új gyár szállítási határidejének korrekciójára vonatkozott. A honvédelmi miniszter elfektette az aktákat, és az 1889. december 6-án benyújtott kérésre csak 1890. február 4-én adott választ. Döntésében pedig világosan megmutatkozott a magyar létesítmény iránti szándéka. Ugyanis a Loewe cégnek a halasztást megadta, de a fegyvergyárnak olyan feltételeket szabott, amelyben a bukás már egyértelműen benne volt. E megállapításnak még az sem mond ellent, hogy a megújuló tárgyalásokkal egyidőben egy újabb kincstári fegyvergyár felállításával is foglalkoztak, majd felvetették – figyelembe véve Németország, Olaszország és Oroszország mögötti elmaradásunkat – a füst nélküli lőpor gyártásának gondolatát is, amelyre a pozsonyi Nobel-féle dinamitgyárat javasolták kibővíteni, illetőleg szükség szerint átalakítani, mintegy 1 1/2 millió tőkével.¹⁵⁶

1890 februárjában Fejérváry hadügyminiszter ismételt tárgyalásokat folytatott a gyár vezetőivel és a próbafegyverek leszállításának határidejét 180 nappal kitolva a végső terminust június 1-ében jelölte meg. Elhatározását egy parlamenti vita előzte meg, amelynek kapcsán Pulszky 1890. január 21-én nyilvánosságra hozta, hogy a fegyvergyár kötelezettségének nem tud eleget tenni. Felszólalásában azonban hangsúlyozta: „Kétségtelen az is, hogy a mennyiben ezen nehézségek, melyek e tekintetben fennállanak mulólagos természetűek, igen kívánatos, hogy a keletkező vállalat iránt, azon lehető kíméllettel történjék az eljárás, a melyet e vállalat természete és az ily vállalattal kezdetben járó nehézségek részünkről kívánatossá tesznek.”¹⁵⁷ Ekkor Fejérváry még úgy nyilatkozott, hogy a gyár kezdeti nehézségeiből messzemenő következtetést levonni nem lehet. Ugyan a miniszter az első 1000 darab fegyver szállításának elmaradásaért kötbért nem számított fel, de kijelentette, hogy neki elsőrendű kötelessége a honvédség felfegyverzése, mert az esetleges mozgósítás alkalmával behozhatatlan hátrányba kerülünk. Ezt pedig nem engedhetjük meg magunknak még akkor sem, ha a fegyvereket idegenben szerezzük be.¹⁵⁸ Ilyen előzmények után a gyár igazgatósága tudomásul vette, hogy az első 23 000 darab ismétlőfegyver külföldi megrendelése napirenden van. 1890 februárjában Fejérváry személyesen is kiszállt a gyárba. Ekkor a telepen már 600 munkást foglalkoztattak.¹⁵⁹ Ezeknek élén előmunkások álltak, ugyanúgy, mint kezdetben a Loewe cégnél is. A külföldi szakemberek száma azonban kevés volt és a magyar munkaerő betanítása nagyon lassan haladt. Ehhez járult a már említett hibás gépszállítás, vízhiány. Nem alakult ki egységes álláspont a gépek kijavításának kérdésében sem. Valójában mindenki egyetértett abban,

hogy a gépeket vissza kellene szállítani Angliába. Az időhiány, vagyis a szűkre szabott határidők készítették a gyár vezetőségét arra, hogy kísérletet tegyenek a gépek kijavítására, sőt új gépek konstruálására. Ez az út járhatóbbnak ígérkezett, mint egy esetleges angliai próbálkozás.¹⁶⁰ A vezetők egy része viszont Amerikában kívánta az új gépeket beszerezni, annak ellenére, hogy a kormány bejelentette a 40 000 darab ismétlőfegyver külföldi megrendelését.¹⁶¹ Valójában érthető, hogy a külföldi gépszállítások így elmaradtak és a hibás gépekkel kezdték meg a termelést. A miniszter egy szakbizottságot küldött ki a gyárba az ellenséges szándékairól közismert Bitera kapitány elnöklété alatt. Bitera meghatározta az első húsz fegyver legyártásának módját. A műszaki vezetés, élén a gyár szakigazgatójával, tiltakozott a beavatkozás ellen, mert a rendelkezésre álló vasanyagot Bitera elképzelése szerint keményíteni nem lehetett. A számos európai gyárban szakértelméről híres igazgató érvei nem voltak elegendők, mert Bitera kijelentette, amennyiben eljárását nem alkalmazzák, a fegyvereket nem veszik át. Ilyen körülmények között készült el az első 20 puská.¹⁶² A mennyiség kevés volt, ezért a szakemberek egy része bizottság egybehívását javasolta a fegyvergyár ügyének kivizsgálására. De a javaslatot elvetették, „mivel a gyár még alig produkált és ezért a gyári üzemek felül vizsgálata praktikus eredményre, vagyis a szállítási képesség pozitív és minden kétséget megállapítására ma alig vezethető . . .”¹⁶³ A húsz puská kipróbálása viszont napirendre kerülhetett. Ez a tény már eredmény volt, hiszen korábban a miniszter ez elől is elzárkózott. Érdekes ezzel kapcsolatosan magát a minisztert idézni: „A gyár az 1889. évi július 12-ére 20 darab puskát állított össze és mutatott be az ellenőrzéssel megbízott közegeimnek azon kérelemmel, hogy e puskák vizsgáltassanak meg. E puskák azonban úgy voltak összeállítva, hogy szakértő közegeim már az első látásra és minden részletesebb vizsgálat nélkül meg nem felelőknek jelezték azokat. Ez okból és főleg azért is, mert a gyár a szerződéses 1000 darab puská helyett csakis e 20 darabot volt képes ez ideig is beszállítani, eme puskák részletes megvizsgálását, mint célra nem vezetőt el nem rendelhettem.”¹⁶⁴

A gyár segítséget remélt, hasznos észrevételeket az első 20 puskával kapcsolatban. Fejérváry azonban a fegyvereket a bécsi Arsenálba vitette, de még a próbák előtt kijelentette, hogy 1000 darab leszállítása előtt nem látja a gyár szállítóképességét igazoltnak. Csakis a leszállítás után hajlandó 75 000 darab fegyverre megrendelést kiadni.¹⁶⁵ Az Arsenálban a próbák lezajlottak, de a bemutatott példányok sorozatgyártásra alkalmatlanok voltak. A törések nagy száma – már előre vetette árnyékát a Bitera – műszaki igazgató vitájánál – tette indokolttá a próbák leállítását.¹⁶⁶

Az említett kudarc után a gyári munkásság utasítást kapott arra, hogy Bitera szempontjait félretéve a műszaki igazgató rendelkezései szerint készítse el a következő 50 darab fegyvert próbára. A fegyverek ugyan elkészültek, de Fejérváry 1890. július 1-én a szerződést felmondta, amit a gyár július 3-án tudomásul is vett. Két héttel később július 16-án – tehát a szerződések felbontása után rendelte el a miniszter az említett 50 fegyver megvizsgálását. Ez alkalommal a jegyzőkönyvek megállapították, hogy a fegyverek törésmentesek, de az alkatrészek most sem feleltek meg a csereszabotosság követelményeinek.¹⁶⁷

Miként már többször említés történt arról, az átvétel, pontosabban a próba Bécsben az Arsenálban történt. A honvédelmi miniszter által kiküldött bizottság elnöke egyetlen alkalommal nem volt jelen, s így ténylegesen az ügy Bitera elnök helyettes kezébe került. A gyár igazgatója helyszínen tartózkodott ugyan, de amikor egy-egy darabba belekötöttek és az igazgató magyarázatot akart adni, a következő megjegyzést kapta: „Őn itt túrt ember, önnek itt szava nincs, vigyázzon magára, mert ki fogom vezetetni katonák által.”¹⁶⁸ Ezen a próbán történt, hogy a magyar fegyverek mellett három darab osztrák Steyrben készült fegyver is volt, amelyek közül az egyik a magyar fegyverek közé keveredett. Az igazgató kérésére a százados ezt a fegyvert is kipróbálta, és kijelentette: „No, ez még a legrosszabb, ezt teljes lehetetlenség használni.”

A fegyvergyár felszámolásakor kiadott jelentésben – ha lehet mondani – még élesebben fogalmazódott meg a katonai bizottság magatartása. „Történt azonban – olvashatjuk a jegyzőkönyvekből –, hogy a bécsi cs. és kir. hadszertárban eszközölt vizsgálatnál a nekünk átadott mintapuskák, melyek a mi gyártásunknak alapjául szolgáltak és a melyeknek alkatrészeivel a mi puskáink alkatrészei felcserélhetők, teljesen mellőztettek és a felcserélhetőség a steiri gyárban készült oly puskákkal vizsgáltatott meg, a melyeknek azonossága a mintapuskákkal constatálva egyáltalában nincs.”¹⁶⁹ Ugyanakkor a magyar szakemberek rámutattak arra, hogy az átadott mintapuskák alkatrészei sem cserélhetők ki a steiri gyár alkatrészeivel.

A mondottakkal kapcsolatban került felszínre az idom és ellenidom kérdése, ugyanis a csereszabotosságot ezeknek felhasználásával lehetett biztosítani. Ugron Gábor, Fejérváry egyik legnagyobb parlamenti ellenfele hívta fel a figyelmet arra, hogy a gyár már 1888. április 23-án kérte a minisztert az idom és ellenidomok beszerzésére. A miniszter július 18-án, illetve szeptember 23-án a kérelmet azzal utasította el, hogy ezeket a

szereket minden gyárnak magának kell előállítania.¹⁷⁰ Miután a gyár a minisztertől nem kapta meg a kért idomokat, 1888. augusztus 24-én egyenesen az Arsenálhoz folyamodott. A kérést Travicsek ezredes továbbította Sponner tábornoknak. Ez teljesen indokolt volt, hiszen a magyar fegyvergyárnak a steyri fegyverekkel csereszabatos fegyvereket kellett készítenie. Itt 124–124 alapidom, illetve ellenidom képezte a vita tárgyát. Ettől függetlenül a gyárnak legalább 6–700 idomra volt szüksége a gyártási folyamat biztosítására.¹⁷¹ A magyar gyár elsősorban az átvételhez szükséges idomokat kérte, mert az 1888. március 14-én, illetve május 12-én kiadott szakrajzok alapján teljes pontossággal ezeket az idomokat elkészíteni nem lehetett.

Ezt a megállapítást támasztja alá az Arsenál jelentése is: „Nach hierortiger Ansicht kann die vollständige Verwechselbarkeit der Gewehrtheile mit jenen der Waffenfabrik in Steyr, wenn die betreffenden Leeren und Gegenleeren nur auf Basis der Constructions-Zeichnungen angefertigt worden sind, nicht erreicht werden und bieten dacher auch derlei Leeren für das Entsprechen keine Garantie”¹⁷².

Az Arsenál az idomszerekkel kapcsolatos kérés elől elzárkózott, mondván az idomszerek gyártása nem tartozik feladatai közé. Ami a gyártást illeti, a magyarázatot el lehetett fogadni, de a két egymástól távolfekvő gyár készítményét a cél érdekében kooperálni kellett volna. Mint kiderült, nem volt minden rendben a steyri idom és ellenidomokkal sem. Egy jelentés szerint „Von den anderen circa 60 Stück Leeren auf Tafel XIV–XIX. ist bereits jetzt nicht ein Stück von der Waffenfabrik zu Steyr an die hiesige Übernahms-Commission eingesendet worden und ist auch hier nicht bekannt, bis zu welchem Zeitpunkte auf das Einlangen gerechnet werden kann.”¹⁷³

A steyri gyárnak 1888. március–április hónapban kellett a szállítást megkezdenie, és szeptemberre 70–80 000 darabot átadnia. Ennek ellenére 60 darab idomszert nem szolgáltatott be. A konkurens cég az idomszereket Magyarországnak sem kívánta kiadni. Ez tette indokolttá a miniszteri beavatkozást, de ezzel együtt az idomszerek készítése Magyarországon akadozott. Fejérváry pedig kikötötte, hogy az idom és ellenidomokat Magyarországon kell gyártani. Ezen idomok hiányára hivatkozott már akkor is, amikor az első húsz, Magyarországon készült puskát nem vizsgáltatta meg, vagy amikor nyilatkozott a legyártott 10 000 darab fegyver alkatrészrel kapcsolatban. Vége 1890 februárjában az idomok nagyrésze elkészült, és 14 darabos hiánnyal a fegyverbizottságnak átadták. A bizottság az idomokat csak májusban vizsgálta meg, amikor is Steyrbe utaztak a miniszter által

megrendelt fegyverek átvételére. A szakértők 41 idomot és 31 ellenidomot tettek kifogás tárgyává. A magyar fegyvergyár igazgatósága ekkor bejelentette, hogy a hiányzó 14 idomot hamarosan bemutatja, de ennek vizsgálatánál szeretne jelen lenni. Mint mondtuk, a vizsgálat helyszíne a konkurens cég laboratóriumaiban volt, ezért a steyri gyár a frissen született magyar fegyvergyár szakembereinek jelenlétét nem tartotta kívánatosnak. Ezt az igazgatóság tudomásul vette, abban a reményben, hogy ezzel a lépéssel az idomszerek átvételét meggyorsítja.

Kétségtelen az, hogy bár az első 20, illetve az 50 fegyverrel való próbák között csak 12 nap telt el, ezen 12 nap alatt lényeges változtatásokat tudott a gyár eszközölni. Az első fegyvereknél a próbákat is félbe kellett hagyni, de a másikinál már volt olyan darab, amelyről a jegyzőkönyv így nyilatkozott: „Das Gewehr Nr.19. blieb gut. Ansonsten wurden keinerlei Brüche oder besondere Störungen constatirt.”¹⁷⁴

A negatív eredményt hozó próbák után Fejérváry – jószándékának igazolására – felkereste a fegyvergyárat, átadta az augusztus 16-i próbák jegyzőkönyvét és felszólította a társaságot, nyilatkozzék az iránt: „...képes lenne-e s mennyi idő alatt és különösen képes lenne-e augusztus 20-ig 500 db jó fegyvert szállítani, igen vagy nem?”¹⁷⁵ Erre a gyár nem tudott egyebet válaszolni, mint azt, hogy a miniszter igényének megfelelően tudnak ugyan fegyvereket – mintegy 250 darabot – szállítani, de csak a régi minőségben, ugyanis csak négy nappal korábban kapták meg a bemutatott fegyverek hiányosságainak jegyzőkönyveit.¹⁷⁶ 21-én a miniszter bejelentette, hogy most már a 75 000 darab fegyverre sem tart igényt. Fejérváry ezt a lépését a fegyverpróbák jegyzőkönyveivel támasztotta alá. Tette azt annak ellenére, hogy ismert volt előtte, hogy csak 21 puskát vizsgáltak az 50-ből meg, és csak egnél fordult elő súlyosabb hiba. Ami pedig a vastagodást – Stauchung – illeti, minden fegyvernél 0,005 milliméter alatt kellett lennie, mert az idomszerekkel kimutatni nem lehetett. Egyébként ezek a hibák a steyri fegyvereknél is előfordultak. E megállapítás azért lényeges, mert a miniszter és a gyár közötti szerződésben kikötötték, hogy ennek a gyárnak a fegyvereinél csak oly hibák érvényesíthetők, mint a steyri gyár fegyvereinél.¹⁷⁷ A határidő oldaláról vizsgálva a kérdést, sem érthető a miniszter eljárása. Ugyanis a steyri gyár szállítási határideje 1892 márciusa volt, ami azt jelentette, hogy a magyar fegyvergyár – néhány hét halasztás esetén – minőségileg kifogástalan fegyvereket szállíthatott volna lényegesen hamarabb, mint a külföldi megrendelésekkel agyonterhelt steyri cég. Fejérváry elkövette a hibát még abban a vonatkozásban is, hogy nem kérte ki

a képviselőtestület döntését, amit az 1890. december 5-én kezdődő fegyvergyári vita alkalmával sűrűn emlegettek. Fejérváry az 1888-as II. törvényre hivatkozott, amely a fegyverek megrendelését – a meghatározott áron – a miniszter kezébe tette le. Így megbukott a fegyvergyár, mielőtt megszületett volna. „Akár az ország kormányának, akár a fegyvergyárnak a masináiban volt a hiba, megtörtént az a sajnálatos eset, hogy a magyar honvédség kétszázezer Mannlichere elkészült, de nem a soroksári telepen, hanem Steyrben a hetedfél millióból nem magyar munkások kaptak kenyeret, hanem az osztrákok pecsenyét.”¹⁷⁸ Herman Ottó pedig a kérdés lényegét fogalmazta meg: „... hagyományos szellemmel van dolgunk, a melynek mindenkor az volt a politikája, megtagadni és megbuktatni mindazt, a mi e nemzet fegyverképességét és hatalmát növelhetné . . .”¹⁷⁹

A magyar fegyvergyár bukását 1890-ben – már a magyar uralkodóosztály üzleti érdekeivel hozták kapcsolatba. Ennek a gondolatnak Szalay Imre ad a magyar parlamentben hangot, aki nyíltan vetette a kormánypárt szemére, hogy a magyar fegyvergyár bukását a steyri fegyvergyár idézte valójában elő, ugyanis e gyárban magasabb körök rendkívül érdekeltek.¹⁸⁰ Erre a kijelentésre Fejérváry csak annyit tudott felelni: „... e körök gondolkodási módja távol van attól, hogy az állam kárára piszkos börze spekulációkba bocsátkozzanak.”¹⁸¹ Kétségtelen, hogy a nagy üzlet az Union banké volt, amely létrehozta a magyar gyárat jelentős tőkebefektetésével. A részvényeket 149 forinttal jegyezték, tehát minden 100 forintos címletű részvényen a bank 49 forintot keresett alapítási díj fejében. A 300 000 darab részvényt figyelembe véve ez 1 millió 500 ezer forint hasznot jelentett. Az építkezések előrehaladásának megfelelően a részvények is emelkedtek 179 forintig. 1889. február 14-e után, vagyis a részvények legmagasabb jegyzését követően, amikor a magyar miniszter steyri tárgyalásai kiszűrődtek, a részvényeket elsősorban magyar területeken eladták és a pénzt a Werndl gyár részvényeibe fektették. A 405 forintos részvények a magyar megrendelés hatására 479 forintra emelkedtek, míg a magyar részvények 179 forintról 90-re zuhantak.¹⁸² Ezzel a börze manipulációval a Werndl részvényesek több mint két milliót kerestek. Az egész ügynek a megtestesítője pedig Fejérváry volt. Természetesen további kutatások szükségesek ahhoz, hogy véglegesen eldöntsük, hogy volt-e s ha igen, milyen mértékben a miniszternek ebben szerepe, vagy egyszerűen Polonyi Géza szavaival élve a nemzeti aspirációk iránti érzéketlenséggel lehet csak vádolni, amikor megakadályozta „... hogy végre-valahára valamit a honvédelem terén is mutassunk a mivel ezen nemzet létének jövőjét

biztosítottabbnak hihetjük.”¹⁸³ A magyar miniszteri székekben ülő, magyarul jól nem beszélő osztrák generális¹⁸⁴ a magyar uralkodóosztály – legyen kormánypárti vagy ellenzék – katonai érdekeit maradéktalanul teljesítette, de közben Ausztria tőkeépítés tizezreinek elképzeléseit is megvalósította.

A fegyvergyár bukását a parlamenti ellenzék nem vette tudomásul, és a széles tömegek hangulatát kifejezve vizsgálatot követelt. Ennek megfelelően tettek javaslatot egy 15 tagú bizottság kiküldésére. Szerették volna bevonni a részvénytársaság képviselőit, tisztviselőit, sőt külső szakértőket annak megállapítására, vétkes volt-e a miniszter a magyar fegyvergyár bukásában.¹⁸⁵ „Nem hagyhatja ezt a magyar törvényhozás; mert a közvélemény nem fog soha sem megnyugodni, és ha ebben az ügyben nem lesz vizsgálat, ha be nem bizonyítatik, hogy kik voltak a hibások, ha azok meg nem büntetnek, akkor engedje meg a t.ház, a törvényhozás részesévé válik azon bűnöknek, melyek a fegyvergyárt megbuktatták.”¹⁸⁶ Ez ellen gr. Andrássy lépett fel, aki a kormánypárt oldaláról vizsgálva a kérdést hangsúlyozta, hogy lehetetlen a szerencsétlen bukás okát felderíteni, hiszen a szálak Berlin, London, Bécs, Steyr-en keresztül Budapestig húzódnak.¹⁸⁷ A benyújtott javaslatot a magyar parlament 176 képviselő távollétében bocsátotta szavazásra, de a vizsgálatot kérő ellenzék 75 szavazattal alulmaradt.

Ebben az időben látogatott Magyarországra a spandai fegyvergyár igazgatója a magyar gyártelep megismerésére. Megállapítása, miszerint Európa egyik legmegfelelőbb felszerelt gyára a budapesti fegyvergyár, a parlamenti ellenzéknek szárnyakat adott. Egyhangúlag követelték, hogy a régi fegyvergyár romjain az új fegyvergyár fundamentumait rakják le, mert a béke idők a legalkalmasabbak arra, hogy egy ilyen létesítmény megszülessen.¹⁸⁸ Ugyancsak ezt a gondolatot támogatta a sajtó is, miközben egyike-másika drámaian ecsetelte az elbocsátott munkások helyzetét. „Ezer munkás szerteszóródott, vagy egyebütt keresi a kenyerét, vagy pedig koplal szűk pince lakáson családostul.”¹⁸⁹ Ennek a tudatában terjesztették be az 1888. II. törvénycikkre hivatkozva – minthogy az indító okok azóta nem változtak – az új fegyvergyár létesítésére vonatkozó javaslatot, amelyben felszólították a minisztert, hogy legkésőbb az 1892. évi költségvetési vita előtt ennek érdekében reális tervet dolgozzon ki.¹⁹⁰ A miniszter azonban arra való hivatkozással, hogy a hadsereg felszerelésének kérdése lényegében már megoldódott, az ellenzéki javaslatot leszavaztatta.

Ilyen előzmények után kezdte meg a steiri gyár a Mannlicher fegyverek szállítását, darabonként 33 forint 83 krajcárért. A költségvetésben

viszont ezekre a fegyverekre még a magyar fegyvergyár árajánlatát – 34 forint 28 krajcárt – szavaztak meg. Ehhez járult fegyverenként 1 forint, amit a miniszter utólag kért szállítási költségekre. A megrendelt 180 000 darab mannlicherre átszámítva a megszavazott összeg a fegyverek tényleges árához viszonyítva 261 000 forint többletet mutatott.¹⁹¹ Valójában ez azt jelentette, hogy a honvédelmi miniszter állításával ellentétben a steyeri fegyverek többre kerültek, mint a magyarországi, látszólag drágább készítmények, mert a fegyverek szállítása és az átvételi bizottságok napidija nagy összeget emésztett föl.¹⁹² A probléma felvetését az ország zilált gazdasági helyzete tette indokolttá, mind állandóan 1887 márciusa óta.¹⁹³ A kiadásokat ugyan soknak tekintették, de az ismétlődő fegyvereket a magyar honvédség megbecsüléseként kezelték.¹⁹⁴ A „... szomszédos, részint szövetséges, részint csak barátságos nagyhatalmak példátlan fegyverkezése – hangoztatták – oly kötelezettséget rótt ránk, mely elől kitérnünk nem szabad, ha hatalmi érdekeink és állami létünk biztosítékait gyengíteni nem akarjuk.”¹⁹⁵ Ebben a kérdésben pártállástól függetlenül a magyar parlamentben egyetértettek, még akkor is, ha egy-egy politikai csoportosulás a hatalom megszerzésének érdekében a sínylődő magyar ipar, sőt kisipar megmentésének jelszavát tűzte zászlajára.¹⁹⁶ Szemük előtt az osztrák parlamenti példa állt, ahol a hadkiadásokat csak úgy szavazta meg az ellenzék, ha a kormány szavatolja, hogy a megrendeléseket a közép és kisipar részére biztosítják. A Monarchia fővárosában a társadalmi, politikai és gazdasági körülmények ezt természetessé tették, nem úgy Magyarországon, ahol nemcsak a magyar uralkodóosztály konzervatizmusa, de az ipari kiváltságait féltő Bécs politikája is a magyar törekvéseknek határt szabott.¹⁹⁷

A magyar fegyvergyár megbukott, és 1890. augusztus 26-án megkezdte felszámolását. Az első napon 100, 27-én 200, 28-án 250, majd ugyanezen a napon este 300 dolgozót bocsátottak el, s mindössze 10 munkást tartottak vissza az épületek karbantartására.¹⁹⁸ Közben a gyár részvényesei összeültek Berlinben, hogy a gyár további sorsáról tanácskozzanak. Előzetes megállapodás született a gyár gépgyárrá alakításáról. Az eredeti fegyvergyári gépeket szállító Loewe gyár bejelentette, hogy a hibás gépeket visszaveszi, és új gépeket szállít a gyár új profiljának megfelelően.¹⁹⁹ 1890 októberében a Loewe cég és a steyeri fegyvergyár folytatott tárgyalásokat, ugyanis Werndl, az ismert Werndl puskafelalálója szerette volna a gyárat megszerezni nagy állami kedvezményekkel. A különleges kedvezményt a magyar állam megtagadja, de biztosítja az érdeklődő felet,

hogy mindazt a kedvezményt megkapja, amelyet a magyarországi gyárak általában megkapnak.²⁰⁰ A tárgyalások újabb szakaszában kiderült, hogy az osztrák gyár a magyar kormány részéről megrendelt fegyvereket itt, Magyarországon akarja legyártani.²⁰¹ Ilyen előzményekkel Fegyver és Gépgyár Rt. néven 1891. február 21-én a gyár megtartotta alakuló gyűlését, Rosner Ervin főispán elnöke alatt. Az alapszabálytervezetet a közgyűlés változtatás nélkül fogadta el. Az igazgató-tanácsba került: Horn Gyula, Kühn alezredes, Loewe Izidor báró és Weisz Manfréd. Ezután megtárgyalásra került, hogy az új gyár részvényesei Ludwig Loewe et. Comp. cégtől 2 millió 300 000 forintért megvásárolják az üzemet.²⁰² A bizottság betervezte a magyar kormánnyal kötött szerződéstervezetet, amelynek értelmében a gyár 1890 M. ismétlőfegyvereket gyárt – mintegy 35 000 darabos tételt, darabonként 34 forint 28 krajcárért. Az első tételt – 6000 darabot – 1892-ben, míg a többi 1893-ban kívánta átadni a megrendelőnek.²⁰³

Időközben a román állam is megrendelt 30 000 darab fegyvert, így az új gyár megindulásának feltétele megérett.²⁰⁴ Közben az említett pozsonyi löpőgyár átadásra elkészült, és hivatalosan is bejelentették, hogy a löpőgyártást hamarosan megkezdi.²⁰⁵

A Magyar Fegyvergyár megindulását követően hamarosan elkészültek a kísérleti darabok és a bécsi Arzenálban 60 darab lőfegyverrel bemutató lövészetet hajtottak végre²⁰⁶, amelyen a gyár készítményei teljes elismerést arattak.²⁰⁷ Ekkor azonban már Magyarország és Ausztria hadseregei fel voltak fegyverezve, a tartalék fegyverek gyártása pedig hosszú távra nem tette rentabilissá a termelést. Ezért kezdte meg a gyár a gépgyártást.²⁰⁸

A Loewe konzern részesedése 1896-ig maradt fenn, amikor is az a Fegyver és Gépgyárban fennálló jogait átadta a Deutsche Waffen és Munitione Fabriken Berlin nevű trösztnek, amely a Loewe cég valamennyi fegyvergyári érdekeltségét egyesítette.

Bár a pesti fegyvergyár új korszakát külön tanulmányban kívánjuk kutatni, mégis fel kell tennünk a kérdést, hogy a gyár miért nem rendezkedett be vadászfegyverek gyártására? Ugyanis a kezdeti nehézségek leküzdése után a legszigorúbb feltételeknek is játszva eleget tudott tenni. „A fegyverek alkotó részeit oly minucuozus pontossággal gyártja, hogy azok egymással bármely általuk gyártott fegyverben könnyen felcserélhetők.”²⁰⁹

A felvetett kérdésre a feleletet az ízlés gyakori változásában látjuk. Tehát a gyár megtehetné volna az átállást, de nem tette, mert a vadászfegyverek gyártása a divat és ízlés általános változásának volt akkor

kitéve, és ugyanakkor a drága felszereléssel és nagy regjével eredményesen nem versenyezhetett volna Lüttich és Ferlach iparosaival, ahol a vadászfegyverek gyártása még mindig házi ipar számba ment, és ősrégi tradíciókon alapult.

JEGYZETEK

113. Megjegyzem, hogy 1887-ben Anglia kiváló eredménnyel kísérletezett a Raburittal. Lőfegyverkísérlet–Raburit-próbák. KL 2 (1887) 219.
114. KL 3 (1888) 36. Vö. Az egyes államok fegyvernemei. Uo. 213.
115. Az angol hadsereg új fegyvere. KL 5 (1890) 359.
116. Új lőfegyverek. Uo. 385. Lásd még; Ujdonságok felfegyverzés terén. KL 6 (1891) 13.
117. Újabb lőpor. KL 5 (1890) 318. A mondottakat Vö. KL 7 (1892) 121. Az Egyesült Államokban még 1893-ban sem csillapodott a kísérletezés láza. Ekkor a 732 méter kezdősebességű, 7,6 mm-es Krag–Jörgensen féle fegyverrel próbálkoztak. A Krag–Jörgensen lőfegyver. KL 8 (1893) 293.
118. Ismétlő-fegyver próbák Belgiumban. KL 3 (1888) 201.
119. Új lőpor gyalogsági lőfegyverbe. Uo. 220. Vö. A füsttelen lőpor. KL 4 (1889) 222.
120. A sereg új lőfegyvere. Uo. 272–273. A mondottakat vö. Lőpróbák a legújabb fegyverrel. KL 5 (1890) 106., Új felfegyverzés. Uo. 292. Új lőfegyverek. Uo. 384.
121. Mannlicher fegyverek a hadseregben. KL 4 (1889) 309. Vö. A Mannlicher puska a bolgár hadseregben. KL 7 (1892) 49. és *Dr. Csillag Ferenc*, A kézi lőfegyverek és a hadművészet (Bp. 1965) 85. Lásd még; Mannlicher fegyverek. KL 4 (1889) 321.
122. Az ismétlő-fegyver az európai seregekben. KL 2 (1887) 135. Lásd még; Új lőfegyverek kiosztása. KL 5 (1890) 171., Új lőfegyverek Uo. 384.
123. Krnka–Mannlicher–Schulhof. KL 1 (1886) 569. Vö. A hadsereg új lőfegyvere. Uo. 617.
124. Eltávolítható gyorstöltő. KL 2 (1887) 114., Az ismétlő fegyver az európai seregekben. Uo. 134.
125. Új puskagolyó. Uo. 260.
A Pralon-ismétlőfegyver. Uo. 287. Vö. A kiskaliberű fegyver. Uo. 305.
126. A Pralon fegyver. Uo. 330. Az új ismétlőfegyverek. Uo. 333. A francia kormány levelére részleteket lásd; A francia Lebel fegyver történetéhez. Uo. 346.

127. Megjegyezzük, hogy a Lebel fegyvereket halottakon próbálták ki. A lövedék szakítóereje nagy, és nehezen kezelhető.
128. Kezdeti sebessége a Németországban rendszeresített fegyvernél nagyobb volt, de 70 dekával súlyosabb. A Lebel löfegyver. KL 3 (1888) 212. Vö. Az ismétlőfegyver. Uo. 242.
129. A Giffard-féle csodafegyver. KL 4 (1889) 287–288. Lásd még; Ujabb a Giffard fegyverről. Uo. 305. Az első füst nélküli porfából készült, de romlékonynak bizonyult. 1879-ben Sowmarket kísérletezett javításával, de megoldást csak Nóbél hozta. Még 1892-ben is arról hallunk, hogy Franciaország kivételével a kérdés nem megoldott. A füstnélküli puskapor. KL 7 (1892) 112.
130. *Csillag F.*, i. m. 130. Vö. A gyalogság lőszerrel ellátása. KL 6 (1891) 35–36. 1892-re tehát Franciaország az átállást megoldotta. Helyzetét annyira előnyösnek érezte, hogy már tárgyalásokat folytatott Törökországgal a francia – eddig nagyon védett – lőpor összetételének átengedéséről, amennyiben a török kormány fegyvereit francia gyárakkal készítteti el. Francia füsttelen lőpor. KL 7 (1892) 42.
131. Hollandia számára 1895. év hozta a megoldást, amikor középágytáras Mannlicher fegyvert rendszeresítette. *Csillag F.*, i. m. 87. Vö. A gyalogság fegyverzete. KL 4 (1889) 166.
132. Az ismétlőfegyverek gyártása Németországban. KL 2 (1887) 2. Vö. Az ismétlőfegyver az európai seregekben. Uo. 134. A munkások elbocsátására vonatkozóan; A hadsereg és az új ismétlőfegyverek. Uo. 275.
133. A 8 milliméteres fegyver. Uo. 331. A munkások toborzására vonatkozóan lásd; Kiskaliberű löfegyverek. KL 3 (1888) 36. Krupp barna lőporáról 1886-ban értesülünk. Uj lőpor. Uo. 560.
134. Ismétlőfegyver és német instruktorok Kínában. KL 4 (1889) 310. Megjegyezzük, hogy egy évvel később Kína Hanks mellett fegyvergyárat létesített ismétlőfegyverek gyártása céljából. A fegyvergyár. KL 5 (1890) 305.
135. Az új német löfegyver. Uo. 55. Vö. Az új puska és hatása. Uo. 71., A töltény-osztalék Németországban. Uo. 77. Itt jegyzem meg, hogy a fegyvert 1889 augusztusában, Spandau mellett, nagy sikerrel bemutatott új lőporral működtették. A füsttelen lőpor. KL 4 (1889) 222. Ezek a kísérletek Uruguay figyelmét is felkeltették, ami a Mannlicher fegyver megrendeléséhez vezetett. A Mannlicher fegyver. KL 6 (1891) 330.
136. Ujdonságok a fegyver ügy terén. KL 7 (1892) 14.

137. Az ismétlőfegyver az európai seregekben. KL 2 (1887) 134. Ebben az időben folytatott kísérleteket F. Constanzini olasz puskaműves ismétlőfegyverekkel, de az elért eredményeket nem tették közzé. Uj ismétlőfegyver. Uo. 243.
138. Ujdonságok a fegyverügy terén. KL 7 (1892) 14. Említésre méltó még Albertó hadnagy puskája is, amelyhez 190 darabos tölténytáska tartozott.
139. Az új fegyverek beszerzése. KL 7 (1892) 90. 1892-ben sem oldódott meg a kérdés. Ugyanis a hadsereg 1/4-e még nem volt felszerelve, de a fegyver már elavult volt
140. Az olasz hadsereg puskája. Uo. 290.
141. A hadsereg új fegyverzete. KL 9 (1894) 61. 1892-ben fogadták el az új lőport, de 1894-ben a hadsereg még nincs ellátva. A további fejlődést lásd; Binder F., i. m. 179.
142. Az ismétlőfegyverek kérdése. KL 2 (1887) 74. Vö. Nézetek az ismétlőfegyverről. Uo. 98 és Az ismétlőfegyver az európai seregekben. Uo. 135.
143. Kuropatkin tábornok az ismétlőfegyverről. Uo. 203. Megjegyzem, hogy itt is folytak új lőpor előállítására kísérletek. Ruchteschill orosz mérnök találta föl a „szilotvort”, amelyet „erőnemző” néven is emlegettek. Uj lőpor. KL 3 (1888) 106.
144. Az ismétlőfegyver Oroszországban. Uo. 187.
145. Nem kell ismétlőfegyver. KL 4 (1889) 108., Tölténytáras fegyverek. Uo. 89.
146. A sereg új felfegyverzése. KL 5 (1890) 55.
147. Az oroszok és a Mannlicher. KL 6 (1891) 268. A kérdés megoldása Oroszországban sokáig várattott magára. 1891. április 16-án hagyta jóvá a cár a fegyverek gyártását, de a lőeredmények gyengének bizonyultak a Franciaországtól kapott kétéves lőszerrel. Végül 1891 M. 7,62 mm-es Mossin–Nagant rendszerű középágytáras ismétlőfegyvert fogadták el. Sz. I. Mossin (orosz) és Nagant (belga) konstrukció zárdugattyúja forgómozgású volt, szekrénye külsőleg a mannlicherre hasonlított. *Csillag F.*, i. m. 87. Még 1893-ban is napirenden volt a kérdés, amikor is a belga gyárak kaptak megrendelést.
148. A Mannlicher ismétlőfegyverekkel. KL 2 (1887) 188., A fegyverkérdéshez. Uo. 376., Erődítések és új fegyverzet. KL 4 (1889) 78. és Ismétlőfegyver. KL 5 (1890) 232. A bejelentéstől függetlenül Románia 1891 decemberében a steyri fegyvergyárban 100.000 darab Mannlicher puskát rendelt meg. 1893-ban a 6,5 mm-es mannlicher elfogadása mellett döntöttek. *Csillag F.*, i. m. 86.

149. Füsttelen lőporgyár. KL 5 (1890) 241. Vö. Uj lőfegyverek. Uo. 385.
150. OKN 20 (1890) 339. A Loewe cég bevonását a körülmények indokoltá tették. Ugyanis „... damals – írja a német fegyvergyárak helyzetét elemző Götz – im ganzen Reich nur eine Fabrik gab, die die benötigten Maschinen liefern konnte; Die Firma Ludwig Loewe in Berlin.” *Götz Hans-Dieter*, Die deutschen Militargewehre und Maschinenpistolen 1871–1945. (Stuttgart 1974) 67.
151. OKN 21 (1890) 41. Itt jegyzem meg, hogy a honvédelmi miniszter elhatározta magát a Greenwood cégtől a nyilvánosság előtt, mondván, tudomása szerint a cég már hosszú évek óta fegyvergépgyártással nem foglalkozik.
152. OKN 20 (1890) 341.
153. A magyar fegyvergyár. KL 4 (1889) 13. Mint érdekességet kell megemlítenünk, hogy az Österreichische Waffenfabrikes-Gesellschaft a 300.000 darab 88 M. puska legyártását már megkezdte, amikor 1889. október 31-én egy katonai bizottság az üzembe kiszállt és az igazgatóságot arra kényszerítette, hogy a külföldi megrendelés legyártását ideiglenesen fejezze be. *Götz H–D.*, i. m. 94.
154. OKN 12 (1889) 296. A mondottakat Vö. Uo. 301.
155. OKN 20 (1890) 342.
156. A fegyvergyár ügye. KL 5 (1890) 46.
157. OKN 15 (1890) 194.
158. Uo. 195.
159. A honvédelmi miniszter a fegyvergyárban. KL 5 (1890) 61.
160. A magyar fegyvergyár. Uo. 143.
161. Uo.
162. Látogatás a magyar fegyvergyárban. Uo. 178–179.
163. A magyar fegyvergyár. Uo. 181.
164. OKN 20 (1890) 349. A miniszter álláspontját a parlamenti ellenzék nem fogadta el, hiszen az Arsenál később ezeket a fegyvereket 8 napig vizsgáltatta és talált közöttük olyanokat, amelyek kifogástalanok voltak. A magyarországi vizsgálat elfogultságát tükrözi a závarzatok anyagának lebecsülése, vagy a szuronyokkal kapcsolatban kialakított álláspont is. A miniszter szakemberci ezeket

használatlanoknak tartották, míg az Arsenál jónak minősítette a bemutatott kollekción.

165. A magyar fegyvergyár. KL 5 (1890) 195. A mondottakat Vö. OKN 21 (1890) 15. A gyári nyilatkozat pontosan így hangzott: „. . . azok megvizsgálását nem az átvétel szempontjából kívánja, hanem azon szempontból, hogy a tapasztalt hiányokról felvilágosítván, minél több időt nyerjen arra, hogy e hiányokat kiigazítva kijavítsa.” OKN 21 (1890) 15.
166. A magyar fegyvergyár. KL 5 (1890) 169. A magyar fegyvergyár. Uo. 207. A törések nagy számát az anyag minőségének is betudhatjuk. Ezzel kapcsolatosan Fejérváry maga is beismeri, hogy az Österreichische Alpine-Montan Gesellschaft 4. számú Bessemer acélja nem felelt meg a követelménynek.
167. A magyar fegyvergyár. Uo. 243.
168. OKN 21 (1890) 43.
169. OKN 20 (1890) 351.
170. Lásd a 26.772, valamint 41.621 számú miniszteri átiratot. Parlamenti Jegyzőkönyvek
171. Az idomoknál három alaptípust különböztettek meg. Arbeitsleere, ezt a munkás használta, Meisterleere a munkavezető dolgozott vele, és végül az Übernahmsleere-t, amelyet az átvevő bizottságok használtak.
172. OKN 20 (1890) 375–376.
173. Uo. 375. Nyomatékosan kell hangsúlyoznom, hogy Magyarország nem az egyetlen állam, ahol a határidőket pontosan betartani nem lehetett. Götz többször idézett munkájában írja „Da in Bayern die Produktion erst Ende 1886 richtig anliefe, konnte der vorgeschene Zeitplan für die Umbewaffnung nicht eingehalten werden.” *Götz H-D.*, i. m. 67. Ugyan ezt kell elmondanunk a fegyverek minőségével kapcsolatosan is. „Ludwig Locwe et Comp. in Berlin-Martinikenfelde. . . dem deutschen Soldaten ein Gewehr in die Hände zu geben, das. . . im Kriege fast weniger dem Feinde als vielmehr dem Träger gefährlich werden. . . muss.” Uo. 97.
174. Az átvevő bizottság egyik tagja más véleményen volt. A honvédelmi miniszter 48 óra múlva kizárta a bizottságból és csapatszolgálatra sorolta be OKN 21 (1890) 46.
175. OKN 20 (1890) 343.
176. Uo. 367.

177. OKN 21 (1890) 69. Vö. uo. 95.
178. Látogatás a M-Fegyver- és lőszergyárban. Magyar Salon 14 (1891) 358.
179. OKN 20 (1890) 372.
180. Uo. 292.
181. Uo. 368. Érdemes a mondottakat egybevetni a Magyar Nemzetgazda megállapításával „... köztudomásra hozatott az, hogy a vállalat részvényei hosszabb ideig nem fognak piacra bocsáttatni, amit ha a régi társaság is követett volna, számos üzelemnek és mindenféle elkeseredésnek eleje lett volna véve.” A magyar fegyvergyár újjáalakítása. i. m. 7 (1890) 420.
182. OKN 21 (1890) 100.
183. OKN 20 (1890) 336.
184. Uo. 337. Ezzel kapcsolatosan érdemes idézni Fejérváry megjelentetett életrajzából. Ugyanis ez a munka, amely a további pályafutását hivatva előkészíteni – is kénytelen megállapítani: „Más kérdés, vajjon politikai és parlamentáris szempontból mit *szóljunk* ahhoz, hogy magyar felelős miniszteri állásra az osztrák-magyar hadseregnek egy magasrangú tagja, egy altábornagy vállalkozik és emelkedik.” Szerző nélkül, Komlós–Keresztesi báró Fejérváry Géza cs. és kir. tábornagy magyar királyi honvédelmi miniszter 1851–1901. (Pozsony 1901) 99.
185. Uo. 292. Vö. 346.
186. OKN 21 (1890) 46.
187. OKN 20 (1890) 335.
188. Uo. 339. Vö. OKN 21 (1890) 73.
189. A magyar fegyvergyár. Vasárnapi Ujság 37 (1890) 819–820.
190. OKN 20 (1890) 346.
191. Uo. 326.
192. Uo. 328–329.
193. Az említett napon szavazták meg az 52 millió póthitelt, amelyből Magyarországra 16 millió jutott. OKN 16 (1887) 201. Különösen éles formában vetődött fel

1887 októberében a bécsi miniszteri értekezleten, ahol Taafe, Dunajevszki, Welsérheimb, Tisza, Fejérváry az ismétlőfegyverek anyagi kihatásairól vitatkoztak. Kit terhel a honvédség felszerelése anyagilag. KL 2 (1887) 322.

194. OKN 15 (1890) 118.
195. Uo. 125.
196. OKN 15 (1887) 23.
197. Uo. 36. Igéret részéről is bőségesen elhangzott. Hivatkozott is arra, hogy 1887. február 19-én kiadott utasításában, amelyet Horvátország és Magyarország Kereskedelmi Kamaráihoz küldött elrendelte: „... a kispart lehető legnagyobb mérvben akarom részesíteni.” OKN 15 (1887) 43.
198. A magyar fegyvergyár. KL 5 (1890) 251.
199. A magyar fegyvergyár. Uo. 372.
200. A magyar fegyvergyár. Uo. 303.
201. A magyar fegyvergyár sorsa. Uo. 317.
202. A magyar fegyvergyár újjáalakítása. Magyar Nemzetgazda 7 (1890) 420. Vö. A magyar fegyvergyár. KL 6 (1891) 67. Alapítója a Magyar Általános Hitelbank. 1935-ben egyesül a Magyar Fém- és Lámpaárugyárral Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár RT. címen. *Kenéz Béla*, Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói. (Bp. 1943) 253–254.
203. A honvédségi ismétlőfegyverek megrendelése. KL 6 (1891) 78.
204. Magyar fegyvergyár. Uo. 106.
205. A füstnélküli lőpor gyártása. Uo. 117.
206. A magyar fegyvergyár sikere. Uo. 268.
207. A magyar fegyvergyár. Uo. 331.
208. Cím nélkül. Magyar Pénzügy 16 (1896) 7. Vö. *Matkovits Sándor*, Az 1896 évi ezredéves kiállítás eredménye 5 (Bp. 1898) 792. A gyár 40–50 féle szerszámgépet gyártott. Egyik kiemelkedő szerszámuk a kúpgyalu volt. *Szőke Béla*, Egy régi kép a magyar szerszámgépről. Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei 28 (Bp. 1961) 471–473.

Ein Kapitel zur Geschichte der ungarischen Waffenfabrik

In seiner Einleitung weist der Autor darauf hin, dass die in den letzten Jahrzehnten vorgenommene umfangreiche und mit einer grossen Übersicht geführte Forschung der ungarischen Industriegeschichte auf manche bisher vernachlässigte Umstände ein Licht geworfen haben. Doch haben zusammenfassende Facharbeiten und grössere Studien die Waffenindustrie der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts nur in grossen Linien berührt: diesbezüglich wurde eher das Kleingewerbe erforscht. Nach dem II. Weltkrieg ist die Erforschung der Entwicklung der Neuesten Zeit, die fast an unsere Gegenwart reicht, im Vordergrund geraten.

Im Rahmen dieses Programms begann der Autor die Gründungs-umstände der ungarischen Waffenfabrik zu untersuchen. Schon in der Einleitung stellt er fest, dass die nach dem Ausgleich (1867) erfolgte Beschleunigung der allgemeinen Entwicklung – entsprechend den Interessen der österreichischen und ungarischen Bourgeoisie – die Herstellung von Militärschiesswaffen an die Tagesordnung gestellt wurde. Charakteristisch auf diesem Gebiet war auch die Verflochtenheit, und zugleich gegeneinander geführte Kampf der ungarischen und österreichischen Bourgeoisie. Zur Bekräftigung der oben erwähnten gibt der Autor Auszüge aus dem gesammelten Material der zwischen 1869–1875 gegründeten, bzw. eingestellten Fabriken bekannt. Diese Studie untersucht jedoch in erster Linie Gründungsumstände der heutigen ungarischen Waffenfabrik in den Jahren 1886 bis 1890. Das erste Kapitel erörtert die Rolle der Einführung von Repetierwaffen und weist darauf hin, dass auf dem Gebiet der Monarchie ausgedehnte Versuche gemacht wurden. Im Oktober 1886 rief der Kriegsminister zwecks Beratung über die neuen Repetierwaffen eine Kommission zusammen. Die Kommission übernahm zwar keine der vorgelegten Repetierwaffen an, aber als Resultat der Beratung folgten jene

Versuche, die zwischen 1881–1884 argestellt wurden. Man schrieb insbesondere viel Artikel über den, von Ferdinand Mannlicher in den ersten Tagen des Januars 1885 vorgelegten, mit einem Fünfpatronen-Magazin versehenen Geradezug-Verschluss. Trotz der Kritiken, die diese Waffe hervorrief, wurden schon 1886 6000 Stück Mannlicher erzeugt, worin das Rüsten Deutschlands, Frankreichs und Italiens keine geringe Rolle gespielt hatte. Diese Waffe war auf die 11 mm Werndl-Patron aufgebaut, trotzdem der Kriegsminister erklärt hatte, die mehrschüssige Waffe auf die Werndl-Munition zu konstruieren wäre falsch, da schon der Volksaufstand darauf Anspruch habe.

Unter diesen Umständen ist es erklärlich, dass 1886 die Gründung einer ungarischen ärarischen „Waffenfabrik“ eine immer dringendere Forderung wurde. „Ein unverzeiliches Versäumnis, eine Sünde geradezu würde die ungarische Regierung an das ungarische Volk verüben, wenn sie jetzt anlässlich der Anschaffung der Repetierwaffen nicht ganz entschlossen forderte, dass *„der Staat nicht durch die Privatindustrie, sondern im Selbstbetrieb und zwar nicht in Österreich, sondern auf ungarischem Gebiet in der ungarischen Hauptstadt, eine Fabrik unverzüglich bauen lasse.“* Die ursprünglichen Pläne wurden nicht verwirklicht, da die Fabrik nicht vom Staate, sondern von Privatunternehmern gegründet wurde. Die daran interessierte Werndl-Fabrik äusserte sich auch folgendermassen: „... von der zu gründenden Waffenfabrik hat der Österreicher nichts zu befürchten, denn der wird die Lieferung an die Armee beenden, bevor sein Konkurrent sich an die Erzeugung machen kann.“ Die Sache der ungarischen Fabrik näherte sich am 30. Januar 1887 der Verwirklichung, die Berliner Loewe Commandit-Gesellschaft begann Verhandlungen mit dem ungarischen Kriegsminister, Baron Fejérváry und im Mai 1887 reichte Gustav Roos, Generalvertreter der Londoner und Stockholmer Waffenfirma Nordenfelt eine Offerte in Budapest ein. Die Opposition des ungarischen Parlaments war unzufrieden, weil sie Waffenfabrik mit Einschaltung der ungarischen Industrie verwirklichen wollte. Die ungarische Fabrik – betonten sie – sei alles andere, nur nicht ungarisch, es stellen sich doch ausländische Unternehmer mit aus dem Ausland importierten Maschinen auf und wird kein ungarisches Rohmaterial dabei verwendet. Nach den Vorverhandlungen wurde der erste grosse Schritt am 3. Februar 1888 gemacht als Finanzausschuss der ungarischen Regierung den Gesetzentwurf Nummer 97 über die der in Budapest zu errichtenden Waffenfabrik zu gewährenden staatlichen Begünstigungen machte.“ Darauf machten die Fachleute den Vorschlag, der

Platz der Fabrik solle das Terrain hinter der Donau-Schranke sein, aber auch diesmal siegte das Geschäftsinteresse und die Fabrik wurde in Budapest, auf der Soroksárstrasse errichtet. Ende 1888 wurden die Werkhallen aufgebaut und in der ersten Hälfte des Jahres 1889 begann man mit der Ausrüstung.

Der Autor behandelt in einem Sonderkapitel die zwischen 1886–1890 mit der Mannlicher-Waffe geführten Versuche. Er analysiert ausführlich jene Kritiken, die zur Vervollkommnung der Waffen beitrugen. Er stellt fest, und führt zur Bekräftigung eine Reihe von Beispielen an, wonach die Einführung der 11 mm Mannlicher-Waffe übereilt war, da sie noch vor Beginn der Produktion veraltet war. Diese Feststellung wird auch von der im Oktober 1887 gemachten offiziellen staatlichen Meldung unterstützt, dergemäss die Erzeugung der 11 mm-Waffe eingestellt wird und man auf die Erzeugung der 8 mm Mannlicher übergeht. Die Mannlicher-Waffe trug den Sieg über ihre Konkurrenten (Krnka, Schulhof, Schönauer, Jurnitschek u.a.) davon, und gewann mit Triumph das Gebiet. Um die Zusammenhänge klarzumachen wirft der Autor einen Blick nach Europa und macht die dort laufenden Versuche bekannt. Er stellt fest, dass das Rüsten zur Annahme der Mannlicher-Waffen seine Wirkung ausübte und unbedingt zum Aufwerfen des Gedankens einer ungarischen Waffenfabrik beitrug. In einem Sonderkapitel der Studie behandelt der Autor die Rolle der Firma Greenwood & Bathley, die unter Mitwirkung der Berliner Firma Ludwig Loewe et. Co. — den Interessen eines Teils der ungarischen und österreichischen Bourgeoisie entgegenkommend — die Inbetriebsetzung der Fabrik verhinderte. Mit Hilfe des Diskussionsmaterials der parlamentarischen Opposition verfolgt er die Spur der untauglichen englischen Maschinen, der Bauspekulation, die Ungeduld des ungarischen Kriegsministers betreffs der ungarischen Versuchsexemplare, die Fragen der Transportfähigkeit und der Tauschpräzision. Die erwähnten Gründe machten den Produktionsanfang der Repetier-Mannlicher unmöglich. Die öffentliche Meinung sah darin das Sabotieren der Ausrüstung der heimischen Armee, es sickerte nämlich durch, die ungarische Fabrik leiste Hilfe der Steyr-Fabrik zur Erfüllung einer grösseren deutschen Bestellung. Die ausgestreuten Nachrichten dienten vermutlich der Bankspekulation, da das feindliche Verhältnis zwischen der ungarischen Fabrik und der Konkurrenzfirma eine Zusammenarbeit von vornherein ausgeschlossen machten.

Am 21. Januar 1890 wurde bekanntgemacht, dass die Fabrik ihrer Verpflichtung nicht nachkommen könne. Die schon erwähnten unbrauchbaren englischen Maschinen hemmten in erster Linie die Produktion. Es

wurde versucht die Maschinen zu reparieren, oder neue Maschinen zu konstruieren, aber schliesslich begann man die Produktion doch mit den schlechten Maschinen. Die ersten 20 Schiessgewehre wurden durch den Kriegsminister nicht begutachtet, da er sie quantitativ für zu wenig hielt, weiterhin sagte Fejérváry in seiner Rede im Parlament „. . . schon auf den ersten Blick, ohne jedwede exakte Prüfung wurden sie von meinen Sachverständigern als nicht entsprechend bezeichnet.“ Der Autor erwähnt weiter noch, dass zufolge der durch das Wiener Arsenal unternommenen Prüfung aus den ersten 20 Gewehren einzelne Stücke übernommen wurden, dagegen wurden nach den Fabriksproben zu Steyr auch solche Stücke für unbrauchbar erklärt, die sie selbst auf Anweisung des Vereinigten Kriegsministeriums der ungarischen Fabrik als Musterstücke übergeben hatten. Die Erzeugnisse der ungarischen Fabrik waren mit diesen Musterstücken tauschgeeignet, die Ersatzteile der Musterstücke der Steyrfabrik dagegen *waren mit den Produkten der Steyrfabrik nicht tauschbar*. Anlässlich der zweiten grossen Schiessgewehrprobe wurden 50 Stück geprüft, aber diese wurden ebenfalls als unbrauchbar erklärt. Das Protokoll der Prüfung übergab Fejérváry am 16. August 1890 und um seine Loyalität gegen die Fabrik zu beweisen, stellte er die Frage an die Fabrik „. . . ob sie es leisten könne bis zum 20 August d. J. 500 Stück gute Waffe zu liefern, ja oder nein . . .“ Die Waffenfabrik konnte darauf nur sagen, sie könne die Waffen bloss in der alten Qualität liefern, da sie erst vor Tagen das Protokoll über die Mängel der vorgelegten Gewehre erhalten habe. Nach Empfang dieser Antwort übergab der ungarische Kriegsminister die Bestellung einer ausländischen Firma. Dies brachte eigentlich der Union-Bank einen grossen Gewinn. Die Aktien der ungarischen Fabrik waren auf 179 Forint gestiegen, aber als die ausländische Bestellung des Ministers durchsickerte, fielen die Aktien auf 90 zurück, die Steyr-Aktien dagegen stiegen auf 479 Forint. Die Werndl-Aktionäre hatten dadurch über 2 Millionen verdient.

Die so zum Fall gebrachte Waffenfabrik begann ihre Liquidation am 26. August 1890. An ihrem Platz entsteht am 21. Februar die neue Fabrik, die damals noch Waffen- und Maschinenfabrik AG hiess, die Armeen der ungarischen und österreichischen Gebiete waren nämlich damals schon aufgerüstet und die Erzeugung von Reservewaffen war für das Bestehen der Fabrik nicht rentabel genug. Deshalb richtete sich die Fabrik in erster Linie auf Maschinenproduktion ein. Mit dieser Frage beschäftigt sich der Autor in dieser Studie nicht mehr, weil die Erarbeitung des diesbezüglichen Archivmaterials längere Zeit in Anspruch nehmen würde.

Vigh Károly

Portrévázlat Juhász Nagy Sándorról (1883—1946)

Ady nemzedékéhez tartozott. Még középiskolai diák, amikor a nagy költő első verskötete Debrecenben megjelent. Habár kora fiatalsága óta vallotta a francia polgári forradalom eszméit, nem követte a második reformnemzedék útját sem Jásziék polgári radikalizmusáig, még kevésbé Ágoston Péterék marxizmusáig. A polgári szabadságeszményeket Juhász Nagy Sándor összeolvasztotta a kossuthi eszméekkel, és magatartására nem kis hatást gyakorolt a debreceni kálvinizmus, valamint a hajdúsági paraszt életszemlélete.

Mindamellett korán felismerte, hogy a magyar ugar, a grófi szerű, a „bús koldusok Magyarországa” hovatovább anakronizmus Európában, amely új Moháccsal fenyeget.

Mindezt az Alföld szívében, Debrecenben és a hozzá közel fekvő szülőfalujában, Kabán jól érzékelhette.

Alig másfél éves, amikor mulatós, könnyelmű apjától, Nagy Károly kabai ügyvédtől édesanyja: Mocsy Irma válni kényszerül és másodszer Juhász Ignác debreceni ügyvédhez megy nőül. A nevelőapa konzervatív felfogás mellett buzgó 48-as párti elveket vallott. Ez a függetlenségi szellem, Kossuth Lajos feltétlen tisztelete lengte körül a szülői házat. A nevelőapa körültekintően gondoskodott a fiú neveltetéséről, aki egyetemista korában felvette a kettős Juhász Nagy nevet.

Iskolai tanulmányait Debrecenben végezte. Köztársasági és 48-as érzelmeire jellemző, hogy a végig kitűnő tanulmányi előmenetelt tanúsító fiatalember nem volt hajlandó átvenni a királygyűrűt, mert nem akarta a kezén Ferenc József nevét viselni.¹ A debreceni jogakadémián kívül nem csupán a budapesti és kolozsvári, hanem hat külföldi (Bécs, Berlin, Graz, Lipcse, Genf, Párizs) egyetemen is hallgatott jogot. Ügyvédi oklevelet 1909-ben szerzett.

Alig 25 éves, amikor Nagyatádi Szabó Istvánnal csaknem azonos időben mozgalmat indít Hajdú megyében annak érdekében, hogy a függetlenségi párt – amelynek tagja lett – fordítson több figyelmet a kisgazdákra és a földművesekre.² Már 1910-ben meghirdetett politikai programjában hangsúlyozza: „A magyar politika tengelyévé, Magyarország állami életének súlypontjává a magyar földművelő népet kell tenni.”³ Választójog, titkos szavazás, földreform, adókönyvités, szakoktatás, társadalombiztosítás, szövetkezetek szerepeltek e programban.

A társadalmi, politikai kérdések már fiatalon érdekelték. Különösen a magyar sorsproblémák iránt tanusított nagy érdeklődést. Ennek köszönhető, hogy 28 évesen, 1911-ben beválasztják a megyei törvényhatóságba. Így lesz előbb titkára, majd ügyvezető alelnöke a Hajdú megyei és a debreceni függetlenségi és 48-as pártnak. A debreceni református egyház pedig 1913-ban főjegyzőjévé választja.

Nevéhez fűződik a Debreceni Reform Társaság megalakítása is 1912 novemberében. Társadalmi haladást, alapvető reformokat követelt az a művelt értelmiségi elit, amely Dr. Juhász Nagy Sándort elnökévé választotta. A Társaság fiatal elnöke expozéjában kemény társadalomkritikát gyakorolt a fennálló állapotok miatt. Kijelentette:

„Reformokra van szükség és pedig demokratikus, radikális irányban. Hiszen állami létünk, alkotmányunk egy abszolút hatalom játékszere, gazdasági téren elmaradottságunk megdőböntő, kulturális előrehaladottságunk elégtelen. De főleg az alsó társadalmi osztályok helyzete tűrhetetlen akkor, amikor a választási rendszer elavultsága a politikai jogokból is kizárja őket, birtokpolitikánk ósdisága pedig azt eredményezi, hogy a magyar földművelők nagy tömege birtoktalan akkor, mikor a latifundiumok és kötött birtokok oligarchikus rendszere dominál.”⁴

Közéleti pályájának jelentős állomása, amikor az első világháború súlyos körülményei között a függetlenségi párti politikust a hajdúszoboszlói kerület népe országgyűlési képviselőjévé választja. Programbeszédét 1917. július 22-én mondja el a város piacterén.⁵ Ekkor érkezik meg a pártvezér, Károlyi Mihály gróf következő távirata is, amelyet röplap formájában terjesztenek:

„Juhász Nagy Sándor jelölését igaz örömmel fogadjuk. Győzelmét óhajtjuk és reméljük. Juhász Nagy Sándort szeretettel várom harcosaim közé. Üdvözlöm a hajdúszoboszlóiakat. Károlyi.”⁶

Parlamenti beszédeit átfűti a demokratikus reformok követelésének belső tüze és a felelősségérzet országa, nemzete sorsa iránt. A klasszikus

értelemben vett polgári demokrácia híve, aki látja a súlyos társadalmi-politikai elmaradást a fejlett nyugati országokhoz képest, és ezért felhívja a figyelmet egy demokratikus jellegű reform-program megvalósítására, és tiltakozik az előzetes sajtócenzura ellen.⁷ Képviselőházi szűzbeszédében előbb pártja demokratikus választójogi reformjavaslatáról szól. Majd rátérve a földkérdésre, kijelenti: „A birtoktalan és törpebirtokos kategóriákban túl sok az ember, a nagybirtokosok kategóriájában túl sok a föld. Ezt a két túlzást ki kell egyenlíteni egymással.⁸ – Parlamenti beszédeit olvasva nem csupán klasszikus műveltsége szembetűnő, hanem kitűnő nyelvismerete is. Okfejtéseit sűrűn támasztja alá német és francia nyelvű idézetekkel, amelyeket a társadalomtudományok legkiválóbb szerzőitől kölcsönöz.

Debrecen város közgyűlésén is a földbirtokreform kérdését teszi első helyre. Kijelenti: „Új nagy korszak küszöbén, a felvetődő roppant kérdések közül a legnagyobb erővel tör előre a földbirtokreform kérdése, melynek megoldásától függ az ország és a magyarság sorsa.”⁹ Megismétli a földreformmal kapcsolatos követelését abban a határozati javaslatában is, amelyet 1917. december 15-én Debrecenben a függetlenségi párt megyei gyűlésén nyújt be, csatlakozva a pártból kivált és új 48-as pártot szervező Károlyi Mihályhoz.¹⁰

Politikai elveit, az időszerű kérdésekről vallott nézeteit a napi-sajtóban is kifejti. Publicisztikájáról elmondhatjuk, hogy a közéleti férfiak között csak kevesen fogalmaztak olyan világosan, lényegre törően és meggyőző okfejtéssel, mint ő. A függetlenségben közölt írása is erről tanuskodik. Különösen felerősödik a hangja a háború utolsó évében, mert Károlyi Mihállyal együtt azok közé tartozik, akik ellenezték a háborút és Magyarország számára független külpolitikai vonalvezetést követeltek. Nemzeti függetlenség, radikális társadalmi reformok, politikai demokrácia voltak azok a vissza-vissza téző követelések, amelyek publicisztikájának alaphangját megadták.¹¹

Juhász Nagy Sándor, Károlyi Mihály legszűkebb hívei közé tartozott, a párt balszárnyához, aki huszadmagával követte vezérét az új függetlenségi és 48-as pártba.

Az összeomlás és az őszirózsás forradalom győzelme után, 1918. november 2-án kinevezik a vallás- és közoktatásügyi minisztérium politikai államtitkárává. A súlyos és rendkívüli helyzetben is ízelítőt adott kormányzati tevékenysége során – előbb mint kultuszállamtitkár, később mint igazságügyminiszter – legfőbb emberi értékeiből: tehetségéből, elvhűségéből, nagy felkészültségéből és puritán jelleméből. Valójában a reformpolitikus

alkatával rendelkezett, akinek nem a forradalom volt az éltetőjele. Ez megmutatkozott abban is, hogy rendkívüli körülmények közepette alkotott demokratikus reformterveket és törvényeket.

Juhász Nagy Sándor — aki a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot Lovászy Márton másirányú elfoglaltsága miatt vezette — néhány nap alatt kidolgozta és 1918. december 13-án közzétette közoktatásügyi programját.

Elképzelései szerint a legszélesebb néprétegeket az emberi kultúra minél magasabb fokára kell emelni és a néptömegekből fajra, vallásra, születésre, vagyona-ra való tekintet nélkül kellő szelekcióval ki kell emelni a legjobb képességűeket, a vezetésre hivatottakat.

A kötelező és teljesen ingyenes oktatást 14 éves korig javasolta kiterjeszteni. Maga az elemi oktatás 10 éves korig tartana és általános ismereteket ölelné fel. A 10–14 közötti négy esztendő alatt részben mezőgazdasági, részben ipari szakismereteket nyújtó iskolatípusokat kellene teremteni.

A középiskola négy alsó osztályában általános ismereteket oktatnának, az ötödik osztálytól kezdve már a következő típusok szerint ágaznának el a felső tagozatok: általános humán jellegű, reáliskolai képzés, mezőgazdasági és ipari szakoktatás, tehát lényegében négyféle iskolatípus.

A tervezet mind az elemi iskolában, mind a középiskolai tanításban alapelveként hangsúlyozta a természettudományos szellemű oktatást. Korszerű és figyelemre méltó elveket hangoztatott az iskolai testnevelésről, az ifjúság szociális helyzetének a javításáról, a nőnevelésről stb. A felsőoktatás reformjáról csak szót ejtett, de a kérdés kidolgozására már nem volt ideje.¹²

A vallás kérdésében Juhász Nagy Sándor már nem követte a második reformnemzedék szabadgondolkodó tagjait és államtitkársága idején is hangoztatta: valláserkölcsei alapon áll. A református egyházhoz fűződő szoros szálait nem tépte el.

Felismerve az ország súlyos helyzetét, az ántánt-imperialista erők fellépése, Magyarország területe jeletős részének megszállása közepette nem helyeselte a belpolitikai villongásokat, az egyes pártok programkérdések feletti civódásait. A sajtónak adott nyilatkozatában kijelentette: „Az egész magyarságot egyesíteni kell bizonyos meghatározott kormányzati alapon, amely természetesen a forradalom szellemének teljesen megfelelő legyen.”¹³ Habár felülemelkedett a pártpolitikai szenvedélyeken, az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásával kapcsolatban nem ismerte fel, hogy Magyarország az adott körülmények között nem őrizheti meg területi integritását. A

békéről úgy vélekedett, hogy azt csak Magyarország területi épségének biztosításával lehet megkötni.¹⁴

A feudális Magyarország béklyóit még hordozó társadalomban Juhász Nagy Sándor nem ismerte fel az ipari munkásság, a proletariátus döntő történelmi szerepét. Korábban vallott nézeteinek megfelelően úgy vélekedett, hogy a kisgazda, földműves napszámos, mezőgazdasági cseléd egy táborba tömörítve legyen az az alap, „melyen az egész államhatalom elhelyezkedik.” Magyarországon ún. „földműves demokráciát” kívánt teremteni és úgy képzelte, hogy egy kellően megszervezett, politikai hatalommal felruházott, gazdaságilag megerősített, szövetkezetekbe tömörített, szakszerűen képzett, iskolázott, progresszív eszméket valló parasztság „vegye kezébe az ország sorsának intézését, melyre számbeli fölényénél fogva is hivatva van.” Hangsúlyozza ugyan, hogy a többi „foglalkozási ágakkal barátságos együttműködésben” képzei a hatalom gyakorlását, de a fentiekből nyilvánvaló, hogy Juhász Nagy Sándor a parasztság vezető szerepére gondolt.¹⁵

Sokkal inkább helytálló az a külpolitikai elemzése, amelyet a debreceni függetlenségi és 48-as párt, valamint a köztársasági párt egyesítő nagygyűlésén mondott el 1918 december 26-án. Beszédében kitért arra, hogy Magyarország vakon követte Németországot a háborúba és a magyar nép jó része is áldozatul esett a háborús propagandának. Döntő fontosságú hibának tartja, hogy a magyarságnak külföldön, a győztes és semleges országokban nem voltak képviselői és politikai szervezetei. Ezzel szemben utal a cseh emigráció tevékenységére, amelynek a révén a cseheknek az ántánt-hatalmaknál sikerült elismertetnie az addig soha nem létezett csehszlovák államot. Magyar részről viszont semmi sem történt és most a német szövetségessel együtt „kiterítve fekszünk a porondon”.¹⁶

Juhász Nagy számára a Berinkey-kormány kinevezése 1919. január 18-án megnyitotta az utat a miniszteri bársonyszék felé. Károlyi Mihály ugyanis január 11-én lett a Magyar Népköztársaság elnöke és őt Berinkey Dénes váltotta fel a kormányelnökségben. Az új kormányban január 24-én Juhász Nagy Sándor kapta az igazságügyi tárcát.

Mihelyt elfoglalta hivatalát, azonnal elrendelte a külön bírói státusról intézkedő néptörvény tervezetének elkészítését, melyet a minisztertanács 1919. évi XXVII. néptörvényként március 6-án ki is hirdetett. Ennek következtében az ítélőbírák, az államügyészek, a XXVIII. néptörvény alapján pedig a bírósági jegyzők, fogalmazók és titkárok lényegesen magasabb fizetési osztályokba soroltattak, mint a hasonló rangú egyéb állami tiszt-

viselők. Az igazságügyminiszter ezzel a jogalkotással a bírói függetlenséget kívánta biztosítani. A külön bírói státust azután az ellenforradalmi rendszer sem tudta eltörölni. Amikor a bírók köszönetet mondó nagy küldöttsége megjelent nála, az igazságügyminiszter válaszbeszédében kijelentette, hogy olyan reformokat szándékszik kezdeményezni, melyek alapján a bírák előlépése teljesen mentesüljön a miniszteri kinevezésektől és vagy automatikussá váljék, vagy pedig a bírák testülete maga jelölje ki az előléptetendőket.

A közkegyelmi rendelet, a közrend megóvása érdekében kibocsátott XIII. számú néptörvény „a szeszes italok mértéktelen fogyasztásának eltiltásáról”, az árdrágító visszaélések érdekében hozott szigorú büntető rendszabályok tartoztak még azokhoz az intézkedésekhez, amelyek Juhász Nagy Sándor igazságügyminiszterségének rövid két hónapos időszakára vonatkoznak.¹⁷

Belpolitikai téren Juhász Nagy – miután 1919. februárjában a függetlenségi párt kettévált – mozgalmat indított a radikális párttal és a kisgazdapárttal való összeolvadás érdekében. Az előbbi nem sikerült, ellenben Nagyatádi Szabó István és hívei február 23-án bevonultak a függetlenségi párt haladó szárnyának klubhelyiségébe. Ezt egy olyan meg egyezés előzte meg, hogy mindegyik párt megtartja önálló elnevezését, de közös intézőbizottságot választanak és közös párhelyiséget tartanak fenn, továbbá együtt indulnak a következő választásokon.¹⁸

A függetlenségi párt ezentúl ebben a szárnyban élt tovább, egyesülve a szintén függetlenségi hagyományokat vállaló kisgazdapárttal. Talán szimbolizálja a két pártalakulatot, hogy Juhász Nagy Sándor 1919. januárjában Nagyatádival együtt vállalt miniszterséget és 1919. március 21. után a Tanácsköztársaság kikiáltásakor együtt hagyták ott a hatalmat. Míg azonban Nagyatádi az ellenforradalom első éveiben kiszolgáltatta pártját és oda adta nevét Bethlennek, addig Juhász Nagy Sándor az emigráció éveit választotta és hű maradt demokratikus elveihez.

Magyarországon 1919. márciusában a nemzetközi helyzet rosszabbodása, az ántánt-hatalmak katonai megszállásának a folytatódása következtében a belpolitikai helyzet is kiéleződött. Juhász Nagy Sándor a kormány túlnyomó többségének a véleményét fejezte ki, amikor 1919. március 5-én a budapesti VII. kerületi függetlenségi kör elnökévé történt megválasztása alkalmával mondott beszédében – egyebek között – kijelentette:

„Magyarország mai helyzetére két mágneses sark fejt ki kívülről hatást: keletről az orosz, nyugatról a német forradalom. Minden jel szerint

Magyarországon is még bizonyos eltolódás lesz bal felé. Ezt a szociál-revolúciós irányt az ország visszafoglalásának gondolatával összhangba hozni óriási feladat, mely mithológiai hősöket igényelne. Károlyi Mihály vállalkozott rá.

A háború után a zsarnokságra alapított államok összeomlottak, így Oroszország, Németország, Törökország és az Osztrák–Magyar Monarchia. De mit ér ez nekünk, ha a demokrácia a mi hulláinkon át halad előre győztesen?

Itt bent éppen most kívánnak mindent a kormánytól, amikor alig lehet tenni valamit. Sohasem volt igazabb a költő szava, mint most: a politikus úszója a folyónak és nem irányítója.

Hogy a kibontakozásnak kívánt eredménye elérhető legyen, a szélsőséges elemeket le kellett törni. Az ellenforradalmi törekvéseket el kellett hallgattatni.

A jövő politikai irányzatra nézve az a véleményem, hogy kizárólagos szocialista államrend nem lehet állandó. Csak az egész földön, vagy annak túlnyomó részén állhatna meg egy állandó kommunizáló berendezés, amire ma semmi kilátás nincsen. De az ennek alapjául szolgáló gazdasági rend sincsen készen úgy, hogy minden ilyen irányú kísérletezgetés egy pár hónap, vagy év alatt idő előttinek bizonyulna.

Mi hát a helyes irány? A radikális, szociálpolgári irány kezét nyújt a revizionista szociáldemokráciának. E kettő összefogásából nagyszerű koncepció bontakozhat ki.

Mi középen állunk. Mi a szélsőséges szocialista irányt nem helyeseljük, a reakció ellen pedig végsőkig harcolunk.”¹⁹

Lényegében hasonló elveket vall 1919. március 14-én, egy héttel a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, a Károlyi-párt debreceni nagygyűlésén, amikor kijelenti, hogy a teljes szociáldemokrata program megvalósításának még nem jött el az ideje és ezért – szerinte – a haladó polgárságnak továbbra is együtt kell kormányoznia az országot a szociáldemokratákkal. Az viszont nem derül ki a sajtóbeszámolóból²⁰, hogy mit ért a polgársággal szemben támasztott ama követelményen, amely szerint a polgárságnak teljesen „progresszív szociális alapra” kell helyezkednie.

Ugyancsak a debreceni nagygyűlésen mondott beszédében az ország előtt álló legfontosabb három feladatnak Magyarország területi épségének a biztosítását és a gazdasági élet helyreállítását, egy haladó szociálpolitikai program megvalósítását, továbbá a belső rend fenntartását tekinti.²¹

Juhász Nagy Sándor szavai szerint talán csak mithológiai hősök

lettek volna képesek az ország előtt álló rendkívül súlyos feladatokat megoldani. Károlyi Mihály után 1919. március 21-én erre a kommunisták, a Magyar Tanácsköztársaság politikusai vállalkoztak. Juhász Nagy hűen politikai elveihez, ezt az utat már nem volt képes követni és visszavonult a politikai élettől. Majd a Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált.

Távollétében a hazai jobboldali sajtó az egész emigrációval együtt az ő személyét is gyalázta. Juhász Nagy Sándor azonban Bécsben semmit nem tagadott meg az őszirózsás forradalom után a Károlyi- és Berinkey-kormány alatt vállalt tevékenységéből. Továbbra is vállalta a polgári demokratikus forradalom célkitűzéseit és ennek számos esetben kifejezést is adott. Kijelentette, hogy a magyar demokráciának azon az úton kell haladnia, ameddig az 1919-es földosztás megkezdésekor eljutott.²²

Odahaza először a református egyház mozdult meg az érdekében. A tiszántúli református egyházkerület Balthazár Dezső püspök indítványára úgy határozott, hogy visszahívja Juhász Nagy Sándort elárvult főjegyzői tisztségébe. Ebből az alkalomból Buza Barna és Vass János vezetésével 20 tagú küldöttség kereste fel Balthazár püspököt, hogy megköszönje neki a debreceniek hűségét.²³

A baloldali ellenzék politikai köreiből egyre inkább felmerült az a követelés, hogy az 1918-as emigráció számos tagja, így Juhász Nagy Sándor is kapjon amnesztiát. Drózdly Győző, például a nemzetgyűlés 1922. évi szilveszteri ülésén követel amnesztiát Juhász Nagy Sándor, Garami Ernő és Lovászy Márton számára, akik – mint kijelentette – „az országnak mindig hivatott vezérei voltak és lehetnek. . .”²⁴

Ilyen előzmények után 1923-ban Juhász Nagy csakugyan hazatérhetett. Hívei Debrecenben nagy örömmel fogadták és már néhány hónap múlva a város III. kerületében képviselőjelöltnek szerették volna felléptetni. A Debreceni Független Ujság munkatársa felkereste őt e szándékkal kapcsolatban, de Juhász Nagy Sándor kijelentette: „Ez idő szerint jelöltséget nem válllok és továbbra is passzivitásban maradok.”²⁵

Kellő tájékozódás után fokozatosan bekapcsolódik a helyi közéletbe, bár hazatérése után még inkább megállapíthatjuk róla, hogy az októbrizmus mérsékelt, polgári demokratikus eszméit vallja. Emlékbeszédet mond 1925. november 22-én Kiss Albert felett a debreceni „Függetlenségi Kör”-ben.²⁶ Egy évvel később, 1926. december 5-én már Hegymegi Kiss Pál képviselőjelöltséget támogatja a Függetlenségi Polgári Balpárt gyűlésén.²⁷

Debrecenben a csapókerületi Függetlenségi és 48-as olvasóköri díszelnökévé választja. A Kör márciusi ünnepségén mondott beszédében 1927.

március 20-án méltatja az 1848-as forradalom és szabadságharc jelentőségét. Majd időszerű kérdésekről szólva, hangsúlyozza, hogy a márciusi eszmék értelmében ragaszkodni kell a nemzeti szabadsághoz, a demokratikus haladáshoz és a jogegyenlőséghez.²⁸ – Kossuth Lajos születésének 125. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen a debreceni Függetlenségi Kör félévszázados jubileumán nagy beszédet mond. Ismételten hitet tesz a függetlenségi eszme mellett, amelyről kijelenti, hogy annak „általános emberi és nemes internacionális vonatkozásai” is vannak. A háború és Trianon tanulságait levonva, megállapítja, hogy a német-osztrák orientáció okozta azt a katasztrófát, ami a történelmi Magyarország összeomlásához vezetett.²⁹

Közéleti tevékenysége során keményen és következetesen bírálta a Horthy-rendszer bel- és külpolitikáját. Nem tagadta meg az októbrizmus általa vallott eszméit. Meg nem alkuvó jellemére és volt politikai fegyvertársai iránti hűségére jellemző, hogy nagy cikkben állít emléket a hozzá eszmeileg közel álló Lovászy Mártonnak, aki engesztelhetetlen bírálója maradt Horthy Miklósnak. Halála alkalmából vezércikket ír Lovászyról és így méltatja képességeit: „Fényes tehetsége, szónoki és írói képességei, széles látóköre, képzelő ereje, szívós akarata, nemes jelleme nagy szerepre predesztináltak.” Az ország tragikus helyzetével magyarázza Juhász Nagy, Lovászy bukását. „Tragédiájának titka – fejezi be a cikkíró a Lovászyról írt nekrológot – meggyőződéséhez való fanatikus ragaszkodásában rejtett. Nem tudott alkalmazkodni és megalkudni.”²⁸

Az egész íráson átsüt, hogy Juhász Nagy Sándor mélységesen rokonszenvez az elhunyt politikai fegyvertárral, aki hosszú évekig bírálta az emigrációban a Horthy-rendszert és Garami Ernővel együtt szerkesztette a fehér terrort leleplező *Jövő* c. lapot. Végül 1926-ban haza jött Magyarországra – meghalni.

Az ellenforradalmi rendszer korifeusai, látva Juhász Nagy Sándor állhatatosságát a Horthy-uralom bírálatában, elhűségét az 1918-ban vallott eszméi iránt, mindent elkövettek, hogy a köztisztületben álló debreceni politikus ne kaphasson országos fórumot: ne lehessen országgyűlési képviselő.

A hajdúszoboszlói választókerület választópolgárainak a felkérésére ugyanis 1931-ben indult a képviselőválasztásokon. Az antidemokratikus választási rendszer ellenére is biztos győztesnek látszott, amikor a közgazgatási apparátus a kerületben déli 2 órakor kihirdette a záróirat. Ez a felháborító intézkedés mintegy 4000 szavazattól fosztotta meg Juhász Nagyt. Még a „forradalom nélküli, békés átalakulást” követelő²⁹ októbrista

politikustól is félt a rendszer. Pedig ő nem kiáltott bosszúért, amiért a megyei közigazgatás – mint a megyegyűlésen kijelentette³⁰ – ötször megfosztotta személyes szabadságától, jogtalanul kiutasította szülőfalujából és fegyveres erővel akadályozta meg abban, hogy vasárnap délelőtt átléphesse a templom küszöbét. Nem csoda, ha annyi törvénysértés után a megyegyűlésen „politikamentes, népért dolgozó közigazgatást” követel.

Személyes üldöztetése nem izgatta. Elveiért és meggyőződéséért bátran és büszkén szenvedte el azokat. Csak paraszt-híveinek üldözése ellen emelt szót. Felháborodásának adott kifejezést, amiért a választási események során szülőfalujában, Kabán a Függetlenségi Kör elnökségét és 14 tagját a csendőrségre idézték, két kisgazdát pedig a csendőrök Vámospércsről Debrecenbe szállítottak.³¹

Mélységesen felháborította őt a politikai szabadságjogoknak olyan durva megsértése is, amikor barátjának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a politikai gyűlését négyszer egymás után nem engedélyezték Hajdú-böszörményben. Emiatt a megyegyűlésen szót emelt a közszabadságokért, „az emberi jogok biztosításáért”, a „megfelelő rendszerváltozás”-ért.³²

Az antidemokratikus, reakciós kormányzati rendszer és az 1931-ben tapasztalt törvénysértések miatt nem hajlandó indulni 1935-ben a képviselőválasztásokon. Környezete, hívei előtt kifejti: „nem lát garanciát arra, hogy ezen a választáson kevesebb erőszak nyilvánulna (’ene, mint 1931-ben. . .” Választóit sem akarja kitenni egy újabb terrornak.³³

Politikai barátja, Bajcsy-Zsilinszky Endre is hiába kérleli őt 1935. március 6-i levelében³⁴, hogy induljon az országgyűlési választásokon. Zsilinszky még arra is vállalkozik, hogy – Juhász Nagy indulása esetén – felkeresi a miniszterelnököt és a belügyminisztert, „tisztességes választást” és a sok becstelenség jóvátételét követelvé a személyét illetően. A debreceni politikus azonban hajthatatlannak bizonyult – és neki lett igaza. Az ellenzékkel szemben az 1935-ös Gömbös féle választásokon alkalmazott „hideg” terror után Zsilinszky is levonta a szükséges következtetéseket és vezíri rangjáról való lemondásával, valamint más módon egyre következetesebben vállalta egy radikális ellenzéki politika útját.

Juhász Nagy Sándor távolmaradása a választásoktól nem jelentette azt, hogy hátat fordít a politikai életnek, hiszen ha ő maga nem is vállalt jelöltséget, Bajcsy-Zsilinszky megválasztásáért szóval és tollal is harcolt.³⁵ Politikai eszméiért továbbra is síkra szállt a sajtóban, a megyegyűléseken, a városi közigazgatás ülésein, továbbá a társadalmi egyesületek rendezvényein.

Izgatta őt a hárommillió szegényparaszt sorsa is. Mintegy tíz évig

dolgozva művén, ezeroldalas szociográfiát írt az Alföld parasztságáról. Dózsa drámát is írt és verses regényhez is hozzá látott. Nem írókkal akart versenyezni, hanem – mint közvetlen barátainak elmondotta – a drámát és a verseket fiainak írta.³⁶

Jóindulatúan figyelte a demokratikus érzelmű ifjúság debreceni mozgalmait is. Amikor pl. a reakció 1932-ben betiltotta a Mi Utunk-at, vagy amikor 1937-ben a Márciusi Front zászlót bontott, Juhász Nagy Sándornál atyai támogatóra letek a fiatalok.³⁷

Politikai megnyilatkozásainak vissza-vissza térő vezérmotívuma a kossuthi eszmei örökség volt. Úgy vélte – és eb ben is azonos nézeteket vallott Bajcsy-Zsilinszkyvel –, hogy a magyar sorskérdések megoldásához fel kell támasztani és diadalra juttatni Kossuth eszméit. Nézetei szerint a belpolitikában a kossuthi szociális program, valamint a liberalizmus, a külpolitikában pedig a németellenes orientáció nem veszített időszerűségéből.³⁸

Külpolitikai téren Juhász Nagy Sándor korán felismerte, hogy a hitleri náci birodalom a Drang nach Osten révén elnyeléssel fenyegeti a közép- és délkelet-európai kis nemzeteket. Következetesen harcolt a nemzeti szocialista fajelmélet ellen³⁹, mert jól tudta, hogy ez csak eszköz a náci imperializmus hódító céljainak a megvalósítására. Zsilinszky külpolitikai koncepcióját elfogadva, úgy véli, hogy az olasz orientáció révén Magyarország elkerülheti a III. Birodalom felől fenyegető veszedelmet. Abban az illúzióban ringatta magát, hogy Olaszország a francia-olasz ellentétek felszámolásával és az afrikai gyarmatbirodalom létrehozásával képes lesz megakadályozni a hitleri Németország terjeszkedését, az Anschlusst. Ugyancsak irreális vágyalomnak bizonyult, hogy Magyarország lehet egy közös olasz-francia közép-európai orientáció legfontosabb támasza.⁴⁰

Sokkal reálisabban és időtállóbban látta Magyarország helyzetét az ún. utódállamok vonatkozásában. A liberális irányzatú Brassói Lapokba írt nagy feltűnést keltő cikkében⁴¹ annak a reményének ad kifejezést, hogy közeledés jöhet létre Magyarország és a szomszédai között. Úgy véli, hogy ennek előfeltétele a sovinizmus, a nemzeti gyűlölködés kölcsönös felszámolása. A teendőkre térve, cikkében a feladatokat így fogalmazza meg: „Tessék megvalósítani azt, hogy a magyar kisebbség az elszakított területeken mindenütt jogainak teljes birtokába jusson, úgy, amint azt a békeszerződések is előírják. Adják meg a magyar kisebbségnek a teljes nyelvi, vallási, iskolai jogokat, emeljék fel a magyarokat egyenlő polgári állapotba a közéleti szereplés és a hivatalviselés szempontjából is és adják meg a lehetőséget ott,

ahol ennek egyéb előfeltételei megvannak, a nemzeti autonómiák megteremtésére is.”

Külön kell szólnunk Juhász Nagy Sándor pályáivének megrajzolásakor a Debreceni Reform Társaság vezetésében végzett tevékenységéről. A világháború előtt megalakult Társaság 1932-ben megújult és – ahogy az elnök a szeptember 22-i közgyűlésen megállapította: „Nem nagy zajjal, kevés taggal, szerény eszközökkel” indult el a régi úton tovább.⁴² A Társaság nyíltan vallott célkitűzései olvashatók azokon a meghívókon, amelyeket a vezetőség az egyes rendezvények alkalmából kibocsátott. Ezek a következők:

„1. Nemzeti ideálunkat Kossuth Lajos debreceni nagytemplomi függetlenségi nyilatkozatán építjük fel. 2. Az emberi jogokat, szabadságot, szociális haladást és felvilágosodottságot hirdető eszméinket a bibliából merítjük.”

Juhász Nagy Sándor a Társaság elvi programját időnként kifejtette az évenként megtartott közgyűléseken. Hangoztatta, hogy a Reform Társaság a függetlenségi nyilatkozat, a reformnemzedék és az 1921. évi trónfosztás alapján áll.⁴³

A 30-as években a Társaság rendkívül aktív tevékenységet folytatott. A meghívott előadókból és az elhangzott előadásokból is következhetünk arra a szemlemre, amely Juhász Nagy Sándor jóvoltából a rendezvényeken uralkodott.

Auer Pál, a kozmopolita Coudenhove–Kalergi meghirdette Pán-európa mozgalom magyar képviselője „Népszövetség, Páneurópa, Dunavölgyi tervek” címmel 1933. december 7-én, Juhász Nagy Sándor „A magyar történelem kettős irányzata a mohácsi vést követő évszázadok alatt” 1933. december 12-én, Tápay-Szabó László „Katolicizmus és liberalizmus” 1934. február 11-én, Bajcsy-Zsilinszky Endre Új terv alapvonalai a magyar jövő kialakítására” 1934. március 22-én, majd „Az európai helyzet és a magyarság feladatai 1936. október 8-án, Juhász Nagy Sándor „Kossuth Lajos terve a „Dunai Szövetség”-ről 1936. január 12-én, Juhász Géza „Kossuth és Széchenyi” 1936. április 14-én, Kun Zsigmond „A hanyatló gazdasági liberalizmus és az előtörő intervencionizmus” 1936. január 23-án tartottak előadást.⁴⁴

A fenti előadascímekből és néhány előadás rendőrségi betiltásából is megállapítható, hogy Juhász Nagy Sándor Reform Társasága a 30-as években Debrecenben a német- és fasisztaellenes szellemi-politikai küzdelem fontos értelmiségi szervezetének tekinthető.

Az adott nemzetközi helyzetben, a fokozódó hitleri fenyegetés

időszakában az 1935-ös választások tanulságait is úgy vonja le Juhász Nagy Sándor, hogy fontos feladat az ellenzéki, demokratikus erők tömörülése. Ebben az összefüggésben arra figyelmezteti Eckhardtot, a Független Kisgazdapárt vezérét, hogy nem elegendő az ellenzék küzdelmét a Gömbös Gyula személye elleni harcra korlátozni, hanem kormányzatának egész kül- és belpolitikájával szembe kell szállni. Zsilinszkyt állítja példaképül, aki az ellenzéki politikusok közül a legradikálisabban vonta le a 35-ös választások tanulságait.⁴⁵

„Az ellenzéki tömörülésnek – olvashatjuk a Juhász Nagy kabai beszédéről készült sajtótudósításban – fel kell ölelnie a földreform követelését, valamint az igazságosabb adózási rendszert és különösen a Tiszántúlon nagy közmunkák megindításának programba vételét.” Egy későbbi megnyilatkozásában a földreformot tekinti „a magyar élet központi gondolatának”.⁴⁷ Az ellenzéki tömörülésről úgy vélekedik, hogy a magyar demokrácia megteremtése érdekében „minden demokratikus alapon álló politikai pártnak, csoportnak és tényezőnek össze kell fognia”.

Nagy jelentőségű cikkében („Ellenzéki szövetség”)⁴⁸ „népfrontot” követel, a baloldali, demokratikus pártok szövetkezését javasolja. Úgy véli, hogy a Bajcsy-Zsilinszky vezette Nemzeti Radikális Pártnak a szövetsége a Kossuth Párttal, lehetne a magja egy ilyen pártok közötti szövetkezésnek. Mindezekelőtt a Független Kisgazdapártot szeretné ott látni ebben a szövetségben. Rassay Károly Szabadságpártjáról is az a véleménye, hogy „értékes alkotó része lenne a közös népfrontnak”.

Az a „minimális program”, amit Juhász Nagy a közös „népfrontnak” javasol, belpolitikailag a polgári demokratikus szabadságjogokat, a szegény néptömegek szociális felemelését, külpolitikai téren a „Habsburgkérdés kikapcsolását”, önálló magyar külpolitikát, egy magyar kezdeményezésű dunavölgyi megegyezést tartalmaz.

A magyar belpolitikában a 30-as évek második felében végbemenő fokozottabb polarizáció ugyan nem hozott létre népfrontot, mégis figyelemre méltó, hogy a Komintern stratégiájának megfelelően Magyarországon is tért hódított az antifasiszta népfront-politika gondolata. Igaz: Juhász Nagy Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre ekkor még csak egy baloldali polgári tömörülésre gondolnak, de később, a második világháború időszakában mindketten eljutnak a munkásosztállyal való szövetség vállalásáig.

A jobboldal nem nézte tétlenül Juhász Nagynak egy baloldali polgári front létrehozása érdekében vállalt közreműködését. Felhánytorgatták a debreceni politikus októbrista múltját, az 1918-as magyar polgári

demokratikus forradalom győzelme után vállalt szerepét. Juhász Nagy Sándor – válaszolva támadóinak – hűen mérsékelt októbrizmusához, így tesz hitet régen vállalt politikai eszméi mellett:

„A forradalomba tisztult elveket vittem bele, azokat onnan sértetlenül kihoztam és tartom mai napig. Tehát se a lázalmok idején nem tolódtam szélsőségekbe balfelé, se a reakció beköszöntével nem tolódtam el magam mentsége, vagy előnyös helyzetbe juttatása végett jobbfelé.”

„... elveimet minden időközön át úgy álltam és állom, ahogyan azokat a debreceni Kollégiumból kihoztam és mint ifjúsági vezér 34 év előtt március 15-én a debreceni piacon kihirdettem.”⁴⁹

Októbrista múltját vállalva, Juhász Nagy Sándor azért fejezi ki nemtetszését az általa nagyrabecsült és tisztelt barátja, Bajcsy-Zsilinszky cikkének ama megállapításával, hogy „1918-ban tragikusan kellett találkoznia egy gyöngye magyar nemzedéknek” az ismert francia politikával. Azt is megkérdőjelezi Juhász Nagy, amikor Zsilinszky arról ír, hogy „... a szerencsétlen ügyefogyott forradalmi Károlyi-kormány” katonai erejének gyarló maradványaival állt szembe a reá törő imperialista mohósággal.⁵⁰ Joggal nem ért egyet itt Juhász Nagy Zsilinszkyvel abban, hogy az őszirózsás forradalom nemzedékét „gyöngye magyar nemzedéknek”, és kormányát „szerencsétlen, ügyefogyott forradalmi Károlyi-kormánynak” minősíti.

A debreceni politikus azáltal, hogy védelmébe veszi az egész Károlyi-kormányt, valójában hitet tesz az októbrizmus mellett. Történetileg is nézve, tagadhatatlan, hogy Juhász Nagynak volt igaza, mert gyöngének az a magyar uralkodó osztály bizonyult, amely Tiszával az élen anidemokratikus és reakciós belpolitikája és végzetes német orientációs külpolitikája következtében az első világháború katasztrófájába sodorta az országot. A bukott rendszer örökösének az ántánt-imperializmus mohósága közepette már csak a csődtömeg felszámolása maradt osztályrészül.

Juhász Nagy Sándor nem felejtette el az első világháború tanulságait. Amikor a második világháború kitörése után Magyarország urai ismét a német imperializmus oldalán sodorták az országot háborúba, szűkebb baráti köre előtt kijelentette: „Megláthatja mindenki, ha nem tudunk egy emberként felsorakozni a német hódítás ellen, minket is eltapos újra a porosz zsarnokság. Megsemmisül önálló államiságunk, borzalmas háborúba kényszerülünk a németek oldalán.”⁵¹

Több haladó emberrel, kommunistával együtt őt is elhurcolta a Gestapo 1944. április 16-án éjjel. Ménes Jánossal, a Hajdú megyei kommunista pártbizottság felszabadulás utáni első titkárával került egy zárkába.

Gyötörték, kínozták, míg végül is hat nap múlva a református egyház interveniálására és a közvélemény nyomására szabadon engedték.

1944. októberében szülőfalujában, Kabán, egy kis tanyán rejtőzködik, majd amikor a németek kitakarodnak, bemegy a faluba. Itt keresi fel Debrecen katonai városparancsnoka, Szalnyikov alezredes és kéri, jöjjön haladéktalanul Debrecenbe. Szükség van rá – úgymond – mint a város legtekintélyesebb emberére. Romeltakaritástól a bíróság újjászervezéséig Juhász Nagy mindent vállal. Jelentős része volt abban, hogy a város ideiglenesen az ország fővárosa lehetett⁵² minden párt bizalmát élvezte. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én egyhangúlag alelnökévé választotta.⁵³

Politikai elvhűségére jellemző, hogy a sajtónak adott nyilatkozatában, 1945. decemberében kijelentette: „Változatlanul az 1918. évi októberi forradalom és a népköztársaság demokratikus, radikális elvei alapján állok és nagyon örülök, hogy a „Néplap” egyik legutóbbi számában megjelent hatalmas program tökéletesen ugyanezt tartalmazza.”

Egyik utolsó közszereplése során a szívéhez nőtt Reform Társaság tisztújító közgyűlésén vett részt 1946. január 8-án. Az itt elhangzott beszéde politikai végrendeletének is tekinthető.

Három nagy politikai követelésének adott hangot:

1. „Elvi alapon hirdetjük a köztársaság eszméjét.”
2. „Az emberi jogok tiszteletét meg kell teremtsük és a demokrácia fogalmát tisztáznunk kell.”
3. „Egy kétségtelen, az, hogy Magyarországon a kapitalista rend így ahogy van, nem tartható.”⁵⁴

Juhász Nagy Sándor a második világháború után ismét nehéz körülmények között vállalkozott arra, hogy a magyar népi demokrácia élcsapatában kivezesse az országot abból a súlyos helyzetből, amelybe bűnös urai juttatták. A Gestapo-fogságban megrokkant egészsége azonban csak az első lépések megtételét tették számára lehetővé. Hónapokig tartó betegség után végül is a szíve mondta fel a szolgálatot 1946. május 10-én. Különös véletlen folytán egykori fegyvertársa, Károlyi Mihály éppen akkor érkezett haza 27 évi számkivetés után. Özvegyéhez küldött táviratában a második magyar köztársaság elnöke ezeket írta:

„Végtelenül lesújtott férjének, barátomnak, régi hű fegyvertársamnak halála. Hazatérésem örömeiben szomorúságot jelent számomra annak a férfiúnak hirtelen eltávózása, akire ennek a sokat szenvedett országnak még

nagy szüksége lett volna. Fogadja asszonyom feleségem nevében is őszinte részvétemet. Károlyi”⁵⁵

Juhász Nagy Sándort május 14-én a nemzet halottjaként temették. Ravatalánál az egész ország búcsúzott nagy fiától.⁵⁶

Külön lapra kívánkozik Juhász Nagy Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre barátsága.⁵⁷ Ismeretségük Zsilinszkynek az Előőrs korszakára esik. Ezekben az években (1928–1932) Zsilinszky már szakított fajvédő barátai-val, Gömbös Gyulával és – ha még ellentmondásosan is – fokozatosan haladt balra, egy demokratikus ellenzéki politika útján. Tarpán 1931-ben kibontja a Nemzeti Radikális Párt zászlaját, de támogatja a Független Kisgazdapárt megalakulását is. Ezen az úton találkozik a népi értelmiség: írók, szociológusok, újságírók legjobbjaival és olyan ellenzéki politikusokkal, valamint publicistákkal, akik Juhász Nagy Sándort is ismerik. Mivel Tarpára menet Debrecenen át vezetett gyakran az útja, az Alföld fővárosában különösen sok ismerősre tett szert. Közülük Thury Levente, a Debreceni Független Újság főszerkesztője 1931-ben bemutatja egymásnak a két politikust.

Zsilinszkyt felháborítja az 1931-es képviselőválasztáson Juhász Naggyal szemben alkalmazott durva törvénytértés. Ő ugyan Tarpán képviselői mandátumhoz jut, de ezt megelőzően 1929-ben ő is elbukott az akkor vele szemben alkalmazott választási csalások következtében.

Juhász Nagy és Zsilinszky között nem csupán azért jön létre – szinte egy csapásra – barátság és kölcsönös rokonszenv, mert sok tekintetben azonos nézeteket vallanak a korabeli politikai kérdésekben, hanem mert felismerik egymásban a tiszta szándékot, egyenes jellemet, s azt az elkötelezettséget, amely őket mindhalálig nemzetük és az ország demokratikus újjászületésének kivívására és a német veszedelemmel szemben a független államiség megvédésére kötelez.

Amikor ezért Juhász Nagy Sándor felkéri Zsilinszkyt, hogy az 1932-ben újjáéledő Debreceni Reform Társaságban előadásokat vállaljon, a nemzeti radikalizmus szószólója ennek örömmel tesz eleget. Több ízben tart előadást Debrecenben, főleg a külpolitika időszerű kérdéseiről. Az egyik alkalommal – 1934. március 22-én – Juhász Nagy e szavak kíséretében kéri fel Zsilinszkyt a magyar jövőről szóló előadásának megtartására: „Öbenne megtanultuk tisztelni a világos látásnak, a bátor elhatározásnak és az őszinte szónak az emberét.”⁵⁸ Zsilinszky a Református Kollégium dísztermében mintegy 300 ember előtt megtartott előadásában – a rendőrkapitányi jelentés szerint – témája helyett főleg a németországi eseményekről beszél.

„A német hódító erő soha sem volt olyan erős, mint napjainkban – hangoztatta – midőn minden törekvését a Duna-völgyére koncentrálja.”⁵⁹

A két férfiú barátsága különösen az 1935-ös választásokon állta ki a próbát, amikor Juhász Nagy Sándor ugyan nem volt hajlandó jelöltetnie magát, arra azonban vállalkozott, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre mellett korteskedjen, aki nemcsak Tarpán, hanem régi kerületében, Derecskén is a Nemzeti Radikális Párt jelöltje volt. Amit Juhász Nagy Zsilinszkyről Derecske piacterén elmondott („Bajcsy-Zsilinszky nagytehetségű, becsületes, puritán politikus, aki nem egyéni érdekeit keresi a politikában, hanem feláldozza magát, egyéni anyagi javait. . .”), azt immár a történelem igazolta.

Barátságuk mindvégig – Zsilinszky mártírhaláláig – felhőtlen maradt. Ennek a két puritán politikusnak a találkozása és együttes fellépése a magyar belpolitika nehéz küzdőterein nagy nyeresége volt a magyar progressziónak, a független és demokratikus Magyarországért vívott antifasiszta harcnak.

A közölt dokumentumok ennek a közösen vívott küzdelemnek értékes bizonyítékai.

JEGYZETEK

1. *Juhász Géza* sorai: 1964. okt. 10. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Juhász Nagy Sándor Fond 184.
2. Debreceni Független Újság 1928. ápr. 3.
3. Uo. A Hírlap 1918. nov. 5.
4. Debreceni Újság 1912. nov. 12.
5. Uo. 1917. júl. 24.
6. Röplap, Juhász Nagy Sándor Fond 184. OSZK Kézirattár
7. Népszava 1917. dec. 23.
8. Magyarország 1918. febr. 21.
9. Világ 1917. nov. 29.
10. Debreceni Újság 1917. dec. 16.
11. Juhász Nagy Sándor, Új függetlenségi politika. Virradat 1918. jan. 23.
12. *J. N. S.*, A magyar októberi forradalom története. (Bp. 1945) 395–396. Az Újság 1918. nov. 14.; Világ 1918. nov. 15.
13. Az Újság 1919. jan. 17.
14. *J. N. S.*, röplapja a hajdúszoboszlói választókerület népéhez: 1918. dec. 8. *J. N. S.* Fond 184. OSZK Kézirattár.
15. *J. N. S.*, i. m. A magyar októberi forradalom története, 406.
16. Debreceni Újság 1918. dec. 27.
17. *J. N. S.*, i. m. A magyar októberi forradalom. . . 459–461. l.
18. Uo. 431.
19. Uo. 447–448. Pesti Napló 1919. márc. 6.
20. Debreceni Független Újság 1919. márc. 15.

21. Uo.
22. *Tariska István*, Juhász Nagy Sándor, Szabad Nép 1946. máj. 12.
23. 8 órai Újság 1922. jan. 28.
24. Világ 1922. jan. 1.
25. Debreceni Független Újság 1923. júl. 1.
26. A Függetlenségi Kör meghívója J. N. S. hagyatékában. OSZK Kézirattár.
27. Debreceni Független Újság 1926. dec. 7.
28. Uo. 1927. márc. 22.
29. Uo. 1927. szept. 27.
30. *J. N. S.*, Lovászy Márton. Debreceni Független Újság 1927. aug. 23.
31. *J. N. S.*, Forradalom nélküli, békés átalakulást követelünk. Debreceni Független Újság 1930. ápr. 6. Vezércikk.
32. *J. N. S.* beszédvázlata az 1932. május 14-i megyegyűlési felszólalásához. OSZK Kézirattár 184. Fond.
33. *J. N. S.* beszédvázlata az 1932. dec. 10-i megyegyűlési felszólalásához. Uo.
34. *J. N. S.* beszédvázlata az 1934. szept. 29-i megyegyűlési felszólalásához. Uo.
35. Debreceni Független Újság 1935. márc. 8.
36. Lásd a Függelékben.
37. *Kertész Dániel*, Juhász Nagy Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre barátságáról. Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Szerk. és bev. tanulmány Vigh Károly. Bp. 1969.
38. *Fábián Sándor*, Egy tisztaszívű demokrata. Néplap, 1954. dec. 17.
39. *Tariska I.*, Juhász Nagy Sándor. Szabad Nép 1946. máj. 12.
40. *J. N. S.*, Fel kell támasztani Debrecenben Kossuth eszméit. Debreceni Független Újság 1935. ápr. 21.

41. *J. N. S.* beszéde a debreceni Magántisztviselők Szövetségében 1935. február 18-án. Beszédvázlat. OSZK Kézirattár, 184. Fond.
42. *J. N. S.*, Franciák és olaszok. Debreceni Független Újság, 1935. jan. 6.
43. *J. N. S.*, A magyar külpolitika és az utódállamok. Brassói Lapok 1930. szept. 21.
44. Debreceni Független Újság 1935. szept. 24.
45. Uo.
46. OSZK Kézirattár, 184. Fond.
47. *J. N. S.*, A debreceni politikai újév. Debreceni Független Újság 1936. jan. 1.
48. Debreceni Független Újság 1936. ápr. 28.
49. Uo. 1938. jan. 4.
50. Uo. 1936. ápr. 12. A cikket lásd a Függetlekben.
51. *J. N. S.*, Válasz, Debreceni Független Újság 1936. jan. 12.
52. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, Benes vagy Bainville? Független Magyarország 1940. ápr. 1.
53. *Fábián S.*, Egy tisztaszívű demokrata. Néplap, 1954. dec. 12.
54. *Juhász Géza* sorai: 1964. okt. 10. Kézirat. OSZK Kézirattár, 184. Fond.
55. Debrecen, 1946. május 12.
56. Néplap 1944. dec. 7.
57. Néplap 1946. jan. 8.
58. Debrecen, 1946. máj. 15.
59. Néplap 1946. máj. 14. és Tiszántúli Népszava 1946. máj. 12.
60. *Kertész D.*, Juhász Nagy Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre barátságáról. I. m. 68.
61. Gépírat, *J. N. S.* Fond. OSZK Kézirattár, 184. Fond.
62. Hajdú-Bihar megyei Levéltár főispáni iratai: I. V. B. 901/a. 11.93/1934. eln. biz.

1. *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Juhász Nagy Sándorhoz 1932. október 1-én, amelyben arra kéri: lépjen ki politikai passzivitásából.*

Kedves Barátom!

Régóta szükségét érzem annak, hogy Veled nyugodtan kibeszélhessem magamat. Vannak kérdések, amelyek nyugtalanítanak, s amelyekben szeretnék Veled közös nevezőre jutni. Mindenekelőtt Veled, mielőtt másokkal is komolyabb tárgyalásokba bocsájtkoznék. Az az érzésem, hogy Te sem maradhatsz már sokáig olyan rezervált elvonultságban, mint ahogy politikailag vagy mert különben Rajtad is átcsapnak a tarajosodó hullámok, ami pedig fajtánknak nem érdeke. Egyáltalán nem érdekel az, hogy a szélhámosság és a jóindulatú stílustalanság minden komoly, következetes és igazán eredményes politikai tevékenységet végképpen lehetetlenné tegyen. Valóban itt az ideje, hogy akik komolyan veszik a magyarság ügyét, szívük vérével, egészséges ösztönrel és tiszta ésszel politizáljanak, s e mellett meg tudnak egyezni programban és módszerekben is: végre egymásra találjanak.

Tartok tőle, hogy a Gömbös kormányvállalkozása gyors kudarcba fog fulladni és akkor még teljesebb lesz a káosz, s még kevesebb a komoly feszültség az új katasztrófa megelőzésére s a kibontakozásra.* Súlyt

---

*Zsilinszky reménye, hogy Gömbös vállalkozása gyors kudarcba fullad, akkor – 1932 októberében – Bethlentől a baloldali elégtelenség általános véleménye volt a fasiszta „megoldásokkal” nem rokonszenvező politikai köröknek. Mint ismeretes: nem Gömbös Gyula államférfiúi képességei tették lehetővé, hogy 1936-ban bekövetkezett haláláig kormányon maradhatott, hanem a nemzetközi helyzet alakulása: Magyarország egyre szorossabbá váló külpolitikai orientációja a Berlin–Róma fasiszta tengelyhez.

helyezek rá, hogy Veled mielőbb beszélhessek ezekről a dolgokról. Igen megtisztelnél vele, ha Te aki talán könnyebben mozdulsz Debrecenből, mint én Budapestről, (nem is számítva, hogy vasárnaponként most már alighanem hétről-hétre az országot járjuk, ott ahol szervezeteink már megerősödtek): vennéd magadnak a fáradságot és feljönnél egy napra, vagy akárcsak egy fél napra is Budapestre. De ha ez lehetetlen, vagy a közeljövőben nem tehetnéd, én utaznék le Debrecenbe Hozzád. Felém most sokfelől tekintenek várakozással és sokfelől orientálódnak pártom felé, de olyanok is, akikkel szemben bizonyos aggodalmaim vannak.** De kétesebb étékeket, sőt salakot is könnyebben bír el egy párt erkölcsi devalválódás nélkül, ha megvan – a kellő – aranyalapja.

Szíves választodat várva, vagyok meleg barátsággal

igaz híved:

Bajcsy-Zsilinszky Endre

2. *Bajcsy-Zsilinszky levele Juhász Nagy Sándorhoz, 1935. március 6-án, amelyben arra kéri: induljon az országgyűlési képviselőválasztáson.*

Kedves Barátom!

Nagy fájdalommal és őszinte megdöbbenéssel hallom, hogy Te semmiképpen nem akarsz indulni. Egy egészséges, vérbelien demokrata és magyar mozgalom és átalakulás szempontjából katasztrófálisnak látom a Te habozásodat. Nagyon kérlek, semmi esetre ne dönts addig, amíg nincsen *bizonyosságod* arra, hogy mindenáron erőszakoskodni akarnak Veled. Én azt hiszem, hogy ez nem fog megtörténni, egyébként a legrövidebb időn belül

---

**Zsilinszky pártja, a Nemzeti Radikális Párt az 1931. évi tarpai zászlóbontás után ígéretesen hozta létre szervezeteit Szabolcs-Szatmárban, Borsodban, Békésben, Biharban és másutt. Habár jelentős szegény és középparaszti rétegek, valamint a népi értelmiség jelentős csoportjai csatlakoztak Zsilinszkyhez, a Radikális Párt nem tudott jelentős tömegpárttá válni.

beszélek úgy a miniszterelnökkel, mint a belügyminiszterrel, követelvén Számodra a tisztességes választást még akkor is, ha tiltakoznál a kéréten beavatkozásom ellen. Gondolhatod, hogy alkura én sem vagyok kapható, de viszont az elemi politikai tisztesség követelményének tartom, hogy Veled szemben emberséget és törvényes maguktartásával jóvátegyék azt a sok becstelenséget, amit a múlt választáson a kortesbanda vagy akár a főkortések idéfent elkövettek.* Neked mindenáron be kell kerülnöd az új országgyűlésbe, mert lehetetlen, hogy még csak hang se legyen a szörnyű germán kurzussal szemben. Ha van lelkiismeret bennük, csak egy szikrányi is, maguknak kell kívánniok ezt az ellenőrzést és azt a politikai alibit, amit néhányonk latinbarát meggyőződése és iránya jelent. Nagyon sebtiben írtam e sorokat, de igen fontosnak tartanám, ha a közeljövőben valamiképpen előszóval folytathatnánk az eszmecséré. Tipikusan magyar dolog megfeledezni az időről és az időpont visszahozhatatlanságáról: kérlek kedves Sándorom, az Irántad való igaz szeretetem és őszinte nagyrabecsülésem minden melegével és erejével kérlek, ne feledkezz meg jogos keserűséged és pesszimizmusod közepette sem *az időről*, mint az élet tényezőjéről.

A közeli viszontlátás reményében igaz baráti szeretettel köszönt

híved:

Bajcsy-Zsilinszky Endre

---

*Juhász Nagy Sándor három alkalommal – mindig híveinek a felkérésére – vett részt az országgyűlési képviselőválasztásokon, de a hatalom minden erővel megakadályozta megválasztását. Pl. 1931-ben mintegy 4000 szavazattól fosztották meg egy olyan törvénytelen intézkedéssel, hogy az egész hajdúszoboszlói választókerületben déli 2 órakor kihirdették a zárórát. Ilyen tapasztalatok után Juhász Nagy Sándor nem volt hajlandó magát kitenni hasonló törvénytársításnak és nem indult az 1935-ös választásokon. Neki lett igaz a és nem Zsilinszkynek, aki nem hitt abban, hogy a hatalom tisztességtelen eszközökkel és erőszakos módszerekkel lép majd fel az ellenzéki képviselőjelöltekkel szemben. A tärpai események azután Zsilinszkyt is kijózanították és döntően hozzájárultak balrafordulásához.

3. *Juhász Nagy Sándor: Ellenzéki szövetség. Debreceni Független Újság 1936. április 5. (A cikk a hazai polgári jellegű népfront-szervezkedés egyik dokumentuma.)*

Ellenzéki szövetség

Írta: Juhász Nagy Sándor

Virágvasárnapja, amikor a Megváltó számárháton, nagy tömegektől kísérvé leereszkedett az Olajfák hegyének lejtőjéről és virágokon, zöld gallyakon, földre terített ruhákon diadalmenetben bevonult a szent városba, hogy a hozsannázó népnak hirdesse az ígét, – a világtörténelem legnagyobb, legjelentősebb akciójának kezdőnapja.

Az Eszme megindult, hogy egy rövid hét alatt megjárja a Golgota keresztjét és a sziklasírt, azután pedig győzelemre feltámadjon.

Virágvasárnapja tehát a bátor nekilendülés ünnepe, a kemény elhatározásé, mely nem fél a biztosan tudott üldöztetéstől sem és a habozás nélkül megkezdődő cselekvésé.

A mi szegény magyar életünkben is szeretnénk már ilyen virágvasárnapot látni. Úgy érezzük, hogy érett a helyzet, a pezsdülő tavaszi energiák már feszülnek, várjuk, hogy induljon el az eszme virágos útjára. Amikor a magyar politikai élet új eszmei alapra helyezésének gondolatával foglalkozunk, úgy érezzük, hogy nem vagyunk hűtelenek az első virágvasárnaphoz, mert azon az úton kívánunk haladni, melyet Ő, az első virágvasárnap Hőse és Fejedelme az emberek számára kijelölt és ennek a néhány szerény gondolatnak elmondásával, úgy érezzük egy zöldelő gallyat hintünk az Ő útjára, aki az embertestvériségnek, a békességnek, a szabadságnak, a jóságnak és szeretetnek Ura.

A magyar feltámadás kezdő lépése: a magyar néptömegekben rejlő erők felszabadítása.

Ezt a magyar virágvasárnapot elő kell készíteni.

KÖZÖS NÉPFront

Hogy a magyar néptömegekben rejlő erőket felszabadíthassuk, vagyis, hogy a magyar demokráciát megteremthessük, minden demokratikus alapon álló politikai pártnak, csoportnak és tényezőnek össze kellene fognia.

Közös népfontra van szükség.

A legutóbbi események ezt az összefogást már sejtetik, de szervezett szövetség nélkül csak alkalmi csoportosulások jöhetnek létre.

Nem egy pártra gondolunk, mert hiszen a magyar közéletben annyi elkésett és éppen ezért gyors érvényesülést követelő problémát találunk, hogy a tartós, közös ellenzéki párthoz nehéz volna a főbb problémák homogenitását biztosítani. A kormánypártban sok heterogén elemet össze tud fogni „nemzeti egység”-be a hatalom birtoklása, ellenben az ellenzéki oldal tendenciája sokkal inkább a széthullás, mint a tömörülés.

Mégis minden nehézség dacára meg kellene találni a módozatokat az erőknél a sikerhez nélkülözhetetlen egyesítésére, ami ellenzéki szövetség alakjában könnyebben elképzelhető.

KIKBŐL ÁLLJON?

Csak példálózva hozzuk fel, hogy kikből álljon az ellenzéki szövetség? Elképzeljük a szövetség kereteinek bővítését és kényszerűségből beletörődnének annak szűkítésébe is.

A Bajcsy-Zsilinszky Endre vezérlete alatti Nemzeti Radikális Párt és a Rupert Rezső elnöklete alatti Kossuth Párt már megalkotott egy ilyen kisebb szövetséget, amelyhez nyilván újabb erők is fognak csatlakozni. Kun Béla Hódmezővásárhely képviselője maga is Kossuthi alapon áll, hiszen megválasztása napján a mandátum átvételéhez a Kossuth-nóta éneklése közben kísérté fel a pártja. Vannak az országban passzivitásban levő olyan erők is, melyek kellő időben és megfelelő alkalommal bekövetkező zászló-emeléskor csatlakozásra bírhatók volnának. A Független Kisgazdapártban is vannak olyan képviselők, annál inkább vidéki párttagok, akik kimondottan Kossuthi alapon állanak, akikkel való szövetség tehát csak formai megpecsételését jelentené a tényleges eszmeközösségnek.

Most jutunk el a Független Kisgazdapárt problémájához. E sorok írója már újévi cikkében előismeréssel mutatott rá arra a tényre, hogy Eckhardt Tibor a párt vezére, kemény és elszánt ellenzéki akciót indított meg és hogy a megkezdett úton nem lesz többé visszatérés számára.

Ami újévkor sejtető volt, az ma már nyilvánvalóvá vált: Eckhardt számára csakugyan nincsen többé letérés az ellenzéki útjáról és készséggel állapíthatjuk meg, hogy ő ennek minden konzekvenciáit már le is vonta. Eckhardt Tibor ma már csak a tömegek hatalmával érkezhetik el eszmei cékitűzéseinek valóra váltásához.*

---

*A történelmi tények alapján megállapíthatjuk, hogy Juhász Nagy túl pozitív várakozással tekintett Eckhardt újabb politikai szereplése elé.

Eckhardtnak a titkos választójog melletti szilárd állásfoglalása, a külpolitikai kérdésekben a hagyományos nemzeti álláspontnak világosabb megfogalmazása, szociális kérdésekben, főleg a földreform irányában való evolúciója ma már elhárítani látszik az akadályokat egy ellenzéki összefogás lehetőségének útjából.

Különösen kedvezően befolyásolja Eckhardt ellenzéki vezerségének kialakulását az a körülmény, hogy elmaradt mellőle az a „baloldali” csoport, mely annak idején Eckhardt jóhiszeműségének leple alatt a tulajdonképpeni szerzője volt annak a választójogi elgondolásnak, mely remélhetőleg végleg eltűnt a magyar politikai életből, sőt a Független Kisgazdapártnak az a néhány jobboldali tényezője is visszavonult az aktivitásból, akik állandó paktálással folyton árnyat vetítettek a párt ellenzéki szerepére.

Rassay Károly Szabadságpártja is értékes alkotórésze lenne a közös népfrontnak, főleg a vezér személye miatt, aki egymaga nagyobb súlyt képvisel, mint egész pártja együttvéve. Az ő talentuma nyilván közjogi vonatkozásban is megtalálná azt a megoldási lehetőséget, mely a Kossuthi elgondolás alapján álló csoportok megnyugtatóra alkalmas lehetne. .

Ugyanezt képzeljük el Friedrich István fővárosi pártszervezetéről, melynek demokratikus és szociális jellege nem vonható kétségbe.

De a meglévő pártokon kívül mennyi rejtett energia bontakozhatnék ki szerte az országban egy ellenzéki szövetség hívó szavára, amelyek ma a pártkeretekbe nem férnek bele. Mennyi reménység szabadulhatna fel alkotó elhatározásra, ha az összefogásban kirobbanó megújulás megütné a lelkeket. Bizakodó cselekvési készség váltana fel sok csüggedést és letargiát.

A MINIMÁLIS PROGRAM

Az ellenzéki szövetség programjának élén a titkos választójog áll, természetesen demokratikus formák szerint. Amely párt ezt nem fogadja el, azzal lehetetlenség volna a szövetkezés.

Ugyanígy nem lehet összefogni olyan alakulásokkal sem, melyek, mint a különböző nyilas, kaszás stb. kereszties pártok, nyíltan vagy burkoltan a diktatúra felé törekszenek.

A titkos választójog és az alkotmányosság védelme magában véve elégséges volna a szövetkezésre. Ámde kívánatos, hogy ezeken felül, minél több kérdésben jöjjön létre egyetértés.

A külpolitikai fejlődésnek a római paktum figyelembevételével inkább az önálló magyar külpolitikai kezdeményezés alapján létrejövő dunavölgyi megegyezés felé, mint a német orientáció felé irányítása, – lehetne közös elvi alap. Ezért sem lehet a különböző nyilas stb. keresztres pártokkal érintkezést találni, mert ezeknek németes irányzata adva van.

A Habsburg-kérdésnek kikapcsolása szintén létalapja minden nagyszabású akciónak. Ezt a nehéz problémát ki kell kapcsolni akár azért, mert valaki elvileg ellene foglal állást, akár azért, mert a közel jövőben való aktualitása felületes szemlélő előtt is teljesen kizárt.

Végül szociális vonatkozásban mindenkor a szegény, szenvedő, éhező néptömegek melletti állásfoglalás, egészen magától értődő demokratikus követelmény. Reakciós elemekkel való szövetkezés tehát csak a tömörülést kompromittálhatná a széles néprétegek előtt.

Ez a minimális program, mely mellett minden messzebb irányuló törekvés, a későbbi időkre tarthatná fenn a maga változatlanul vallott elveinek gyakorlati érvényesítését.

Bárcsak elközeledne már reánk a magyar ellenzéki politika akciót kezdő virágvasámapja.

Juhász Nagy Sándornak egy baloldali polgári blokk létrehozását javasoló írását megelőzően Bajcsy-Zsilinszky Endre közvetlenül a tarpai események, az 1935-ös képviselőválasztási botrány lezajlása után írt cikke („Közös ellenzéki programot!” Szabadság, 1935. december 15.) teljesen összecseng Juhász Nagy Sándor népfront-elgondolásaival. Közös erénye mellett a két írás hibája is közös: a népfront jellegű antifasiszta összefogásból – ekkor még – kihagyják a Szociáldemokrata Pártot, a munkásosztály legális pártját. Zsilinszky azonban a második világháború éveiben cselekvő önkritikát gyakorolt, amikor a Történelmi Emlékbizottság soraiban és más módon tevékeny és vezető szerepet vállalt a kommunisták-szervezte antifasiszta népfront-akcióban. És Juhász Nagy Sándor útja az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöki tisztéig nem kevésbé bizonyítja, hogy a debreceni politikus is eljutott a demokratikus újjászülétség érdekében a munkásosztállyal vállalt szövetségig.

4. *Bajcsy-Zsilinszky levele 1936. szeptember 23-án Juhász Nagy Sándorhoz a Debreceni Reform Társaságban vállalt előadásával kapcsolatban*

Kedves Barátom!

Nekem is jól jött, hogy kissé haladékos szenved az én debreceni utazásom, s különösen köszönöm, hogy megkönnyítetted számomra a témaválasztást, s éppen a legkedvesebb témámat ajánlottad. Azért is alkalmas szerintem a külpolitikai tárgy, mert lehet róla úgy beszélni, hogy az ember ne tévedjen pártpolitikai vágányokra, ami – jól tudom – kényelmetlen egy társadalmi egyesületnek. Igyekszem majd szerény beszédemet olyan keretek között tartani, hogy semmiképpen se legyen belőle baj.

A terminust illetően nekem is legalkalmasabb október 8-a.*

Nagyon örvendek, hogy megint összejöhetek Veled a közeljövőben.

Kérek, légy kegyes tiszteletteljes kézcsókjaimat tolmácsolni a Kegyelmes Asszonynak, Téged igaz baráti szeretettel köszönt

híved:

Bajcsy-Zsilinszky

Ui. Elküldöm Neked Lémery francia szenátor, volt igazságügyminiszter diplomáciai hetilapjának szeptemberi számát, melyben egy nagyobbacska cikkem jelent meg. Eggyel több bizonyítéka annak, hogy mennyi eleven fogékonyság van Franciaországban a mi dolgaink iránt. Végre is a Revue des Ambassades csak csínyján írálhatja a hivatalos külpolitikát, mégis helyet adtak egy olyan cikknek, amelyben erősen kritikai álláspontot képviselek a mai francia állásponttal szemben.**

---

*Zsilinszky a 30-as években számos előadást tartott Juhász Nagy Sándor felkérésére a Debreceni Reform Társaságban időszzerű külpolitikai kérdésekről.

**Az előkelő francia folyóiratban „Magyarok és Németek a Dunavölgyében” c. cikkéhez maga Henry Lémery írt előszót. A Szabadság 1936. szeptember 27-i száma közli Zsilinszky nagyjelentőségű írását, amely a Duna-menti országok problémájának a megoldására területi autonómiát, etnikai határkorrekciót és olyan kölcsönös politikát javasol, amely elvezethet a politikai határok spiritalizálódásához.

5. *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele 1936. november 15-én Juhász Nagy Sándorhoz a Független Kisgazda Párthoz történő csatlakozás ügyében.*

Kedves Barátom!

Múltkori látogatásodért és baráti szavaidért igen hálás voltam, átsegítettél egy nem kicsi lelki válságon.* Azóta sokat foglalkoztam a jövő kérdéseivel, a magaméval és a pártoméval is. Látván különösen azt a mérhetetlen pénztelenséget, amiben pártom kezdettől fogva vergődik, s a magam nagy gyámoltalanságát anyagi kérdésekben s ennél fogva az önálló pártszervezés lehetetlenségét, ugyanakkor számbavéve az új választójognak várható kizáró tendenciáit minden kisebb vagy a parlamentben nem képviselt párttal szemben, valamint Eckhardt Tibornak becsületes küzdelmét a közelmúltban a diktatúra ellen, újabban pedig a külpolitika kérdéseiben való okos és koncepciózus állásfoglalásait: mindent összevetve arra a meggyőződésre jutottam, hogy nekünk leghelyesebb volna belépniük a Független Kisgazda Pártba. Úgy természetesen, hogy ott szellemi önállóságunkat megtarthassuk, radikális, szociális és külpolitikai elveinket képviselhessük, s a jobb magyar jövőt becsületes munkával előkészíthessük. Tegnap beszéltem Eckhardt Tiborral, s bejelentettem neki ezt a szándékomat, amelyet őszinte nagy örömmel fogadott. A fentiek mellett még szóvátettem előtte, hogy számot tartok híveim és valóban kitűnő néhány emberem megbecsülésére a kisgazda pártban. Eckhardt nagy elismeréssel nyilatkozott pártom szellemi és erkölcsi értékéről, s azt mondta, hogy a legnagyobb szeretetre számíthatok embereimmel együtt a

---

*Bajcsy-Zsilinszky itt a tarpai választások nyomán keletkezett lelki válságra céloz. Tarpán ugyanis a hatalom minden eszközt igénybe véve kétszer is megakadályozta megválasztását. Először Kenyeres-Kaufmann személyében egy család kalandort juttatott képviselői mandátumhoz, másodszer – a petíció elfogadása után – Konkoly-Thege Kálmán ny. czeire választotta meg.

pártban**. Helyeselte egyébként hétfői nagyobb külpolitikai cikkemet is, a Magyarországon, melyben kifejtettem, hogy a magyar érdek a történelmi Csehország védelme a német birodalom hatalmi törekvéseivel szemben. Szóval minden lényeges kérdésben nagyon közel vagyunk egymáshoz ebben a pillanatban.

Említettem előtte azt is, hogy én régi barátságban és elvbarátságban vagyok Veled, s hogy nagyon sokat adok a véleményedre és népiünk előtt a legnagyobb tekintélynek ismerlek az egész Tiszántúlon. Eckhardt is hangsúlyozta előttem, hogy jól ismer és nagyon sokra becsül Téged, s hogy ő is számít a Veled való együttműködésre. Említettem neki, hogy azt szeretném, ha együtt léphetnénk be a kiszegdapártba.

Most már csak az a kérdés, hogy mit szólni Te ezekhez a dolgokhoz? Azért is mertem fölvetni a nevedet előtte, mert hiszen Te legutóbb is biztosítottál engem arról, hogy egyetértesz velem az alapvető magyar kérdésekben, de meg mindig arra bízattál, hogy igyekezzünk nagyobb keretet teremteni, mert csak úgy haladhatunk előre eszméinkkel.

Elgondolásom az volna, hogy elsősorban Te jönnél velünk, azután Kerék Miska és az a fiatal, inkább értékes szakemberekből álló gárda, mely körülötte csoportosul, csupa vérbeli magyar ember. Kerék Miska már bejelentette, hogy jön velünk, mert így olyan erőt jelenthetnénk a pártban, olyan radikális szárnyat, amely aztán egészen új tartalommal tudná kitölteni a Független Kiszegdapárt kereteit. Ugyanakkor beszéltem Kerék Miskával arról, hogy Matolcsy Mátyást is hozni kellene, viszont én az igen értelmes és komoly erőt jelentő Sulyok Dezsőt próbálnám meggyőzni, aki már régebben közeledett hozzám, s foglalkozott egy radikális jellegű reformpártnak a gondolatával. Most aztán tegnap Eckhardt Tibortól hallottam, hogy a Matolcsyval és Sulyokkal való megbeszélések is döntő stádiumba jutottak úgy, hogy e tekintetben már nyitott ajtókat döngöttek. Eckhardt csak azt a

---

**A Nemzeti Radikális Párt beolvadásáról a Független Kiszegdapártba Bajcsy-Zsilinszky hívei közül többen, így pl. Kodolányi János és Talpassy Tibor is visszaemlékeznek. Ezek a memoárok egybehangzóan hangsúlyozzák, hogy Bajcsy-Zsilinszky és hívei nem érezték jól magukat a kiszegdapártban. Különösen a hívei nem kapták meg azt a megbecsülést a pártban, amit Eckhardt a fúzió előtt megígért. A második világháború éveiben Zsilinszky nem alaptalanul panaszkodott pártja képviselőire, akik – egy-két kivétellel – rendszerint kisompolyogtak az ülésteremből, amikor az ellenzék vezérszónoka bátor hangú felszólalásait tartotta. „Több támogatást kapok a szociktól, mint saját pártomtól” – hangoztatta Zsilinszky elkeseredve.

véleményét fejezte ki, hogy lehetőleg együtt csináljuk a pártba való belépést Sulyokékkal, hogy bizonyos egyensúly legyen a legitimista új erők között***. Ezt én is helyesnek találok.

Így áll a helyzet kedves Sándor ebben a pillanatban.

Nagyon kérek, légy kegyes engem lehetőleg hamarosan értesíteni felfogásodról. Én igyekszem mielőbb összehívni pártom vezetőségét.

Igaz baráti szeretettel és nagyrabecsüléssel, a Kegyelmes Asszonynak tiszteletteljes kézcsókjaimat jelentve, vagyok

híved:

Bajcsy-Zsilinszky

6. *Juhász Nagy Sándor válaszelevele 1936. november 18-án Bajcsy-Zsilinszky Endréhez a Független Kisgazda Párthoz való csatlakozás ügyében.*

Kedves Barátom!

Két éjszakát aludtam leveledre és most felelek rá. Attól tartok, hogy válaszom még most sem fog határozottnak látszani.

Leveled alap-elgondolását, hogy a kapcsolatot Eckhardt Tiborral erősíteni kell, — fenntartás nélkül helyeslem.

Már a tavasszal, sőt a múlt ősszel is szóltál nekem ilyen irányban és bennem is ugyanez a meggyőződés érlelődött ki régen.

***Kerék Mihály, Matolcsy Máttyás és Sulyok Dezső valóban beléptek a Független Kisgazdapártba. Közülük Matolcsy azonban 1938. márciusában kilépett a pártból és a nyilasokhoz csatlakozva, az 1939. évi országgyűlési képviselőválasztásokon már az ő listájukon indult. Sulyok Dezső, aki az 1935-ös választásokon kormánypárti listán került be a képviselőházba, 1936-ban átlépett a Kisgazda Pártba, de az 1939-es képviselőválasztáson már nem jutott mandátumhoz. Kerék Mihály ugyan szintén belépett a Kisgazda Pártba, de már a háború elején otthagyja a párt sorait, hogy ezután a felszabadulást követően fontos szerepet töltsön be a pártban.

Én Budapesten és Debrecénben is beszélgettem Eckhardttal, egyénisége és elgondolása teljesen megnyert engemet és vele meg is állapodtunk abban, hogy én, amennyire szerény erőim és lehetőségeim engedik, őt támogatni fogom.

Abban is megállapodtunk, hogy nem lépek be a Független Kisgazdapártba, főleg azért is, mert éppen ő mondta, hogy Debrecénben valami más alapon kell a szervezkedést megindítani, nem kisgazda alapon és a debreceni megmozdulásnak erősebb urbanitást kell adni. Említette, hogy az ő pártját Kecskeméten Függetlenségi Pártnak hívják, Szombathelyen (ha jól emlékszem) ker. munkáspárt, vagy micsoda. Így tehát Eckhardt inkább a lényegre: az ő támogatására és a közös célok elérésére fekteti a súlyt, mint a formára.

E megállapodásunk alapján én már számos helyen gyűlést is tartottam (még a tilalom előtt) és azokon az együttműködésnek azt a formáját ösmertettem, mit is barátaim és embereim el is fogadtak. Többek közt a reform-társaság is így határozott és Eckhardthoz ennek megfelelő üdvözlő iratot küldött.

Mindezek alapján én csak helyeselni tudom, ha az Eckhardttal való együttműködést még bensőbbé tudjuk tenni. Csak az a kérdés, hogy ennek mi legyen a formája?

Én a magam részéről – az Eckhardt Tibor említett okból is, – a vele történt eredeti megállapodás mellett szeretnék maradni, míg a belépésre a helyzet meg nem érik, – mert a debreceni akciót még nem lehetett kibontakoztatni és ez akciónak tényleg az Eckhardt-féle elgondolás lenne szilárdabb alapja. A debreceni akció, – eltekintve a mindent megbénító gyűléstilalomtól – főként H. Kiss P.** magatartásán múlik, aki mint az elmúlt szép idők kísértete állandóan visszajár és rémíti az embereket. Vele cívódni, izlésem ellen van. Folytonos jelenléte és állandó mozgolódási

---

*Juhász Nagy Sándor válaszeleveléből kiderül: a lényegre tekintve egyetért Bajcsy-Zsilinszkyvel abban, hogy a Nemzeti Radikális Párt olvadjon be a Független Kisgazdapártba, habár ő maga végig csak kívülről támogatta Eckhardtékat. Mindkét politikus felismerte, hogy az adott nemzetközi helyzetben és hazai politikai viszonyok közepette a demokratikus ellenzéki erők tömörülése kívánatos.

**H. Kiss P. – Hegymegi Kiss Pál kisgazdapárti képviselő a párt urbánus csoportjához tartozott. Saját pártjában is nehéz embernek ismerték izgága, összeférhetetlen modora miatt.

kísérlete pedig új, egészséges kialakulást gátol, zseniroz. Remélem azonban, hogy a közel jövőben az akció alapjait itt Debrecenben is le tudjuk rakni.

Ami a NRP belépését illeti, erre nézve így levélben, a beszélgetés és kölcsönös meggyőzés lehetősége, a fogalmak diskurzus által való tisztázása nélkül, végtelenül bajos véleményt nyilvánítani.

Eckhardtot kell támogatnunk, ez kétségtelen. Minél szorosabbra kell vele a viszonyt fűznünk, ez is áll. De, hogy a pártjába belépjetez ez, mint taktikai kérdés csakis általatok dönthető el. Ha pártod vezetői így látják jónak, tegyétek.

Én kijelentem, hogy akár a F. Kiszgazdapártban, akár azon kívül, de ezzel a párttal való szövetségben, Tégedet és híveidet egyaránt a régi szeretettel foglak tekinteni, tisztelni és ami tőlem telik, támogatni.

Úgy Tégedet, mint Eckhardt Tibort a legmelegebb szeretettel köszöntve, vagyok

régi igaz barátod, híved:

Juhász Nagy Sándor

Lebensskizze von Sándor Juhász Nagy

Sándor Juhász Nagy bürgerlich-demokratischer Politiker, Minister, Vizepräsident der Provisorischen Nationalversammlung nach 1945, war in einem kleinen Dorf der Ungarischen Tiefebene, im Dorf Kaba am 13. Oktober 1883 geboren und starb am 10. Mai 1946 in Debrecen.

In Debrecen besuchte er die Grund- und Mittelschule, nachher die juristische Fakultät der Universität, dabei studierte er an verschiedenen ausländischen Universitäten (in Wien, Graz, Berlin, Leipzig, Genf, Paris) Jura. Schon 1911 wurde er zum Mitglied der Komitatsbehörde gewählt. Er wurde der Sekretär, dann geschäftsführender Vizepräsident der Organisation der Unabhängigen und 48-er Partei im Komitat Hajdu und in Debrecen. Mit seinem Namen hängt die Gründung der Reformgesellschaft von Debrecen 1912 zusammen, in der er die fortschrittlich gesinnte Intelligenz der Stadt um sich sammelte.

Er ist kaum 24 Jahre alt, als er vom Volk des Bezirkes Hajduszoboszló mit ausgesprochenem bauerlichen Charakter zum Reichstagsabgeordneten gewählt wird. Er ist ein Anhänger des Grafen Mihály Károlyi, in seinen Reden und seiner Publizistik hält er Lajos Kossuth seinem Vorbild und er fordert einen Bodenreform. Als Károlyi sich am Ende 1917 aus der Unabhängigen Partei ausscheidet und eine neue Partei gründet, Sándor Juhász Nagy folgt seinem Führer mit zwanzig anderen Mitgliedern in die neue Unabhängige und 48-er Partei.

Nach dem Vorausgegangenen erfolgt im Herbst 1918 der Zusammenbruch der Österreich-Ungarischen Monarchie und Ende Oktober siegt die bürgerlich-demokratische Revolution in Budapest und in Ungarn. Sándor Juhász Nagy wird politischer Staatssekretär des Ministeriums für Kirch- und Unterrichtswesen in der an die Macht gelangenen Károlyi-Regierung. Wegen anderweitiger Beschäftigung seines Ministers verfasst er

eigentlich das Programm, was die Demokratisierung des ungarischen Unterrichtswesens bedeutet, in dem der Unterricht bis zum 14. Lebensjahr obligatorisch und kostenlos wird.

Eine wichtige Aufgabe wird ihm im Januar 1919 in der Károlyi folgenden Berinkey-Regierung zuteil, er wird mit dem Justizministerium betraut. Eine seiner unvergänglichen Massnahmen und Rechtsetzungen ist die Ausarbeitung des Gesetzentwurfes über den besonderen Richterstatus, wo die richterliche Unabhängigkeit gesichert wird, der Ministerrat nimmt ihn Anfang März an.

Sándor Juhász Nagy steht den äussersten politischen Richtungen gegenüber und er bekennt sich bis zum Schluss konsequent zu seinen bürgerlich demokratischen Ansichten. Nach dem Sturz Mihály Károlyis während der Räterepublik nimmt er keine politische Rolle an, nach der Niederschlagung der ungarischen Proletarmacht emigriert er nach Wien. Er kehrt erst 1923 nach Debrecen zurück, als er vom reformierten Kirchendistrikt jenseits der Theiss – dessen Obernotar er von seiner Jugend an war – nach Hause gerufen wird, er schliesst sich allmählich dem politischen Leben an. Die konterrevolutionäre Ordnung schreckte aber vor den rohesten Wahlmissbräuchen nicht zurück, um sein Hineinkommen ins Parlament verhindern zu können.

Schon seit 1935 ist er nicht bereit, an den Parlamentswahlen teilzunehmen. Dabei steht er aber den Strebungen und Kämpfen seines Freundes Endre Bajcsy-Zsilinszky, oppositionellen Politikers mit seiner moralischen Kraft aktiv bei, der nachher Martertod starb. Im Reformkreis von Debrecen sieht er Zsilinszky und andere oppositionelle Politiker als Gast, die dort Vorlesungen über aktuelle aussen- und innenpolitische Fragen halten. Die Dokumente im Anhang sind meist die Briefe von Zsilinszky, die er in den 30-er Jahren an Sándor Juhász Nagy schrieb, als ihre Verbindung auch wegen der Gesellschaft das Engste war.

Während des zweiten Weltkrieges ist Sándor Juhász Nagy gegen die Politik der deutschfreundlichen ungarischen Regierungen, deshalb wird er nach der deutschen Okkupation im April 1944 von der Gestapo verhaftet und gequält. Nach der Befreiung spielt er eine bedeutende Rolle in der Eröffnung des neuen Lebens und er ist schon krank, als er die Aufgaben des Vizepräsidenten der Provisorischen Nationalversammlung annimmt. Er stirbt am 10. Mai 1946 als ein Bejaher der volksdemokratischen Revolution. Bei seinem Begräbnis nimmt das ganze Land mit Ehrfurcht von seinem grossen Sohn Abschied.

B. Nánási Éva

A Magyar Nemzeti Múzeum 175 éves évfordulójára készült emlékpénzről

Hagyományá vált a magyar pénzverésben, hogy történelmi, politikai vagy kultúrtörténeti szempontból kiemelkedő események vagy személyek évfordulóira a Magyar Nemzeti Bank emlékpénzt bocsát ki. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az 1967. évi 36. számú törvényerejű rendeletével a jegybanki feladatok ellátásán kívül a pénzérmék kibocsátását is a Magyar Nemzeti Bank feladatkörébe utalta. A Magyar Nemzeti Bank mint kibocsátó dönti el, hogy a számbajöhető évfordulók közül, mely esemény tiszteletére készüljön emlékpénz. Ez évben a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 175. évfordulójára emlékezve hoztak forgalomba emlékpénzt. Kövessük végig azt az utat, amely elvezet a kész érméig. Az Állami Pénzverő és a Képzőművészeti Lektorátus írta ki a tervpályázatot és hívta meg a művészeket. A 175 éves a Magyar Nemzeti Múzeum c. tervpályázaton a következő művészek vettek részt: Asszonyi Tamás, Csikszentmihályi Róbert, Csucs Viktória, Garányi József, Jajecska Róbert, Képiró Zoltán, Kiss Nagy András, Ligeti Erika, Molnár Elek, Rajki László, Szabó Gábor, Tóth Sándor. A művészek a Magyar Nemzeti Múzeumban egy előzetes konzultáción vettek részt, ahol tájékoztatást kaptak a múzeum történetéről, és megnézték a kiállítás legszebb tárgyait. Élményeiket felhasználva készítették el 140 mm átmérőjű gipsztányéron éremterveiket. A pályamunkák beérkezése után a Pénzverőben megtörtént az ún. előzsűzés. Ezután került sor az Emissziós Főosztály és a Képzőművészeti Lektorátus ajánlata alapján a tulajdonképpeni zsűrizésre, a Nemzeti Bankban. A zsűri tagjai: A Bank elnöke és elnökhelyettesei, az Emissziós Főosztály vezetői, a Magyar Állami Pénzverő vezérigazgatója, a Képzőművészeti Lektorátus elnöke, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának vezetője és a Magyar Numizmatikai Társulat főtítkára. Részletesen megvitatják a beérkezett pályamunkákat és kiválasztják azokat a terveket, amely tervek alapján a próbaveretek készülnek. A próbaveretek

alapján a Bank elnöke dönt a kivitelezésre kerülő emlékpénz elő- és hátoldaláról. Jelen esetben a Nemzeti Múzeum főigazgatójának – Dr. Fülep Ferencnek – a véleményét is kikérték.

Az alábbiakban közreadjuk a 175 éves a Magyar Nemzeti Múzeum emlékpénz pályázatra beérkezett munkákat:

Asszonyi Tamás. Előlap: A tarsolylemez-motívum díszítő elemei között **MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG, 200 FORINT, BP., 1977.** felirat (1. kép). Hátlap: **MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1802–1977** felirat, középen a múzeum teljes homlokzati képével (2. kép).

Csucs Viktória. Előlap: **MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG** körirat, középen a Népköztársaság címere, X. századi inda-motívumok között, felette 1977, alatta megszakítva BP. verdejegy, a körirat folytatásaként 200 FORINT (3. kép). Előlap: körirat és címer, valamint a verdejegy, mint az előbbinél, de a címer felett 200 értékjelzés, alatta vízszintesen FORINT és alatta 1977 felirat (4. kép). Hátlap: **MAGYAR NEMZETI MÚZEUM** körirat, középen az anarcsi-korong díszítő eleme – az életfa motívum – alatta 1802–1977 (5. kép). Hátlap: Köriratban **MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1802–1977.** az évszámok két díszítő elem között, középen a rakamazi korong (6. kép). Hátlap: A felső mezőben a múzeum épülete, felette ívben 1802–1977, alatta **MAGYAR NEMZETI MÚZEUM.** Az alsó mezőben stilizált ásatási terület keretében a rakamazi korong (7. kép).

Garányi József. Előlap: A bal felső mezőben sólyom madarat ábrázoló X. századi karosi veret, középen két sorban **MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG** felirat, az alsó jobb mezőben 200 értékjelző, alatta FORINT és alatta BP. verdejegy, mellette 1977. A sólyom bal szárnya alatt GJ. jelzés (8. kép). Hátlap: **MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1802–1977** körirat. Középen a tiszaezslár-bashalmi lelet stilizált állatmotívumai. Az évszám után GJ. jelzés (9. kép).

Jajnesics Róbert. Előlap: (fehér fémllemezen) Farkasfog díszítésű körön belül, vízszintes tagolásban 200, FORINT, MAGYAR, NÉPKÖZTÁRSASÁG, 1977, BP. felirat (10. kép). Hátlap: (fehér fémllemezen) 175 ÉVES A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM – negatív-betűs körirat. Középen a rakamazi stilizált madár motívum (11. kép).

Képiró Zoltán. Előlap: A baloldali mezőt jelképesen a múzeum oszlopsora tölti ki. Mellette két sorban vízszintesen **MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG**, amely szöveg az első szelvényben lévő címert is lezárja. Alatta 200 értékjelző, alatta **FORINT**, s ez alatt 1977, majd **BP.verdejegy** (12. kép). Előlap: Az elrendezés mint az előző, variáció a **BP. verdejegy**, amely a címer jobboldalára került, s az 1977. évszám közepén lent (13. kép). Hátlap: Négy egyenetlen szelvényre osztott mező, amelynek vízszintes elválasztó vonalába a múzeum erősen stilizált képét komponálta a művész.

1. szelvény: a rakamazi sólyom ábrázolása,
2. szelvény: a két sorban vízszintesen 1802–1977.
3. szelvény: a törtelti szarvas ábrázolása, két mellső lába alatt **KZ.** jelzés.
4. szelvény: **MAGYAR NEMZETI MÚZEUM** felirat (14. kép).

Kiss Nagy András. Előlap: Baloldalon a X. századi mohácsi övveret ábrázolása, mellette vízszintesen 6 sorban 200 **FORINT**, **MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG**, **BP. 1977.** (15. kép). Hátlap: Baloldalon 7 sorba tördelve 175 éves a **MAGYAR NEMZETI MÚZEUM**. A 2. szelvényben a X. századi rakamazi korong, amelynek alsó részéből a művész elhagyott (16. kép).

Ligeti Erika. Előlap: Köriratban **MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG** 200 **FORINT**, az értékjelzéstől balra **BP. verdejegy**, jobbra két sorban 1977. Középen a X. századi rakamazi korong ábrája (17. kép). Hátlap: Köriratban 175 **ÉVES A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM**. Középen Széchenyi Ferenc mellképe, ujját figyelmeztetőn feltartva. Feje felett a zöldhalompusztai szkita aranyszarvassal. A fej mellett 8 vízszintes sorban: **ALAPÍTOTTA 1802-ben SZÉCHENYI FERENC: A szarvas fejénél a törzs fölött LE**, a művész jele (18. kép).

Molnár Elek. Előlap: Köriratban **MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG**. A mező jobb felső részében a X. századi anarcsi korong, mellette balra vízszintesen 3 sorban 200 **FORINT**, **BP verdejegy** és 1977 (19. kép). Hátlap: A felső mezőben a X. századi rakamazi korongról a madár ábrázolás. Alatta vízszintesen 3 sorban 175 **ÉVES A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM** (20. kép). Hátlap: Köriratban 175 **ÉVES A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM**, amely szöveget az i.e. VI–V. századi zöldhalompusztai szkita aranyszarvas osztja fel. A szarvas hátsó lába alatt **ME** jelzés (21. kép).

Rajki László. Előlap: Köriratban MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG. A bal felső mezőben a X. századi anarcsi-korong ábrája. Ivben mellette BP. verdejegy és 1977. Alatta vízszintesen 200, alatta ívben FORINT. Az értékjelzőtől jobbra és balra egy-egy ötágú csillag (22. kép). Előlap: Köriratban MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG, 1977. BP. 200 FORINT. A köriratot baloldalt két sorban vízszintesen elhelyezett SZÉCHENYI FERENC felirat szakítja meg. Középen Czetter Sámuel 1798-ban készült rézmetszete alapján Széchenyi Ferenc mellképe. A jobb váll alatt RL. jelzés (23. kép). Hátlap: Köriratban MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, középen az i.e. VI–V. századból származó zöldhalompusztai szkita aranyszarvas ábrája, felette vízszintesen 175 ÉVES felirat (24. kép). Hátlap: Köriratban MAGYAR NEMZETI MÚZEUM. Balra lent mintegy a 3. szelvényben Széchenyi Ferenc portréja az 1798-ban Czetter Sámuel készítette rézmetszet alapján. A fej mögött a múzeum épülete. A fej mellett balra két sorban ívben SZÉCHENYI FERENC felirat. A fejtől jobbra vízszintesen két sorban 1802–1977. Alatta RL. jelzés (25. kép). Hátlap: Köriratban MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1802–1977. Középen a X. századi rakamazi korong sólyom ábrázolása (26. kép).

Szabó Gábor. Előlap: Köriratban MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG. Középen két sorban 200 FORINT, alatta 1977, amely számokat a X. századi karosi lelet sólyom-madár ábrája bontja ketté. Lent BP. verdejegy (27. kép). Hátlap: Köriratban MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1802–1977. Középen az anarcsi-korong életfa ábrázolása (28. kép).

A felsorolt gipsztervek között nem szerepel a próbaverésre kiválasztott két-két munka. Ezek képeit a próbaveretként elkészült darabokról adjuk.

Szikszeny Mihályi Róbert. Előlap: A Magyar Nemzeti Múzeum épületének homlokzati elemei között vízszintesen 4 sorban MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG 200 FORINT. Lent balra BP. verdejegy, mellette 1977. Jobboldalon CSR. monogram (29. kép). Hátlap: A rakamazi korong sólyom ábrázolása, amely az egész érmét betölti. Két szárnya között 4 sorban a felirat: MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1802–1977. Lent a szárnyvégeknél jobbra ívben CSR jelzés. Fent balra a madár szárnya felett ívben PRÓBAVERET felirat (30. kép).

Tóth Sándor. Előlap: Köriratban MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG, 200 FORINT. Az értékjelzés jobb és baloldalán egy-egy pont díszítés.

Középen a honfoglaláskori tarsóylemez, felette 1977, baloldalon középen BP. verdejegy, jobboldalon TS jelzés (31. kép). Hátlap: Köriratban MAGYAR NEMZETI MÚZEUM MDCCCII–MCMLXXVII. Az évszám jobb és baloldalán egy-egy pont díszítés. Középen a rakamazi sólyom ábrája. Az évszám felett ívben PRÓBAVERET felirat. A baloldali vizimadár nyakánál TS monogram (32. kép). A fenti két próbaveret közül Csikszentmihályi Róbert előlapját és Tóth Sándor hátlapját fogadta el a zsüri olyan feltétellel, hogy Tóth Sándor a betűtípusait az előlap betűihez igazítva átdolgozza, illetve megvastagítja. Mint a most elfogadott múzeumi emlékpénznél is azzal az igen gyakran alkalmazott módszerrel éltek, hogy az elő- és hátlapot két művész művéből válogatták össze. Bár nem feladatunk ennek a módszernek a bírálata – s a jelen emlékpénznél ez nem is kifogásolható – mégsem tartjuk szerencsésnek ezt az „összetársítást”. Így készült el a forgalombakerülttel megegyezve, de a hátlapon PRÓBAVERET felirattal a múzeumi emlékpénz próbeverete (33., 34. kép). S végül bemutatjuk a 30.000 példányban forgalomba került emlékpénzt, amely 640/1000 finomságú ezüstből, 37 mm átmérővel, 28 gr. súlyban készült. A fenti darabszámból 6000 db úgynevezett proof kivitelű (35., 36. kép). Az emlékpénz kibocsátását a Magyar Közlöny 71. száma (1977. szept. 22.) – a Magyar Nemzeti Bank Em. 51/1977. számú hirdetménye alapján – tette közzé.

Über die zum 175. Jahrestag des Ungarischen Nationalmuseums verfertigte Denkmünze

Die Ungarische Nationalbank hat im Jahre 1977 eingedenk des 175. Jahrestages der Gründung des Ungarischen Nationalmuseums Silberdenkmünzen emittiert. Im vorliegenden Artikel geben wir eine kurze Bekanntmachung der eingegangenen Bewerbungsarbeiten. Die im Umsatz gebrachte Gedenkmünze ist nach den Projekten von Robert Csikszentmihályi (Vorderseite) und Sándor Tóth (Rückseite) verfertigt worden. Vorderseite: Zwischen den Elementen der Fassade des Ungarischen Nationalmuseums steht waagrecht in vier Reihen UNGARISCHE VOLKSREPUBLIK 200 FORINT. Links unten steht BP. das Prägezeichen, daneben 1977. Rechts unten das Monogramm CSR. (Bild 35). Rückseite: In Rundschrift UNGARISCHES NATIONALMUSEUM MDCCCII–MCMLXXVII. An der rechten und linken Seite der Jahreszahl ein Zierpunkt. In der Mitte die Abbildung des Falken von Rakamaz. Am Hals des linksstehenden Wasservogels Monogramm TS. (Bild 36). An der Bewerbung nahmen folgende Künstler teil: (Die in der Klammer stehenden Zahlen bedeuten die Nummern der sich daran schliessenden Abbildungen.)

Tamás Asszonyi (Abb. 1, 2.)

Viktória Csucs (Abb. 3, 4, 5, 6, 7.)

József Garányi (Abb. 8, 9.)

Róbert Jajcsika (Abb. 10, 11.)

Zoltán Képiró (Abb. 12, 13, 14.)

András Kiss Nagy (Abb. 15, 16.)

Erika Ligeti (Abb. 17, 18.)

Elek Molnár (Abb. 19, 20, 21.)

László Rajki (Abb. 22, 23, 24, 25, 26.)

Gábor Szabó (Abb. 27, 28.)

Róbert Csikszentmihályi (Abb. 29, 30, als Probepprägung)

Sándor Tóth (31, 32, als Probepprägung)

Die zur Ausprägung angenommene Denkmünze ist mit der Aufschrift PROBEPRÄGUNG versehen. Die Ausgabe der Denkmünzen wurde auf Grund des Erlasses der Ungarischen Nationalbank unter Nummer Em. 51/1977 im Magyar Közlöny (Ungarisches Amtliches Organ) in Nummer 71 bekanntgegeben.

1

2

Asszonyi Tamás

8

9

Garányi József

10

11

Jajcsnyica Róbert

3

4

5

6

7

Csucs Viktóra

12

19

13

20

14

21

Képiró Zoltán

Molnár Elek

15

16

Kiss Nagy András

17

18

Szigeti Erika

27

28

Szabó Gábor

22

23

24

25

26

Rajki László

29

30

Csikszentmihályi Róbert
– próbaveret

31

32

Tóth Sándor – próbaveret

33

34

A kiverésre elfogadott
emlékpénz – próbaveret

35

36

Az emlékpénz elő- és hátlapja

Tamás István

Beszámoló a Magyar Nemzeti Múzeum 1977. évi munkájáról

A Magyar Nemzeti Múzeum 1977 évi tevékenységét azoknak a párthatározatoknak és törvényeknek a kibontakozó végrehajtása szabta meg, amelyeket a közművelődésről, az ifjúságról, illetve a korábbi években a munkásosztály helyzetével kapcsolatosan hoztak. Ez a múzeum (és a magyar múzeumok) V. ötéves tervének alapja is. A beszámolási évben volt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének 60., valamint a múzeum alapításának 175. évfordulója. E körülmények ugyancsak jelentős befolyással és hatással voltak munkánkra.

I.

Az említett párthatározatok, törvények és évfordulók elsősorban közművelődési munkánkat határozták meg. Tovább fokoztuk erőfeszítéseinket a kiállítások színvonalának emelése érdekében és bővítettük a közművelődési formákat. Ennek eredményeként e munka színesebbé, sokoldalúbbá vált, és ma a hazai múzeumok ilyen irányú tevékenységében a jók között szerepel. Közművelődési munkánk fejlődése szempontjából jelentős fordulatot értünk el ez évben: reszort munkából valamennyi munkatársunk feladatává vált.

A kiállítások száma nem emelkedett (ezt nem is tekintjük különösebben célunknak), de mondanivalójuk tartalma elmélyült. Esztétikailag is vonzóbbá, mutatósabbá vált valamennyi. Ez a KMI kiállításrendező brigádjai és más kollektíva által rendezett kiállításokon egyaránt meglátszik, de jól észrevehető a házilagosan készített – szerényebb kamarakiállításainkon is. Kiállításaink, miközben az aktuális politikai, kulturpolitikai eseményekhez kapcsolódnak, ezt egyre inkább a Nemzeti Múzeum sajátos nyelvén teszik. Így például az Októberi Forradalom 60. évfordulója

hazánkban való megünneplésének egyik legelső eseménye volt a moszkvai Állami Történeti Múzeum „Orosz díszítő iparművészet a XVI–XX. században” címmel nálunk rendezett kiállítása. A múzeumunk alapításának évfordulójára rendezett jubileumi kiállítás pedig túlment a múzeumtörténet keretein és miközben jó példáját adta a testvérintézmények együttműködésének (az Országos Széchényi Könyvtár, a Természettudományi Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria, az Iparművészeti Múzeum és a Néprajzi Múzeum egyaránt részt vett megrendezésében) közgyűjteményi, sőt, bizonyos vonatkozásban művelődéspolitikai áttekintést adott az alapítás óta eltelt időről. Tartalma és kivitelezése szempontjából nagy jelentősége volt az áprilisban megnyílt új, régészeti kiállításunknak.

Az 1977-ben rendezett kiállítások

Állandó kiállítás

Magyarország népeinek története az őskőkortól a honfoglalásig

Időszaki kiállítás

Orosz díszítő iparművészet a XVI–XX. században (A moszkvai Állami Történeti Múzeum vendéghiállítás)

175 éves a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár. (Jubileumi kiállítás)

Kamarakiállítások

Középkori ötvöskincsek

15 év fotói a Képes Újságban

Házon kívül

Kossuth Emlékmúzeum (felújítás)

Történeti karikatúrák

Monok

Szécsény

Külföldön

Századok izlése

Magyar ötvösművészet

Moszkva

Tokió–Kumamoto

Fotó- és vándorkiállítások

Kossuth Lajos

Magyarország története

175 éves az MNM

a Szófiai Magyar Intézet részére

Vietnam számára

Berlini, varsói, szófiai bemutatásokra

Korábbi években rendezett kiállítások

Állandó kiállítás

Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig (1967 óta)

Kamarakiállítás

A karácsonyi ajándékozás történetéből
(1977. dec. 4–1978. jan. 20).

Házon kívül

Károlyi Emlékszobák a Petőfi Irodalmi
(1976-ban felújítva) Múzeum épületében

Őskori helyszíni bemutatóhely, Vértesszöllős (1968 óta)

A közművelődési munka erőfeszítései nem tükröződtek kellőképpen a látogatószámban, s az lényegesen alatta marad az előző évinek. Ez abból is fakad, hogy a nagyobb látogatottságnak örvendő történeti állandó kiállítás az év első felére már nagyon leromlott állapotba került, majd a jubileumra való felkészülés érdekében részleges felújítás céljából hosszabb ideig zárva volt. A beszámolási időszakban összesen 192 181 látogató kereste fel a házban lévő kiállításainkat. Ehhez hozzá kell számítanunk Vértesszöllős 18 748 és a Károlyi Emlékszobák 5707 látogatóját (visegrádi és a sárospataki fiókmúzeum, valamint a monoki Kossuth Emlékmúzeum adatairól alább számolunk majd be). Mint érdekes és fontos körülményt kell figyelembe vennünk, hogy a kiállításainkat felkeresők 70%-a egyéni látogató és csak 30%-a szervezett csoport. Ez bizonyos szempontból a múzeum népszerűségét mutatja. Egyben azt is jelzi, hogy a csoportos látogatottság terén még nagy tartalékaink vannak. Sajnos költségvetési és szervezési nehézségek miatt csak nehezen tudjuk a – főleg iskolai – csoportok fogadását fokozni. A külterületi iskolák számára akkor tudnánk tömegesen hozzáférhetővé tenni kiállításainkat, ha tovább fejleszthetnénk az autóbuszos szállítást. Ennek elsősorban anyagi akadályai vannak.

Közművelődési munkánk nagy segítői a tömegkommunikációs eszközök. Különösen megnőtt e szervek figyelme intézményünk iránt a jubileumi évben. A közös munka során kialakult kapcsolatok lehetővé teszik érdeklődésüknek a szükséges szinten tartását. Ez annál inkább is remélhető, mivel a közművelődés kérdése továbbra is a társadalmi érdeklődés homlokterében van.

A közművelődési munka a beszámolási évben lényeges fejlődésen ment keresztül: a nagy elődök példájára munkatársaink többsége bekapcsolódott az ismeretterjesztésbe. Különösen a Régészeti Osztály munkatársait kell megemlíteni, de az Érentár, a Restaurátor Osztály és az Újkori Osztály is derekasan kiveszi részét ebből a munkából.

Elsősorban a diákok számára, de orosz és angol nyelven a külföldieknek is rajzos szóróanyagot adtunk ki. Többé-kevésbé rendszeres kapcsolatot építettünk ki 23 üzemi lappal. Az eddigiek mellé további nagy vállalatokkal készítettünk elő szocialista szerződést.

Új, korszerű közművelődési formák bevezetésével kísérleteztünk, így a Régi hangszerek világa (hangszerbemutató, írásos és élőszavas ismeretterjesztés és zene együttes alkalmazása); kiállítási lapok (a régészeti állandó kiállítás 10 tárgyáról, illetve tárgycsoportjáról); Múzeumi séták (kérdézz-felelek); Nyitott napok (a kiállításon kívüli „titkok”, műhelyek bemutatása a múzeumi hónap alatt); meghosszabbított nyitvatartás (hetenként egyszer este 8 óráig).

Nem vált be a Kálvin téri aluljáróban berendezett vitrin. A költségek nem állnak arányban a látogatószám várható emelkedésével. Ezért a vitrin berletét az év végére felmondtuk.

Különösen a régészeti állandó kiállításban próbáltunk ki további formákat, így hangosított diaprogramot, totójátékot, vezetéssorozatot és még más formákkal is kísérleteztünk.

II.

Intézményünk életében hatalmas mérföldkő volt az alapítás évfordulójának megünneplése. Az ez alkalomból rendezett kiállításról fentebb beszámoltunk. Az évforduló november végi időpontja helyett a múzeumi hónap során történtek a megemlékezések. Ezeket az október 3–5. között rendezett tudományos ülészak fogta keretbe. Az ülészak előtti napon a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár képviselői megkoszorúzták Széchényi Ferenc nagycenki sírját, október 3-án délelőtt pedig a két intézmény főigazgatója az alapítónak a Múzeumkertben álló szobrát. Az ülészak bevezetőjeként Óvári Miklós, a Központi Bizottság titkára és Aczél György miniszterelnökhelyettes, a Politikai Bizottság tagjai jelenlétében Molnár Ferenc kulturális minisztériumi államtitkár üdvözölte az ünnepi ülés résztvevőit, majd Trautmann Rezső, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnökhelyettese átadta a Magyar Nemzeti Múzeumnak és

az Országos Széchenyi Könyvtárnak a magas állami kitüntetését: A Munka Vörös Zászlórendjét. Ezután került sor a Széchenyi szobor megkoszorúzására, majd Jóború Magda, az Országos Széchenyi Könyvtár főigazgatója megnyitotta a „175 éves a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchenyi Könyvtár” című jubileumi kiállítást.

Az ünnepségen a testvérintézmények hazai képviselői és intézményünk nagyszámú munkatársa mellett az alábbi külföldi vendégek vettek részt:

Louis Monréal,	az ICOM főtitkára,
Konsztantyin Levikin,	a moszkvai Állami Történelmi Múzeum igazgatója,
Wolfgang Herbst,	a berlini Német Történelmi Múzeum igazgatója,
Helena Johnova,	a prágai Nemzeti Múzeum Történelmi Múzeum igazgatója,
Arno Schönberger,	a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum igazgatója,
Alois Haboustiak,	a bratislavai Nemzeti Múzeum igazgatója,
Nikola Kusovac,	a belgrádi Nemzeti Múzeum igazgatóhelyettese.

Délután került sor a tudományos ülészakra. Elsőnek Fülep Ferenc főigazgató tartott előadást „A történelmi múzeumok szerepe korunk társadalmában” címmel. Előadásában hangsúlyozta, hogy a magyar múzeumok 14 millió látogatója bizonyítja a társadalom múzeumok iránti igényét. Hozzátette, hogy világszerte kevés a műszaki és természettudományos múzeum. A továbbiakban ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum fejlődését. Az igaz hazafiak a múzeum egész történetére büszkék lehetnek, de különösen jelentős a felszabadulás utáni tevékenysége. Két nagy állandó kiállítása működik: a régészeti és a történelmi. Mindkettőt többször átrendezték, mindig a korszerű materialista, marxista-leninista tudományosság jegyében. A magyar múzeumügy szocialista alapokon való rendezését és fejlesztését szolgáló törvények és rendeletek mellett ki kell emelni a közművelődésről 1975-ben hozott törvény korszakos jelentőségét, mivel ez alapvetően meghatározta a múzeumok feladatait is. Beszült Fülep Ferenc főigazgató a tárgyi anyag gyűjtésének nehézségeiről és múzeumunknak arról a kötelességéről, hogy – a korábbiakkal szemben – ne csak a volt uralkodó osztályok, hanem a volt kizsákmányoltak és elnyomottak tárgyi emléktanyáját is gyűjtsék. Csakis így adhatunk hűséges képet hazánk múltbeli történetéről. Fülep Ferenc főigazgató azzal fejezte be előadását, hogy a múzeumok szervezetét természetesen igazítani kell a világ változásaihoz, de bizvást számíthatunk arra, hogy a közönség a jövőben is felkeresi a múzeumokat, sőt, azoknak ismeretterjesztő munkájában egyre aktívabb módon fog részt venni.

A beszámolót vita követte, amelyben először a külföldi vendégek szólaltak fel. **K. Levikin** ismertette a szovjet múzeumok eredményeit, közöttük azt, hogy az állami múzeumok látogatottsága 1965-től 1975-ig 75 millióról 135 millióra emelkedett. Ezután a múzeumoknak a tömegek kommunista tudatát alakító szerepét taglalta, s ezzel kapcsolatban a múzeológusok nagy felelősségét a bemutatás célját legjobban szolgáló tárgyak kiválasztásában, olyan tárgyakét, amelyek a legtöbb információt nyújtják, de egyben legjobban aktivizálják is a látogatót.

A következő felszólaló **W. Herbst** volt. Felhívta a figyelmet arra a körülményre, hogy a történelmi kiállítások és különösen a legújabb korról foglalkozók vonzzák a legtöbb látogatót. Tapasztalataik szerint a történelmi múzeumok és a történelmi muzeológia differenciálódását lehet megfigyelni, s ezen belül a legújabb korról és a munkásmozgalom történetével való foglalkozás egyre jobban előtérbe kerül. Óvott a modern korokkal foglalkozó kiállításokat fenyegető veszélytől, a papírosízűségtől.

H. Johnova ismertette a cseh Nemzeti Múzeum történetét a nemzeti függetlenség kivívásáért folytatott harcban és a szocialista nemzeti tudat kialakításáért az új Csehszlovákia időszakában tett múzeumi erőfeszítéseket. Beszámolt a múzeumügy szocialista fejlesztéséért hozott szervezeti intézkedésekről és annak a bonyolult feladatnak a teljesítéséről, amit a műtárgyak megvédése jelent az elkallódástól és az országból való kivitteltől. Tájékoztatta az ülés résztvevőit arról a hatalmas munkáról, amelynek már folynak az előkészületei, s amelynek során a Lobkovitz palotában 1982-ben nagyszabású kiállításon mutatják be a cseh állam történetét.

A. Haboustiak emlékeztetett arra, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum soknemzetiségű ország múzeumaként alakult és sok emléket őriz a történelmi Magyarország területéről. Ezért a múzeum ma és még sokáig a szlovák történelem anyagi kultúrájának is gazdag tárháza. A két nemzeti múzeum között már eddig is gyümölcsöző együttműködés alakult ki. Ez még sok vonatkozásban fejleszthető. A közös munka szép példája lesz a Gabcsikovo-nagymarosi víztároló és erőműrendszer építésével kapcsolatos nagyszabású leletmentő feltárásokban való együttműködés.

A. Schönberger a két múzeum közös forrásainak taglalásával kezdte hozzászólását. Ilyen források a hazafias fantázia és a felvilágosodás szele, mint a két múzeum alapítását ösztönző tényezők. Ezt követően latolgatta, melyik múzeum helyzete kedvezőbb, a magyaré-e, amely jelentős állami támogatással végzi munkáját, ugyanakkor köteles bizonyos állami fegyelem mellett dolgozni; vagy a nürnbergi, amely nem kap szubvenciót, de – úgy

érzi az előadó – nagyobb az önállósága. Örömet fejezte ki afelett, hogy a múzeumok sok alapvető feladatáról és szervezeti formájáról az ülés résztvevőinél azonos felfogás alakult ki. A külföldi hozzászólók után – akik természetesen üdvözölték is a jubiláló múzeumot – a hazai üdvözetekre került sor.

Garas Klára, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója utalt a közös eredetre, ismertette múzeumának feladatait és munkáját, végül kifejezte jókívánságait.

Selmezy László, a Szolnok Megyei Múzeumi Szervezet igazgatója a múzeumi szervezet helyét, szerepét, feladatát és a Nemzeti Múzeumhoz való viszonyát fejtegette. Ezután a magyar múzeumi szervezet felszabadulás utáni fejlődését, majd a múzeumok normatíváiról alkotott véleményét ismertette. Befejezésül üdvözölte a Nemzeti Múzeumot.

Kodolányi János főigazgatóhelyettes a „gyermekből testvérré fejlődött Néprajzi Múzeum” üdvözetét adta át, majd a múzeumok fejlődését és differenciálódását, ezzel kapcsolatban a Néprajzi Múzeum történetét fejtette ki. Végül felhívta a figyelmet a múzeumok együttműködésének fontosságára.

Tarjányi Sándor, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum tudományos főmunkatársa röviden felvázolta múzeumának történetét, kapcsolatát, jelenlegi együttműködését a Magyar Nemzeti Múzeummal és a két múzeum jövőbeni együttműködésének lehetséges formáit.

Szabadváry Ferenc főigazgató, a Műszaki Múzeum történetét, előzményeit, korai előéletét a Nemzeti Múzeumban, és mai feladatait ismertette. Fejtegette a politechnikai és a technikatörténeti muzeológia közötti különbséget és azokat a körülményeket, amelyek következtében hazánkban oly sok műszaki szakmúzeum jött létre.

Az ünnepi tudományos ülés Korek Józsefnek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettesének szavaival zárult. Este Fülep Ferenc főigazgató fogadást adott a külföldi vendégek tiszteletére. Október 4-én a vendégek intézményünk és más múzeumok kiállításával ismerkedtek, október 5-én pedig kiránduláson vettek részt Esztergom–Visegrád útvonalon.

III.

A következő években gazdasági és nemzetközi együttműködési szempontból egyaránt hatalmas magyar-csehszlovák közös vállalkozás kerül megvalósításra a Dunkakanyarban. Megépül a Nagymaros-gabcsikóví Dunai

Vízlepcsőrendszer. A beruházás megvalósítását nagyszabású leletmentés előzi meg. Volumene, időtartama és a ráfordítások összege szempontjából egyaránt messze túlmegy nemcsak a leletmentések, de a tervásatások szintjén is. Ezt a munkát a legközelebbi évek legfontosabb hazai régészeti feltárásának tekintjük. E feladat arra is példa, hogy a múzeumi hálózat különböző hazai egységeinek összefogása és a munkálatokban részt vevő két ország múzeumi és tudományos szerveinek együttműködése emeli a kutatási eredményeket.

Ebben az évben tovább folytattuk erőfeszítéseinket annak érdekében, hogy kevesebb objektumra koncentráljuk meglévő kapacitásunkat. Lehetőségeink szerint nem kezdtünk újabb területen ásatásba, hanem a megkezdetteket folytattuk. Ez utóbbiak közé tartozik a ságvári római kori erőd, a kolkédi 6–7. századi telep és temető (innen kerültek elő az utóbbi évek legjelentősebb leletei – arany ékszerek, bizánci arany solidusok stb.) és a zalavári 8–11. századi település és temető. Sikeresek voltak Baranya megyei leletmentő ásatásaink, különösen a kővágószőlősi, ahol egy római kori villa és egy festett sírkamra maradványai kerültek felszínre. A folytatólagosan végzett római sánckutatás során ötven kilométernyi új szakaszt fedeztek fel.

Középkori ásatásaink közül a dobozi faluásatás és – különösen – a feldebrői templom feltárása érdemel említést. Ez utóbbi jelentős építészettörténeti eredményeket hozott. Munkatársaink több helyen tártak fel honfoglaláskori temetőt.

Régészeink összesen 798 napot töltöttek terepen. Ebből honfoglalás előtti korokkal foglalkozó 14 munkatársunk 602 napot, 4 középkori régész pedig 194 napot. A koncentrálsra való törekvésünk eredményét bizonyítja, hogy a terepnapok 61%-át három helyen töltötték el.

Kéves előrelépés történt a Régészeti Osztály és a más osztályokon dolgozó régészek munkájának összehangolására. Régészeink fontos funkciókat töltenek be a hazai régészeti életben, s így intézményünk tapasztalatai elterjednek az egész szakmában. Hasonlóan jelentős régész munkatársaink szerepe a nemzetközi régészeti kapcsolatokban.

Az emelkedő műtárgyárak miatt lassú a történeti és a művelődéstörténeti gyűjtemények fejlődése. A vásárolt tárgyak nagy értékűek, egyedi szépségűek és kiállításon jól bemutathatóak. A jelzett nehézségek ellenére csaknem valamennyi gyűjteményünk gazdagodott kiemelkedő darabokkal. Illetékes szerveink segítségével megvásároltuk Svájcban Apafi Mihály 50 dukátusát és egy Kossuth képet az 1850-es

évekből. Hangszergyűjteményünkbe került egy Nemessányi brácsa, textilgyűjteményünkbe Bajcsy-Zsilinszky Endre magyar ruhája és Blaha Lujza kendője, a fegyvergyűjteménybe a Teleki család régen nyilvántartott erdélyi buzogánya és toporja. Megvásároltuk II. Rákóczi Ferenc ítélőtáblájának pecsétnyomóját. Grafikai gyűjteményünk ékessége lett Rippl-Rónai két rajza. A Kulturális Minisztérium Képzőművészeti Osztályának segítségével politikai és művelődéspolitikai vezetőkről festettek számunkra portrékat és ilyenek elkészítése a jövőben is lehetséges lesz. Kortársportré gyűjteményünk kezd saját arculathoz jutni, bár a minisztérium támogatásával nem élünk még elég bátran. 1976 végén teljesen megakadt a fényképgyűjteménnyel való foglalkozás. E munka az utóbbi hónapokban – ösztöndíjas munkatárs beállításával – ismét megkezdődött.

IV.

A nyilvántartási munka a tervek szerint folyt. Bizonyos nehézséget okozott a fotólaboratórium elhúzódo átépítése, de elmaradásunk inkább nagyobb gyűjtemények bekerülése során keletkezett. Hiányosság a nyilvántartási fényképpel való ellátás terén van. Kiállításon szereplő tárgyaink mind rajta vannak a nyilvántartási kartonon és kisebb gyűjteményeink fényképezése is befejeződött. Számos sok darabból álló gyűjtemény (itt csak az egyedi megörökítésre érdemes darabokra gondolunk) feléről-harmadáról azonban még nem készült nyilvántartási kép. A nyilvántartási munkánk meggyorsítása érdekében ebben az évben is igénybe vettünk külső gépirónöket. A könyvtárak (a Központi Régészeti Könyvtár és a fiókmúzeumok könyvtárai) leltározási munkája naprakész.

A Régészeti Osztály leltározási és nyilvántartási munkája elsősorban a régészeti állandó kiállításhoz kapcsolódott. E kiállítás tárgyairól kellett nyilvántartási fotót készíteni. A kiválasztott, de bemutatásra nem került tárgyakat visszahelyezték a raktárba. Elvégezték az aranytárgyak revízióját.

A Középkori Osztályon folyamatosan végezték a leltározást és ezzel párhuzamosan a leírókartonok gépeltetését.

Az Újkori Osztályon, az Éremtárban, a Történelmi Képcsarnokban és a Központi Régészeti Könyvtárban a bekerült anyagot haladéktalanul leltározzák, mivel nem kell várni a restaurálásra. A leírókartonok készítése egyenetlen. Elmaradás különösen a korábban bekerült nagyobb gyűjtemények feldolgozásában van (Niklovits, Stippe).

Munkatársaink – szokás szerint – számos vidéki múzeum

anyagának leltározásában vettek részt, de segítséget adtak a Katolikus Gyűjteményi Központnak és a Református Gyűjteménynek is.

Az állagmegóvási és restaurálási munka kialakult gyakorlat szerint folyik. A Restaurátor Osztály kb. 6400 db-ot vett kézbe és 468 tárgymásolatot készített. Jelentős restaurálási munka folyt az Éremtárban, az Újkori Osztályon és a Történelmi Képcsarnokban. Munkatársainknak nagy feladatot jelentett a rutin szerinti munka mellett a kiállításokkal kapcsolatos - sokszor terven kívüli – feladatok ellátása. A festményrestaurálás és a könyvkötészet házon kívül folyik.

A restaurálási munka középpontjában a kiállítások álltak. Először a régészeti állandó kiállítás anyagát kellett előkészíteni, majd a történelmi állandó kiállítás tárgyainak tisztítása, rendbetétele történt. Közben azonban már megkezdtuk a jubileumi kiállítás anyagának előkészítését. Mindezek mellett munkatársaink ellátták a többi terv- és a terven kívüli feladatokat. Nehezen szervezhető és rendkívül költséges a festmények házon kívüli restaurálása.

Javult a műtárgyvédelem a technikai biztonság szempontjából is. A műtárgyvédelmet és biztonságot szolgálja továbbá az épület fegyveres őrzése. Nagy gondot fordítunk a tűzvédelemre is. Intézményünk tűzbiztonság szempontjából néhány éve még a kerület leggyengébb egységei közé tartozott, ma már elismerést kap a megnyugtató helyzetért.

Nem kielégítő viszont a raktári helyzet. Az elmúlt 5–6 évben számos irodahelyiséget és raktárt rendbehoztunk. Így például felújításra kerültek a Régészeti Osztály, a Középkori Osztály, az Újkori Osztály és az Éremtár helyiségei (ezen kívül a Gazdasági Osztály, Adattár és a Restaurátor Osztály). Ez természetesen a raktárterület jelentős bővülését eredményezte. Még elviselhető egy ideig a Könyvtár helyzete a tíz évvel ezelőtti történt nagy építkezéssel. Elmaradt viszont a Képcsarnok (kivéve a Képraktár egy része) és a Közművelődési Csoport felújítása. Jelenleg a bútorraktározás, a festményraktározás nagyobb része nem megoldott. Ez a meglévő anyag állagának védelme és hozzáférhetősége szempontjából rendkívül káros és természetesen kérdésessé teszi a további gyarapítás célszerűségét. Átmenetileg nagyon megromlott az Újkori Osztály munkatársai elhelyezésének színvonala.

V.

A beszámolási évben nem születtek olyan tetszetős tudományos eredmények, mint néhány korábbi évben. Ez az esztendő is a gyűjtés, az előkészület éve volt. Ebben a helyzetben részük volt a korábbi eredményeknek, a jubileumi év sokirányú erőfeszítéseinek, de annak is, hogy néhány munkatársunk nem jutott még túl az anyaggyűjtés időszakán, vagy lassabban bírkózik meg a formábaöntés nehézségeivel.

Az évi publikációk megoszlása:

Kor szerint

vegyes	2	magyar őstörténet	6
őskor	13	honfoglaláskor	3
római kor	24	középkor	23
népvándorláskor	4	új- és legújabb kor	28

Tudományág szerint

régészet			
, honfoglalás előtti	43	történelem	25
honfoglalás utáni	12	művészettörténet	22

A megjelent publikációk száma nemcsak hogy nem marad el az 1978. évtől, hanem egyenesen meghaladja azt. Viszonylag kevés azonban a monográfia és a nagyobb lélegzetű munka, viszont több az ismertetés és a tárgyleírás (például a jubileumi kötet számára). Legjelentősebb kiadványaink 1977-ben: A Magyar Nemzeti Múzeum (jubileumi kiadvány) és a Történelmi Képcsarnok legszebb képei (ez az év egyik legszebb képzőművészeti könyve). Az előbbi kollektív munka, az utóbbi Rózsa György kutatása és összeállítása. Mindkettő a Corvina kiadása. A beszámolási évben megjelent további legfontosabb munkák: Fülep Ferenc: Római temetők Pécsen (angol nyelven, *Fontes Arch. Hung.*), Tóth Endre: Felsőőr az első évezredben (németül, *Die Obere Wart* című városmonográfiában), Fodor István: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra? (franciául, *Stud. Arch.*), Bíró Tiborné: Brigetio lelőhelyes érmei és pénzforgalmának kérdései (angolul, *Rég. Füzetek Ser II. N° 18*) és Patay Pál: A magyarhomorogi rézkori temető (a Déri Múzeum Évkönyve).

A monográfiák és rövidebb tanulmányok számának csökkenése mellett a beszámolási évben bölcsészdoktori vagy kandidátusi dolgozat

egyáltalán nem került befejezésre. Ennek megvan a bevezetőben említett magyarázata, de a helyzettel mégsem lehetünk elégedettek. Sőt, tovább kell vizsgálunk a megtorpanás okait. Ezek között nyilván szerepel munkatársaink vágya az új és új feltárásokra, miközben az eredmények közreadása késik. Lépéseket kell tennünk a tudományos feldolgozás meggyorsítására. Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy nagyszámú munka csaknem teljesen kész. Közülük a katalógusok kiadását kell megemlíteni és továbbra is szorgalmazni. Az effajta kiadványok minősítenek egy múzeumot, informálnak az anyagról és a bevezető tanulmány értékeli is az egyes gyűjteményeket.

Múzeumi kiadványaink közül a rendszeresen, bár mindig késedelemmel megjelenő *Folia Archeologica*t és *Folia Historica*t kell elsősorban megemlíteni. A beszámolási évben megjelent még az új régészeti kiállítás vezetője magyar nyelven, több kiadvány utánnomása, ismeretterjesztő lapok a régészeti kiállításról. A tudományos feldolgozás és információ szempontjából a Nemzeti Múzeum nagy szolgálatot tesz a régészettudománynak a Régészeti Füzetek Ser. I. rendszeres kiadásával. E sorozattal a jövőben többet kell foglalkoznunk. A kutatók fokozottabb informálását célozza gyűjteményeink fokozatos feltárása: a katalógusok sorozata. Előkészítésük az utóbbi években meggyorsult, de még most sincs a kellő színvonalon. Az ütem további fokozásának kiadói és gazdasági akadályai vannak, pedig intézményünk hazai és nemzetközi tekintélye nagyobb iramot kíván. Az év első felében szervezeti intézkedéseket tettünk, hogy a honfoglaláskori corpus ügyét – amely intézményünknek ugyancsak elsőrendű feladatai közé tartozik – előbbre lendítsük.

VI.

A beszámolási év során 21 munkatársunk 34 alkalommal 11 országban járt (5 szocialista, 6 kapitalista), ahol 290 napot töltött. Ezen kívül egy munkatársunk 1976/77. fordulóján 3 hónapot töltött Olaszországban, egy pedig 1977/78. fordulóján 4 hónapot Belgiumban.

Meg kell emlékezni az 1977. őszén végrehajtott bérrendezésről és annak hatásáról. A fizetések viszonylagos elmaradása más területekhez és munkahelyekhez képest évek óta egy lassú – de kétségtelenül meglevő – kontraszelektív folyamatot indított el. A bérrendezés – noha konzerválta a múzeumok közötti nem mindig indokolt arányokat – megállította a folyamatot, sőt, lehetőségünk nyílt a megürült kutatói helyek gyors

betöltésére. A rendezésnek valamennyi munkatársunknál kedvező hatása volt.

Nagy erkölcsi erőt jelent további munkánkhoz az a nagyfokú társadalmi figyelem, ami jubileumunk eseményeit kísérte. Az alkalomra rendezett kiállítás mellett széles kiállítási tevékenységgel, ismeretterjesztő előadássorozatokkal, előadások és cikkek tucatjaival tettük emlékezetessé az évfordulót. A megemlékezés középpontjában az október 3–6. közötti ünnepek álltak. Az ünnepi ülésen átadott kitüntetés munkánk nagy elismerését jelenti és további erőfeszítésre kötelez bennünket. Az év során egyébként egy munkatársunk nívódíjban, hét Szocialista Kultúráért, három pedig Kiváló munkáért kitüntetésben részesült (három közülük egy-egy fiókmúzeumunk dolgozója). Külön megbecsülése dolgozóinknak, hogy legidősebb élő nyugdíjasunk, Majhen Menyhért bútorrestaurátor 90. születésnapjára megkapta a Szocialista Kultúráért kitüntetést.

Az év során – 42 évi szolgálat után – nyugdíjba vonult Kovrig Ilona kandidátus, a Régészeti Osztály vezetője. Helyére kinevezést nyert Kemenczei Tibor kandidátus. Ugyancsak év közben a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ igazgatóhelyettese lett Berta István, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezető-helyettese pedig Szakály Ferenc. Így ők eltávoztak a múzeumtól. Új múzeológus munkatársaink: Kovácsné Aczél Eszter, Rosonczy Ildikó, Losits Ferenc és Vörös István.

Munkánk javulásának lényeges feltétele, hogy tovább erősödött a vezetés és a pártszervezet kapcsolata. Az operatív megbeszéléseken kívül a pártvezetőség vagy a taggyűlés sorra megvizsgálja az intézmény tevékenységének egy-egy területét. A munkahelyi demokrácia fejlődésének más jele, hogy rendszeresebbé váltak az osztályvezetői értekezletek, bár ezt tovább kell fejleszteni – s ezeken vagy külön megbeszéléseken a Szakszervezeti Bizottság és a KISZ Szervezet is érvényesítheti véleményét.

Egész évi munkánk örömteli eredménnyel kecsegtető, de mégis sok nehézséget okozó kísérője volt a külső homlokzat tatarozása. Befejezésével ünnepünkre új külsőt öltött az épület. Most a belső udvarok következnek.

VII.

A) *MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM, VISEGRÁD*

A Mátyás Király Múzeum számára az új múzeumépület beruházási terveinek megvalósításában mutatkozó elmaradás jelentette a legnagyobb gondot. Valamivel jobb a helyzet az alsó vár 5 éve húzódó csatornázásával. E munka november 15-én megkezdődött és a kora-tavaszi hónapokban előreláthatólag elkészül. Így az alsóvári program folytatása és befejezése is lehetővé válik. Életveszély elhárítása érdekében bizonyos felújítási munkát végeztek a Déli kapu körül. Hasonló okból megkezdték a palota kápolnai sziklafala egy szakasza helyreállításához a szükséges tervek elkészítését.

A beszámolási évben gyümölcsöző kapcsolatok alakultak ki a Pest Megyei Múzeumi Igazgatósággal és a visegrádi helyi szervekkel. Ezek a kapcsolatok segítették a Mátyás Király Múzeum közművelődési munkáját, de visszahatottak Visegrád és Pest megye kulturális életére.

Csak szerény mértékben fejlődött a kapcsolat a FOKA-val és a Mélyépítő Vállalattal, de 18, a Dunából felszínre került tárgy így is a múzeumhoz került. Új kezdeményezés viszont a HM-mel való kapcsolatok kiépítése vizitelek felkutatására és a Dunai Vízlépcső építésében való együttműködésre. A vízlépcsővel kapcsolatban a múzeumnak nagy feladatai lesznek.

A feltárási munka a palota és a fellegvár területén összesen három hónapig folyt. Nagyobb mértékben végeztek leletmentő munkálatokat, jórészt az MNB üdülő építési területén, de a községben máshol is.

Kiemelkedő gyarapodás volt a XI. századi főesperesi központból származó ólomkehely és paténa, valamint az ugyancsak XI. századi in situ freskóleletek.

A kiállítási tervet teljesítették, részben a Salamon toronyba, részben a Mátyás Király Művelődési Házban rendezett kiállításokkal. A romterületet 164 386, a salamontoronybeli kiállítóhelyiséget pedig 137 067 látogató kereste fel.

B) *RÁKÓCZI MÚZEUM, SÁROSPATAK*

A beszámolási időszakban tovább folyt a műemléki helyreállítás és rekonstrukció. Teljesen elkészült a Lorántffy pince helyreállítása,

de az ott tervezett kiállítás megrendezését a következő múzeumi hónapra halasztották.

A megürelt népmüvelő múzeológusi állás egész évben betöltetlen maradt. Ez a közmüvelődési munkát hátrányosan befolyásolta.

A várfeltárás és a műemléki helyreállítás lehetőséget adott régészeti megfigyelésekre. A feltárás során különlegesen említésre-méltó egyedi tárgy nem került felszínre. A várbeli munkálatokon kívül leletmentést vagy előkészítést végeztek a város néhány pontján. A környéken végzett terepbejárás neolit telep nyomaira vezetett.

A leltározás különösen a régészeti anyagnál megfelelő ütemű, más gyűjteményeknél némi lemaradás tapasztalható. Általános a lemaradás a kartonozásnál.

Javult a helyzet az anyag-állagmegóvás terén. Egy munkatárs rövid restaurátori tanfolyamot végzett, s most ketten – egyéb munkáik mellett – ezzel is foglalkoznak.

A kiállítási tervet – bizonyos változtatással – teljesítették. A látogatók száma 1977-ben 117 096 volt.

C) *MONOK*

A monoki Kossuth Emlékmúzeum az év során a Borsod Megyei Pártbizottság és a megyei tábács, valamint a monoki helyi szervek segítségével megkapta az Erdőgazdaságtól csaknem az egész (sőt 1980-ig az egész) épület-komplexumot. Ezt a KMI terven felüli keretből rendbehozatta. A felújított és járulékos helyiségekkel kibővített házban, az ugyancsak rendbehozott és új tárgyakkal ellátott kiállítás Kossuth születésének 175. évfordulója alkalmából nagyszabású ünnepség keretében ismét megnyílt. Évi látogatóinak száma 15 817 volt.

D) *VÉRTESSZÖLLŐS*

Az idény előtt a bemutatóhely megfelelően felújításra került és az őszi zárásig zökkenőmentesen üzemelt.

E) *KÁROLYI EMLÉKSZOBÁK*

Év közben bizonyos állagromlás keletkezett a kiállításon és a bevezető folyosókon. Ezt sikerült kiküszöbölni. A kiállítás üzemeltetésével kapcsolatos problémákat a Petőfi Irodalmi Múzeum vezetőségével ugyancsak rendeztük.

Über die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1977

Die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1977 wurde neben den Gesetzen, Anordnungen und Parteibeschlüssen, die auch die populärwissenschaftliche Arbeit der Institution berührten, dadurch bestimmt, dass das 60. Jahrestag des Sieges der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution gefeiert und des 175. Jahrestages der Gründung des Ungarischen Nationalmuseums gedacht wurde. Der Präsidialrat der Volksrepublik Ungarn verlieh die Auszeichnung „Rote Fahne Verdienstorden der Arbeit“ dem Ungarischen Nationalmuseum anlässlich des 175. Jahrestages seines Bestehens.

Die Institution bereitete sich mit einer Sonderausgabe, Sonderausstellung und wissenschaftlicher Festsitzung auf den Jahrestag der Gründung vor. Sie stattete ihre Pietät vor dem Grabe und dem Denkmal des Begründers Ferenc Széchenyi ab.

Dieses Jahr entwickelte sich die populärwissenschaftliche Tätigkeit weiter. Der Inhalt und die künstlerische Ausgestaltung unserer Ausstellungen wurden besser. daneben entwickelte sich aber auch die eigenartige museische Formsprache in Verbindung mit den aktuellen Ereignissen.

Ein gewaltiges Unternehmen wird in den nächsten Jahren die grossangelegte archäologische Fundrettung vor den Arbeiten des gemeinsamen ungarisch-tschechoslowakischen Donau-Wassertreppensystems sein. Dieses Jahr wurden die Vorbereitungen bereits dazu getroffen.

Wir konzentrieren unsere Bemühungen auf Geländearbeiten von weniger Orten. Die Ergebnisse einiger Grabungen sind besonders hervorragend. Die bedeutendsten Ergebnisse zeigten sich im Bezug auf die Römerzeit, Völkerwanderungszeit und das Mittelalter.

Unsere Sammlungen vermehrten sich durch gelungene heimische und ausländische Ankäufe und sie besitzen immer mehrere Andenken der sozialistischen Epoche.

Das Registrieren im Museum, und die Entwicklung des Kunstgegenstandschutzes im allgemeinen, war befriedigend, obwohl wir viele Schwierigkeiten – besonders bezüglich des Lagerraumes – nur mit Mühe lösen konnten.

Die wissenschaftliche Tätigkeit befand sich dieses Jahr eher in Vorbereitungszustand, und die Ergebnisse zeigen sich deshalb erst später. Wir bemühen uns um die Ausgabe von Katalogen und Periodika.

Auch unsere Zweigmuseen und Ausstellungsstätten leisteten eine tüchtige Arbeit. Das König Matthias-Museum in Visegrád und das Rákóczi-Museum in Sáropatak arbeiteten erfolgreich an verschiedenen Forschungen. Das Kossuth Gedenkstätte zu Monok wurde durch eine bedeutende Leistungsabteilung erweitert und teilweise erneuert.

Das Ungarische Nationalmuseum und seine Zweigmuseen wurden dieses Jahr von nahezu 650 000 Besuchern aufgesucht.

E számunk szerzői:

Cennerné Wilhelmb Gizella, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

F. Dózsa Katalin, a Magyar Nemzeti Múzeum textilgyűjteményének vezetője

Gerelyes Ibolya, a Magyar Nemzeti Múzeum múzeológusa

B. Nánási Éva, a Magyar Nemzeti Bank Éremtárának munkatársa

Patay Pál, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

Tamás István, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese

Temesváry Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

Vigh Károly, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató

Készült a Népművelési Propaganda Iroda nyomdájában
Budapest, 6771-78 – Felelős vezető: Vymeták Ferenc

